

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

Årbog 1960

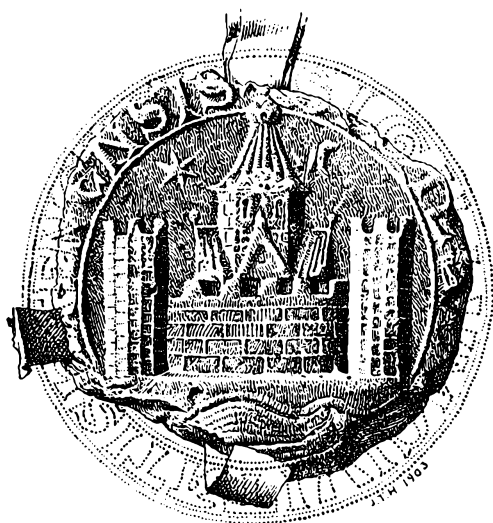

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G · E · C GADS FORLAG

KØBENHAVN 1960

HISTORISKE MEDDELELSER OM KØBENHAVN

Årbog 1960

UDGIVET AF KØBENHAVNS KOMMUNALBESTYRELSE
I KOMMISSION HOS G·E·C GADS FORLAG
KØBENHAVN 1960

Redaktør:
stadsarkivar, dr. phil.
SIGURD JENSEN

På omslaget stadens ældste segl efter H. U. Ramsing:
Københavns Historie og Topografi i Middelalderen

Historiske Meddelelser om København er medlemskrift
for Selskabet for Staden Københavns Historie

Trykt hos:
Nielsen & Lydicke (M. Simmelkiær), København

INDHOLD

Administrator, dr. phil. <i>Albert Fabritius</i> : Victor Hermansen 1894-1960	7
Bibliotekar, cand. mag. <i>Henning Valeur Larsen</i> : En tur på Assistens Kirkegård	9
Arkivassistent <i>Hans Kofoed</i> : Graverne og inspektørerne ved Assistens Kirkegård	176
Bibliotekar, cand. mag. <i>Henning Valeur Larsen</i> : Fortegnelse over nogle bemærkelsesværdige grave	191
Kirkegårdsinspektør <i>Henry E. Nielsen</i> : Fortegnelse over særlig interessante træer og buske	198

Kort over Assistens Kirkegård, dens bemærkelsesværdige grave og planter ved havebrugskandidat *E. Wibroe Iwersen*, bibliotekar *Henning Valeur Larsen* og kirkegårdsinspektør *Henry E. Nielsen*.

VICTOR HERMANSEN

1894-1960

Med magister Hermansen har den københavnske historiske forskning mistet en af sine mest kyndige dyrkere og en af sine, ikke mindst på det kulturhistoriske område, mest interesserede forskere. Den fagfælle, der opsøgte ham i hans hule på Nationalmuseet, var altid sikker på en lang passiar om de emner, der i øjeblikket optog ham, altid sikker på en hyggelig stund og samtidig på stor hjælp-somhed og god besked om det problem, der havde foranlediget besøget. Det er vel dette billede af Hermansen, som vil blive stående, så længe der endnu lever mennesker, der har siddet på den plads, der til formålet blev ryddet på stolen foran hans skrivebord.

Det billede, som vil leve her ud over, er det, der tegnes gennem hans produktion, både gennem det, der blev færdigt, og gennem det, som er blevet liggende ved det bratte opbrud. Hans topografiske forfatterskab strakte sig, ligesom hans kirkearkæologiske, langt ud over hovedstadens område. Hillerød, Ribe, Køge og Roskilde Landevej er frugterne af hans topografiske studier, mest i samarbejde med andre. Den kirkearkæologiske forskning nedfældedes især i hans bidrag til *Danmarks Kirker*, hvortil Hermansen blev knyttet som sekretær allerede 1928, altså endnu under de forberedende og planlæggende arbejder med dette ypperlige værk. Han deltog i redaktionen af Præstø amt sammen med Chr. Axel Jensen, af Sorø amt sammen med Nørlund og Moltke og af København (1. bind) sammen med Roussel og Steenberg – i bindet om Roskilde Domkirke skrev han om en del af det prominente inventar, ligesom han behandlede såvel inventaret som gravminderne i Vor Frue i København. Helligaandskirkens inventar og gravminder behandlede han udførligt i det samleværk om kirken, der udkom 1949. Som et sammenfattende bidrag til de københavnske kirkers beskrivelse står den nydelige bog, han 1932 udsendte med Hakon Spliids tegninger.

I sammenhæng med hans gerning som museumsinspektør står hans bidrag til den egentlige museumshistorie med udgaverne af Worsaaes erindringer og breve som hovedstykkerne ved siden af mindre, men ikke mindre væsentlige arbejder, som f. eks. Fra Kunstskammer til Antik-Cabinet (1951) og en række spredte afhandlinger. Hans system hermed skulle have ført til den monografi over C. J. Thomsen, som hører til det, han ikke nåede.

Fra 1935 havde han sæde i bestyrelsen for Selskabet for Staden Københavns Historie og Topografi som udtryk for den kærlighed til hovedstadens ældre historie, som besjælede ham.

Albert Fabritius.

EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

AF HENNING VALEUR LARSEN

»Assistenskirkegårdene uden Stadens Nørreport« – sådan betegnede man i 1760 hovedstadens nye begravelsesplads. Det var ikke noget let navn at arbejde med, og populært blev det aldrig. Københavnerne yndede ikke betegnelsen »kirkegård« om et sted, hvor der ingen kirke fandtes, og allerede i indvielsesåret måtte myndighederne – for at modvirke den almindelige uvilje – forbyde benævnelsen »urtegård« om steder, hvor der begravedes. Man havde at bruge den rette glose. Ved den store udvidelse af kirkegården i 1805 fik hvert enkelt sogns område en særlig indskrift over porten, for at man kunne finde vej i det store terræn, og over porten fra Nørrebros Runddel lød indskriften: »Hvilested for de afdøde Medlemmer af den christne Menighed i Kjøbenhavn«. Det slog naturligvis aldrig an, knudret som det lød. Man protesterede. »Politivennen« foreslog i 1806 en hel række andre betegnelser i tidens ånd, f. eks.: Gravløkken, Mindemarken, Fredlund, samt ikke mindst: Fædremarken. På de gamle kirkegårde havde man undertiden anvendt benævnelsen »Lind«, og det overførte man også til den nye begravelsesplads som betegnelse for de enkelte afdelinger: Vor Frue Lind o. l. Til daglig benyttede man dog nu betegnelsen »Assistens Kirkegård«, selv om uviljen mod navnet faktisk holdt sig længe. Der var også dem, der simpelt hen kaldte stedet »fattigkirkegården«.¹

100 år senere var navnet slået an, ja det var blevet så populært, at man undertiden helt bortkastede artsbetegnelsen »kirke-

gård« og nøjedes med at tale om »Assistens« eller endog »Assistensen«. Der ligger altså allerede i navnet lidt af stedets historie.²

Egentlig er assistenskirkegård jo slet ikke noget navn. Det er en fællesbetegnelse. Der var adskillige assistenskirkegårde, i hvert fald lige til 1760. De var nødvendiggjort af forholdene.

I middelalderen begravede man de afdøde i selve kirkerne, helst så nær alteret som muligt. I nødsfald benyttedes urtegårdene udenfor; kun forbrydere udelukkedes. Dette førte naturligvis til overfyldning, ja i den grad, at man måtte grave ligene op og flytte dem, når nye skulle til. Mindst 25 kirkegårde havde byen haft, da pesten i 1711 pludselig bragte en krise i forholdene, så man undertiden måtte begrave indtil fem kister oven på hinanden, medens ligene nogle steder – f. eks. på skibskirkegården – lå ubegravede hen. Der var ufremkommeligt på urtegårdene. Man forsøgte begravelse i ulæsket kalk, men det hjalp ikke. I kirkerne var ligstanken forfærdelig og næppe bedre udenfor. Så greb man til at affyre kanoner for at sprede den grufulde os. Omsonst! Man tog gamle kirkegårde i brug på ny. Det foreslog ikke. Endelig var det så, at man oprettede fem assistens- – d.v.s.: hjælpe- – kirkegårde, og de hjalp – ikke mindst fordi pesten hørte op.³

På disse fem kirkegårde begravedes i et halvt århundrede den fattige del af befolkningen. Det er som et »memento« til myndighederne, at overklassen vedblivende ønskede at begraves i kirkerne. Også de utallige forsyndelser mod fredhelligheden varslers ilde.⁴

I slutningen af 1750'erne havde forholdene atter forværret sig. Kirker og kirkegårde var overfyldte, og den 2. maj 1757 skrev magistraten til Kancelliet herom og foreslog en kirkegård uden for byen. Allerede Holmens og Garnisons Kirkegårde var – henholdsvis i 1666 og 1711 – lagt uden for Østerport. De fem – eller nu: syv – assistenskirkegårde lå næsten alle nær byens udkanter,

for man var klar over, at kirkegårde ikke netop befordrede sundheden. Nu ønskede man de indenbys helt afskaffede. Allerede 20. maj forelå Kancelliets svar. Senere hen blev man adskilligt langsommere i forhandlingerne om begravelsesspørgsmål. Det foresloges at benytte visse grunde ved Farimagsvejen, men magistraten foretog i stedet det opsigtsvækkende skridt at lægge kirkegården helt ud bag den bebyggede del af forstaden Nørrebro, hvad der i første omgang fik skæbnsvangre følger, men på langt sigt absolut var en lykke. Det har dog næppe alene været fremsyn, men – som altid i forhandlinger om kirkegårdsspørgsmål – også økonomiske forhold, der spillede ind. Grundene herude på fælleden har sikkert været mindre værd end det foreslåede areal ved Farimagsvejen – lige uden for voldene. Da magistraten som vederlag for grundstykket – en tidligere tobaksplantage og nogle græsmarker – fik overladt de assistenskirkegårde inde i byen, som ikke tidligere var magistratsejendom, har man ikke tabt ved handelen.⁵

26. maj 1757 forelå den kongelige forordning om oprettelse af den nye assistenskirkegård til afløsning af de gamle. Kirkerne skulle besørge vedligeholdelsen af grundstykket, som hurtigt var blevet beplantet og indhegnet med Philip de Langes mur af Flensburger mursten.⁶

Egentlig anså biskop Harboe en indvielse for overflødig, men han »imødekom almuen« og foreslog en tale af sognepræsten ved Vor Frue Kirke. Med kongens tilladelse fandt indvielsen da sted i al tarvelighed den 6. november 1760. Disciple fra Frue Skole sang over den fattige, øde mark. Salmen hed – meget passende –: »Pengene, som Judas slængte«. Nogle professorer og magistratsmedlemmer påhørte provst Bützows tale – og så begyndte hverdagen. Kirkegården blev omgående taget i brug.⁷

I

Når man i dag fra Kapelvejporten ved Nørrebrogade træder ind på Assistens Kirkegård, befinder man sig på afdeling A, som er identisk med den kirkegård, der indviedes i 1760. 35.600 kvadrat-alen havde kirkerne fået til fordeling, og 4 porte førte ind til anlægget. Det var kirkerne St. Nikolaj, Helliggejst, Vor Frue, Trinitatis og St. Petri, samt Vartov og Vajsenhuset, der afgav deres indenbys assistenskirkegårde og fik overladt hver sin del af jorden herude, i størrelse svarende til den afgivne kirkegård. Kun St. Nikolaj Kirke fik tildelt noget mere jord, men da den senere brændte, overtog Trinitatis, Helliggejst og Vor Frue – dog først i 1823 – grunden. De to førstnævnte kirker erhvervede ligeledes mere jord, da Vajsenhuset brændte, og Vartov overgik til fattigstiftelse. I øvrigt veksler ejendomsforholdene stærkt gennem tiderne.⁸

I 1760 nedlagdes de indenbys hjælpekirkegårde, samtidig med den nye begravelsesplads's indvielse. De var overflødige, men St. Petri Kirke vægrede sig stærkt ved at afgive sin, og københavnernes var også trevne, når det gjaldt om at købe gravsteder på Nørrebro. Myndighederne lokkede på alle måder for at få folk til at erhverve plads på den nye grund. Dels tænkte man at lade kirkegården indvie i den smukke forårstid, hvor ulemperne faldt mindre i øjnene; dels ansatte man prisen på de indenbys begravelser til det femdobbelte af prisen på begravelser herude, hvilket var psykologisk fejlsyn. Nu blev det nemlig først rigtig fint at have gravsted indenbys.⁹

Da de indenbys kirkegårde blev nedlagte, og grundene ledige til bebyggelse, måtte enkelte ligkister og monumenter overføres til Assistens Kirkegård. Een ligsten herude stammer fra »Landgre-

ven« i Borgergade, og i begyndelsen af det 19. århundrede overførtes flere lig hertil fra den nedlagte St. Nikolaj Kirkegård. Lig-nende flytninger har også senere fundet sted.¹⁰

Hver kirke bestyrede sin andel af kirkegården, og økonomien tillod ingen flothed med hensyn til anlæg og vedligeholdelse. Den nye kirkegård var tværtimod en indtægtskilde, som blev hårdt udnyttet. Hver tøddel jord blev anvendt, og samtidig sparedes der sådan på veje, at man undertiden for at nå et bestemt gravsted måtte passere hen over andre. Kun en enkelt allé førte over hele kirkegården fra porten nærmest Nørre Landevej.¹¹

Gravstederne var tuer, småhøje, dækket af frodigt græs – ikke indhegnede haver som nu, og det var de efterlattedes sag at vedligeholde dem eet år, ikke mere. Et sådant gravsted kostede for voksne, d.v.s. personer over 15 år, 8 mark, medens større børns grave kostede 6, små børns 4 mark. Hertil kom betaling for grave-rens arbejde (henholdsvis 8, 5 og 4 mark) og for ligvognen med hest og kusk (1 rigsdaler). Der var moderation for mindre bemidlede i alle tre poster, og de, der sorterede under fattigvæsenet, kom gratis i jorden. – 7 kr. 33 øre tog man altså for den dyreste begravelse herude, medens prisen indenbys var det femdobbelte – rent bortset fra betaling til præst, ligbærere o.s.v.¹²

En fattigkirkegård blev det da også trods alle forsøg på at forhindre det. En trist, vantreven græsmark, langt fra byen, fyldt med fattigfolks kister; graverne anbragte undertiden to ovenpå hinanden, kun adskilt af et tyndt lag jord. Det var så let.¹³

Anonym var også den flok mennesker, der her fandt deres grav. I så høj grad endda, at kun et par enkelte navne er bevaret til nutiden.

I 1768 begravedes *Jean Baptiste Desroches de Parthenay*. Det var en fransk lykkesmed, der søgte at slå sig op her i landet ved forskellige projekter, som den bærende regering troligt støttede.

Frankrig var jo datidens Amerika. Han skulle f. eks. hjælpe til med at starte en silkefabrikation her, fik håndværkere indkaldt og dyrkede uden held morbærtræer – netop lige over for kirkegården ved nuværende Frederik VII's Gade. Det mislykkedes som alle hans andre planer, bl. a. af litterær art. Naturligvis døde manden i bundløs gæld og fandt altså sin grav på fattigkirkegården.¹⁴

Dette gravsted er i dag forsvundet, medens *Karen Wibroe Langballes* er bevaret som kirkegårdens ældste. Hun var gift med en købmand og døde i 1781, 61 år gammel. Det oprindelige gravmæle eksisterer dog ikke mere.¹⁵

Disse to – eventyreren og købmandskonen – fik dog ikke tilnærmelsesvis den betydning for kirkegårdens historie som et tredje navn: Augustin.

Går man fra Kapelvej-porten over kirkegården ad den allé, der nu er beplantet med birketræer, som i gamle dage med græner, når man den vestlige mur, den ind til afdeling B. Fra porten og sydpå strækker sig her en lund med prægtige gravmæler, nogle af de ejendommeligste herude. Det blev nemlig hurtigt skik at anbringe familiebegrovelserne, altså de kostbareste, langs murene og hovedvejene, hvor da som regel de interessanteste og værdifuldeste gravmæler findes, især på kirkegårdens ældre del, afdelingerne A–G, langs Nørrebrogade.¹⁶

I denne lund findes nær muren et moderne sandstensmonument, rejst 1935 til minde om Augustin, hvis grav var her.

Hvem var så denne Augustin, og hvorfor hædredes netop han med et nyt monument?

Johan Samuel Augustin var rigmand, en livlig og elskværdig pebersvend, der var første sekretær i Krigskancelliet og i sin fritid adspredte sig med matematik, astronomi og klassisk litteratur. Endnu to dage før sin død – 26. april 1785 – læste han i »Tusind og een Nat«.

Denne venlige sybarit ville nu for længst være glemt, hvis ikke det netop var for hans testamentes skyld. D.v.s., testamentet efterlod hans formue til arbejdsomme fattige i hans sydslesvigske fødeby, hvilket var rosværdigt – men det interessanteste findes først i et to år yngre codicil fra hans dødsår. Det lyder således:

»Da ich nicht weiss, dass ich in meinem Leben Jemanden vorsetzlich oder wissentlich beleidiget habe, so will ich auch, dass nach meinem vielleicht bald erfolgenden Absterben mein todter Körper niemanden den geringsten Schaden thun solle; und deswegen verordre ich hierdurch, dass, wenn die Zeichen des wirklichen Todes an meinem Körper vorhanden seyn, man selbigen in einem Bettlaken einwikle, auf selbigen eine gute Menge ungelöschten Kalks schütte, und dann gleich in den bereits gefertigten oder gleich zu fertigenden Sarg, welcher weder schwarz bezogen, noch darauf eine Platte befestiget werden muss, lege, damit er je eher je lieber in die Verwesung gehe. Mein Begräbniss soll auf dem Armen-Kirchhofe vor dem Norderthor seyn, wesfalls ich schon mit Mr. Simon, der dort Gräber ist, gesprochen habe, und das Grab wird 10 Fuss tief begraben. Mein Leichenconduct soll bestehen aus den beiden Hrn. Predigern des Kirchspiels wo ich sterbe, wovor der eine vor Verrichtung des Ceremoniel 10 Rthlr., und der andere 5 Rthlr. haben soll, ferner aus den beiden Hrn. Skiftecommissarien, und dann denen Hrn. aus dem Depechen-Contoir der Kriegscancelley, dem Hrn. Etatsrath Wium, dem Hrn. Justitsrath Rehfeldt, und denen Hrn. Secretairs Friis, Glöersen, und Hedegaard, welche sämmtlich den Mittag darauf bey Hrn. Hempel, auf Kosten der Sterbbude, eine gute Mahlzeit haben sollen. Mein Freund Mr. Simon soll vor Pflanzung und sorgfältiger Wartung eines rothen Rosenstrauchs, wovon ich allezeit grosser Liebhaber gewesen bin, am Haupte meines Grabes, 5 Rthlr. haben.«¹⁷

Det er vist udtryk for, hvad man i samtiden kaldte »romerånd«. Begravelsen foregik – til opbyggelse for alle – nøjagtigt som foreskrevet. Det var jo »borgerdyds-perioden«, hvis mål var at gavne efterslægten, og som havde råd til at realisere sine bestræbelser i den retning. Derfor opstår nu herude, i den »florissante handelsperiode«, monument ved monument, det ene prægtigere end det andet, over folk, der alle som een lovpriser for borgerlige dyder. Augustin havde givet parolen.

Kirkegårdens 25-årige fornedrelsestid lakkede mod enden. Indtil nu havde folk stædigt holdt fast ved, at de ville jordes indenbys – og helst i selve kirken. Et gravsted her var noget, man pralede af. I Holbergs »Barselstuen« drøfter de to sladdertasker en snaksom medsøster, der har villet blænde dem med nogle bemærkninger på det tyske sprog. »Taler hun ogsaa Tydsk?« spørger Anne Kandestøbers og får til svar: »Hvorfor ikke det? Hun har jo Gravsted i den Tydske Kirke.«¹⁸

Nu hjalp det noget, men stadig ikke nok. Længe endnu klagedes der over, at folk lader sig begrave i kirkerne, »hvor de af saa mange Begravnens Lig opstigende mephitiske Dunster forgifte Luftene.« Det var på denne baggrund, at Rasmus Nyerup lovpriste Augustins beslutning i et hyppigt citeret skrift. Han antyder i øvrigt, at en del mennesker – specielt naturligvis klokkere og gravere ved kirkerne – skumlede over Augustins ræsonnement og kaldte det »en Følge af Frimureriet eller en Gren af Hedenskab«, hvilken indvending »Collegialtidende« til gengæld kalder »indgroet Fordom og mørk Vankundighed«. Der arbejdes ihærdigt på at modvirke den konservative, oprindelig religiøse, tankegang, at kirkebegravelser skulle være særlig hellige, og »Politivennen« klager gang på gang over de gamle fordomme. Først med forordningen af 22. februar 1805 sattes der en stopper for kirkebegravelserne – på papiret, for man hører århundredet ud om begravelser, i hvert

fald i kapellerne ved Holmens, Petri og Frederiks Kirker. Og der var stadigvæk de indenbys kirkegårde tilbage. Det hjalp lidet, at bladene bekæmpede dem – specielt Garnisons Kirkes lille plet jord – eller for eksempel foreslog, at alle lig, der begravedes inde i byen, først – under politiopsyn – skulle dækkes med kalk eller sand. Det var lægen H. Callisen, der fik den idé på et tidspunkt, da kirker og kirkegårde inden for voldene optog ca. 156.000 kvadratalen. Han foreslog også, at de udenbys kirkegårde skulle gøres mere æstetisk tiltalende for at virke tiltrækkende. Intet hjalp – heller ikke »Politivennen«s opfordring i 1842 til stadens 32 mænd om forbud mod indenbys kirkegårde. Det realiseredes først ved forordning af 13. april 1851. Christianshavn fulgte endda først efter to år senere.¹⁹

Der mærkes i det hele taget i kirkegårdsspørgsmål en vis træghed fra publikums side – specielt forud for begravelserne. Man holder fast, først ved kirkerne, så ved bykirkegårdene, senere ved den ældre del af Assistens Kirkegård, den, hvor langt de fleste rige og berømte gravmæler er. Gravfæstelser på kirkegårdene i det gamle København vedvarede da også, ganske rigtig, mere end en menneskealder endnu – omend naturligvis såre sporadisk.

Det var på sin vis tilgiveligt, at folk nærrede uvilje mod den nye kirkegård. Trafikmidlerne var dårlige i de tider, vejene ikke mindre. Endnu i 1840 kaldes Assistens Kirkegård »et længere fraliggende Sted«, og tre år senere klager »Politivennen« over vejen derud. Der findes kun eet fortov og een fliserække, hvis fliser tilmed er skæve. På den modsatte side er der jordvej. Dette vedvarede til 1850. Så først kom der et ordentligt fortov, medens kørebanen først blev helt brolagt i 1859-67.²⁰

Man følte sig helt på landet herude. Da man i 1830 ville anlægge en dampmølle i en af Blågårds bygninger, lød der forargede protester i bladene: »Er det rigtigt, ved en saadan Indretning, der

kan anlægges paa hundrede andre afsides liggende Steder, aldeles at vanzire en af Hovedstadens skjønneste og meest besøgte Forstæder?» Dette altså om Nørrebro!²¹

Da Augustins gode eksempel var begyndt at smitte, og regensprovsten, professor Andreas Christian Hviid, Baggensens gode ven, efter eget ønske lod sig jorde herude, og mere end hundrede studenter havde fulgt ham til graven – en halv snes grave syd for Augustins – udbrød den senere biskop Frederik Plum, der havde ægtet Hviids enke, i en elegi over sin forgænger i ægteskabet:

»Langt fra Mennesker hans Liig er blevet
Nedlagt her i Stilhed, som han bød;
Han, som haded' Glimmer, mens han leved',
Kunde den ei ønske i sin Død;
Byens Larm, og Mængdens vilde Glæder
Inden disse Muures Eensomhed,
Ej forstyrre Vandreren, som græder
Ved den Ædles tause Hvilested.«

Ja, i indledningen hedder det endda:

»Her i disse landlig simple Grave
Lagdes mangen værdig Borger ned.«

Intet under, altså, at man foretrak bybegravelser, hvis man til hverdag ville pusle om de kære afdødes hvilested. Assistens Kirkegård var næsten bondeland.²²

Den omtalte uvilje hos publikum – før begravelserne – mod forandringer i skik og brug, modvirkes på den besynderligste måde af en trang til at »revolutionere«, når først de døde er i jorden, en trang, der støttes af kirkegårdens ledelse: Grave omlægges uafbrudt, beplantningen ændres, gitre rejses eller fjernes, monumenter flyttes, plyndres, tilintetgøres, sælges eller stjæles, nye monumenter opstilles, lig flyttes, ja, hele kirkegårde flyttes,

grave sløjfes, ældre afdelinger sløjfes – og endelig: Kirkegården bebudes nedlagt.

Augustin, der gennem sit testamente selv var med til at revolutionere, er på sin side blevet offer for nye revolutioner. Hans grav er sløjfet, og monumentet med. Men berømmelse er en sær ting: Lange indskrifter på gravmælerne herude lover den afdøde evigt ry, skønt ingen nu mindes ham. Undertiden sløjfes endda monumentet, undertiden bevares det, ikke for den afdødes, men for dets egen skyld. Dog kan det også ske, at et monument er blevet fjernet fra en grav, der er så berømt, at senere tider har rejst nye mindsten på stedet. Det gælder Jens Bang, det gælder maleren Abildgaard, komponisten Fröhlich, skuespilleren Rosing, balletmester Galeotti, det gælder det Zinckske gravsted, og det gælder også Augustin. At monumenterne i sin tid har måttet fjernes, skyldes som regel forsømmelighed fra de efterladtes side, ikke kirkegårdsbestyrelsen. De nye monumenter er til gengæld undertiden rejst af denne.

Augustins oprindelige gravmæle fandtes ved muren og er nu forsvundet – man mener, ved kirkegårdens omlægning i 1824, da alle de ligsten, hvortil ingen ejer meldte sig, blev solgt ved auktion. Det var et monument af Wiedewelt og bar Augustins valgsprog: »Bene qui latuit, bene vixit«, og så skjult ønskede den afdøde at være, at stenen end ikke bar hans navn, men kun forbogstaverne: I. S. A.. Wiedewelt, der var hans ven – de havde begge været med til at udsende en pragtudgave af »Peder Paars« – udførte relieffet, der viste nedgangen til dødens hule, indrammet af to planter. Underneden stod – efter den afdødes ønske – indskriften: »Foris malva asphodelusque, intus mortuus«, hvilket vil sige: »Udenfor findes katost og asfodil, men indenfor en afdød.« De to planter anvendtes som lægeurter, asfodil i øvrigt også af grækerne som symbol på sorgen, hvorfor den plantedes på grav-

steder. Meningen må vel være, at mod døden findes ingen lægedom. Augustin var åbenbart stoiker, hvilket også testamentets bestemmelser om en beskeden begravelse tyder på. Det prægtige gravmæle fortæller dog, at han i hvert fald ikke ønskede at skjule sin beskedenhed; men også det har vel skullet virke pædagogisk. Alt for efterslægten!²³

Tidligere monument på Augustin's grav. Efter Lahde

I graven skrås til højre foran Augustins hviler digteren *Ole Johan Samsøe*, hvis tidlige død vakte en sorg, der steg til panik, da hans efterladte sørgespil »Dyveke« havde premiere en uge efter dødsfaldet. Nu er han glemt.²⁴

Samsøe døde i 1795. På dette tidspunkt var allerede en lang række prægtige monumenter rejst herude, efter at Augustin havde givet eksemplet. Man tjente godt i de år og kunne bekoste store begravelser og flotte gravmæler, så kirkegården udviklede sig til en seværdighed. Da nu tilmed borgerdydstiden var en ynder af

EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

Nuværende monument på Augustin's grav. Fot. Stadsarkivet

det følelsesfulde, opstod der en bestemt litteraturgenre, der skattede til kirkegårdsromantikken. Allerede i 1751 udgav den engelske digter Thomas Gray sin »Elegi på en landsbykirkegård«. Nu, da de romantiske strømninger nærmede sig Danmark, udsendte den 25-årige Frederik Høegh-Guldberg sin elegiske idyl »Assistens-Kirkegaarden« i 1796. Guldberg, der året efter blev lærer ved Blågårds Seminarium og tilmed fik sin bolig herude, lovpriser i sit digt de døde og beskriver en nattevandring mellem gravene:

»Hil dig, de lykkelige Dødes Hjem!
 Du Bolig for hver Stand, hvert Kjøen, hver Alder!
 Til Dag og Kummer Sol ei vækker dem,
 Til Graad i søvnløs Nat ei Stjernen kalder.
 Hil være dig! . . . Saa venlig er din Ro;
 Den Glade leirer sig i dine Skygger,
 Og, tordner Skjebnen, Uhelds Søn saa fro
 Her sit Paulun paa Haabets Strandbred bygger.«²⁵

»Den Glade leirer sig i dine Skygger.« Det vil altså sige, at folk nu er begyndt at besøge Assistens Kirkegård for at beundre gravmælerne. Guldberg hævdede i øvrigt senere, at det først var efter digtets fremkomst, det blev mode at gå herud. Man ved f. eks. netop, at Samsøes elever fra Frue Skole tre år efter hans død uopfordret sang en sørgesang ved hans grav.²⁶

Dog var det desværre ikke lutter rørende scener, der udspliledes på kirkegården. Øde var dens beliggenhed, og ned gennem tiden hører man bestandig om vagabonder, der huserer herude. Tidligere havde man dyrket Bacchus på Nørre Fælled; nu besøgte man »naboen« og tømte pokalen i træernes skygge på Assistens. Der forekom tilfælde af hærværk, løse hunde strejfede om, og fælledens kreaturer søgte herind for at svælge i det frodige græs, som »Politivennen« følgelig ønskede klippet. Raske drenge larmede op, så uhæmmet som nutildags, men når de legede tagfat mellem gravene, blev tuerne trampet ned; undertiden gik der et

rækværk med i løbet, ja, en enkelt gang fandt man en død gris puttet ind gennem jerngitteret på et monument. Hvad drenge dog kan finde på! Også tilfælde af tyveri forekom, og her var det især de små kors på de fattiges grave, det gik ud over. Et par år efter opdagedes jo veritable gravrøverier. I året 1802, da pressen kaldte kirkegården »en af Kjøbenhavns største Seeværdigheder«, blev f. eks. flere monumenter besudlede, idet man bl. a. fandt ådsler kastet ind på dem. »Ammer og Børn nedtrampe og tilsøle Gravene«, hedder det, »og Flokke af vilde berusede Mennesker stime omkring paa dem og vælge dem til Stade for at fortsætte Sviren«. Ved denne lejlighed har man fundet Samsøes, Ribers og fru Suhms mindesmærker skændet. Det tilføjes: »Man skal endog savne et heelt Monument.«²⁷

Samsøes rødlige sandstens-gravmæle med dets – ikke videre heldige – portrætrelief i marmor af Dajon er i vore dage blevet fornyet. Man havde i den første begejstrings rus tiltænkt det indskriften: »Han skrev Dyveke – og døde«, men foretrak: »Savnet som Digter – men endnu mere som Ven.« Ved hærværket i 1802 var mindesmærkets ansigt blevet lemlæstet.²⁸

Ikke bedre gik det altså Ribers gravmæle, der nu er forsvundet. Riber var en anset og dygtig pædagog, lærer ved Blågårds Seminarium. Det smukke monument over ham synes at have virket særdeles tiltrækkende på kirkegårdens bisser. I 1802 blev metalbogstaverne »for det meste alle med Vold udbrukne og solgte til Marskandisere.« Fire år efter var det galt igen med disse bogstaver. Graverne klagede efter omtalen af hærværket for retten over »Politivennen«s indgriben, men det viste sig, at bladets anklage var ganske korrekt. Magistraten søgte i 1802 – efter Kancelliets henstilling – at dæmme op for uvæsenet, men det fortsatte, tilsyneladende uanfægtet. I hvert fald berettes det i 1806, at »Prydelser paa Gravminder bortranes eller fordærvs«, medens »ud-

hugne Figurer betegnes eller tilmales paa en liderlig Maade«, og »Arbejder, der er i Gang, ødelægges, naar Arbejderne er borte.«²⁹

Helt op til omkring 1870 skal klager over skandaløse scener på kirkegården have hørt til dagens orden, men værst var det naturligvis i ældre tider. Da man i 1818 på ny måtte klage over gravmæler, der blev ødelagt eller ligefrem stjålet, udbrød »Politivennen« patetisk: »Selv vore engelske Fiender bare, i hine vore Ulykkesdage – den raaeste Soldat, saavel som den dannede Officer – saa dyb Ærbødighed for dette Begravelsessted, at ikke det mindste fandtes fløttet, borttaget eller beskadiget.« Nu var f. eks. madam Preislers monument aldeles tilintetgjort – for indskriftens vedkommende. Kun det halvt læselige navn var tilbage. For at citere: »Sønderbrudt ligger Urnen nogle Alen fra Monumentet, og den hele Marmor-Medaillon, som viste hendes Bellede er aldeles forsvunden.« Samtidig klagedes der over, at den ældste del af kirkegården – afdeling A altså – var aldeles forfalden.³⁰

Madam *Preisler*, den letsindige og forgudede aktrice, som henrykkede københavnere i »Bagtalelsens Skole« og i P. A. Heibergs lystspil, men som chokerede dem ved sit giftermål ind i bourgeoisie, medens hun senere – da ægtefællen var stukket af med en anden – gav næring til mangfoldige skumlerier ved sin livsførelse, var død i 1797, kun 36 år gammel. På graven rejste hendes beundrere en mindestøtte i marmor og sandsten med et velignende relief af Dajon, med et vers og – ikke mindst – med den omtalte urne, der viste en visnende rose, hvorover læstes: »For tidligt for os«. Werlauff – og efter ham Bobé – mener, at englænderne røvede monumentet i 1807, hvilket jo åbenlyst strider mod den kendsgerning, at »Politivennen« i 1818 fortæller om dets forfald, pudsigt nok med speciel fremhævelse af englændernes noble adfærd over for kirkegården. I 1831 var det i hvert fald forsvundet, rimeligvis solgt ved den omtalte auktion i 1824. Ved

et besynderligt tilfælde dukkede gipsmodellen til medaillonportrættet i 1910 op i A. Sodes stenhuggeri på Ørstedvej, uden at man vidste hvorfra og hvordan. Originalen var en del forskellig fra gengivelsen i Lahdes stik. Den er nu overført til Bakkehuset.³¹

Bag Samsøes monument findes et par af kirkegårdens skønneste gravmæler. Det ene er rejst over kommandørkaptajn *Ernst Vilhelm Stibolt*, der døde i 1796, året efter digteren. Han havde i 1774 deltaget i krigen mod England på fransk side, men blev senere fabrikmester på vort hjemlige orlogsværft. Monumentet, der er af marmor, hentyder til den afdødes virksomhed ved to skibssnabler ud til siderne. Desuden bærer det relieffer. Graven hjemfaldt i 1916, men monumentet er senere istandsat. Man mener, det er af Weidenhaupt.³²

Det andet monument er blevet betegnet som »uden Tvivl i kunstnerisk Henseende det skjønneste paa Kirkegaarden«. Det er Wiedewelts mindsten over konferensråd *Georg Nielsen*, der var bibliotekar ved kongens håndbibliotek og havde været lærer, først for Frederik V's pager, senere for den unge Christian VII. Han fulgte siden godt med i hoffets chronique scandaleuse, men hans optegnelser herom fortæredes af ilden ved Christiansborgs brand. Den ugifte mand, der var frimurer, efterlod sine penge, dels til de fattige, dels til frimurerne, og disse sidste bar hans lig til graven i året 1797.

Wiedewelt anså selv monumentet for et af sine bedste. Marmorrelieffet øverst forestiller en granskende videnskabsmand, og indskriften er dels på græsk, dels på latin. Det er indskriften fra Apollontemplet i Delphi, det bekendte: »ΓΝΩΘΙ ΣΕΑΥΤΟΝ« d.v.s.: »Kend dig selv!«, der er citeret under relieffet, medens den latinske indskrift på postamentet giver biografiske oplysninger og priser den døde. Der slutes: S.T.T.L., en forkortelse af: Sit tibi terra levis = Gid jorden må være dig let, et citat fra Tibul,

almindeligt anvendt i gravskrifter. Det var frimurerne, der rejste monumentet og siden vedligeholdte det. I vore dage er det blevet istandsat.³³

Der er temmelig ofte et vist misforhold til stede mellem den afdødes betydning og hans gravmæles størrelse og rigdom. Blandt monumenterne her har dog for een gangs skyld den ypperste personlighed fået det anseligste mindesmærke. Desværre skyldes det vel nok mindre simpel retfærdighed end den kendsgerning, at den kunstner, der udførte det, og som selv hørte til Danmarks bedste, var broder til den afdøde. Her tænkes på Nicolai Abildgaards monument over professor *P. C. Abildgaard*. Alle vidnesbyrd går ud på, at denne fremragende videnskabsmand, der for sine egne midler oprettede Veterinærskolen i 1770, anskaffede instrumenter, bøger og præparater og ledede undervisningen i tre år, indtil staten overtog skolen, var en sjældent fornem personlighed, hjælpsom, beskeden og ganske uegennyttig. Da han døde i 1801 – ved et apoplektisk tilfælde midt under sit arbejde – fulgte »en talrig Mængde Videnskabsmænd af alle Klasser og Stænder ubudne Liget«, som Hauch fortæller. Gravskriften, der er af Christian Colbiørnsen, gengives i sin helhed, tidstypisk som den er: »Her hviler Peter Christian Abildgaard, Professor, Veterinair-Skolens Stifter og Lærer, Secetaire i Videnskabernes Selskab, fød i Kiøbenhavn den 22de December 1740, hvor Døden lukkede hans blide Øie d. 21. Januar 1801. Som Videnskabsmand var han kjendt og hædret i Europa for Lærdom og udbredte Kundskaber, som Embedsmand agtet for utrættelig og gavnriig Virksomhed, som Borger og Menneske elsket for vennesalig Fromhed, usvigelig Trofasthed og ædel Beskedenhed; derfor væde Venskabs-Taarer hans Aske, derfor sørger Danmarks Muse ved sin elskede Søns Grav«. – Monumentet, som hans venner lod rejse, har i tidens løb voldt nogen forvirring. Medens således kunsthistorikeren F. J.

Meier mener, det er udført af Weidenhaupt, hævder Leo Swane, det skyldes Dajon. Endvidere erklærer nogle, at kvinden med de mange bryster er Rhea, gudernes moder, der under navn af Kybele dyrkedes som symbol på naturens frugtbarhed, »den store moder«, medens andre påstår, det er Artemis, men ganske vist atter en variant af gudinden, nemlig som hun dyrkedes i Efesus – atter som et sindbillede på den frodige natur. Ved foden af gravmælet er senere anbragt en mindetavle over hustruen. Det blev naturligvis også nødvendigt at sætte gitter omkring monumentet, der oprindelig stod frit. I 1910 var både graven og stenen temmelig forsømt, men de fremtræder nu atter i værdig form.

Det bør nævnes, at foran Abildgaards gravsted hviler hans elev, hippologen *J. V. Neergaard*, der døde i 1864, og som selv havde ønsket at hvile nær ved sin mester.³⁴

Den smukke gravlund, der her strækker sig langs muren mod syd, rummer en række ejendommelige mindestøtter, hvoraf de fleste nu står frit i det grønne græs, efter at selve gravene er sløjfede. Foran begravelserne ved muren findes et stykke af vejen to rækker monumenter.

Kun få af de ældste mindesmærker bærer kristelige symboler. De stammer fra rationalismens tid og bærer præg deraf, som jo i det hele taget tidsånden har præget gravene også senere. Assistens Kirkegård frembyder et væld af forskellige typer på monumenter. Alle fortæller de – i billeder eller tekst – enten om de efterlevende, deres følelser og tro, deres håb og ønsker for den afdøde – eller de karakteriserer denne med hensyn til hans liv og virke, hans menneskelige egenskaber, hans tro eller tankeliv, specielt hans tanker om liv og død. Studerer man gravstenene herude, vil man finde alle disse typer repræsenteret, ofte værdifuldt, ofte banalt – især, hvor en række monumenter kopierer et enkelt lykkelig indfald.

Det mest anvendte symbol på de ældre monumenter er bikuben, der henpeger på den afdødes flid. Et stort relief ved muren, lige til venstre for Augustins grav, viser dette sindbillede, her på monumentet over justitsråd *John Collett*. Hyppigt ses også genforenings tegn: To hænder, der mødes.

Omtrent midtvejs i gravlundens knejser et solidt gravmæle over *Georg Koës*, finansråden, der blev storkapitalist ved i Struenseetiden at indføre tallotteriet i Danmark. Han hviler her sammen med sin søn, F. W. G. Koës. Der er et relief øverst på stenen og som ligvers det senere hyppigt benyttede:

»Hvad er vel Livet?
 Et Pust i Sivet,
 som synker ned;
 et Spil af Kræfter,
 som higer efter
 en Evighed.
 Til Evigheden,
 saa morgenrød,
 gaaer Vei heneden
 kun gennem Død.«

Digtet, som er af den unge Oehlenschläger, blev trykt første gang ved nytår 1804, og da finansråden døde 5. februar 1804, sønnen året efter, må det være en af de første gange, det er anvendt i en gravskrift. En anden af finansrådets sønner, den bekendte klassiske filolog, blev i øvrigt Oehlenschlägers rejsefælle på dennes første store udenlandsrejse i 1805.³⁵

Bag Koës's gravmæle findes et ejendommeligt, senere restaureret, mindesmærke, som den berømte arkitekt C. F. Hansen har udført over den norskfødte fysiker og læge *A. N. Aasheim*. Det er i rød sandsten og bærer forskellige symbolske relieffer – Æskulapstav m. m. – foruden Aasheims billede. Indskriften er bagpå. En gravsten var beregnet på beskuelse fra alle sider.³⁶

Et traditionsdannende indfald viser monumentet ved siden af Koës's: Den brudte søjle som symbol på det afbrudte livsløb, her som dobbeltmonument over to venner: Grossererne *O. Larsen Elsberg* og *Jens B. Horneman*. Også her bringes der symbolske relieffer på sokkelen, bl. a. en Merkur, medens indskriften lyder: »Jevnsides hvile her tvende ved 40 Aars fælleds Handel nøye forenede Venner.« Søjlen, der i vore dage er blevet istandsat, bærer på hver side gravskrifter over de to kolleger.

Kontreadmiral *Johan Cornelius Kriegers* grav længere fremme ved muren har en gravhøj. Her findes også urnen, askekrukken, som dødens symbol – og et yndefuldt relief af den første af Kriegers tre hustruer, *Sophie Bornemann*, der døde 1792. Også hendes to efterfølgersker hviler i denne grav.

»Hædret af Kongen, elsket af sine, savnet af mange«, står der på generalen, grev *G. W. C. Schmettaus* grav. Hans jordefærd foregik i 1823 med udfoldelse af hele det militære ceremoniel, og på hans grav ved muren ser man siden af en sarkofag, der bærer et sværd og en græsk ridderhælm. Det er senere istandsat med bevarelse af de fine, dæmpede farvetoner. Det var grev Schmettau, der efter Københavns kapitulation til englænderne i 1807 – som han i general *Peymanns* krigsråd havde været med til at vedtage – fik det lidet taknemmelige hverv at overbringe budskabet om nederlaget til kronprinsen, alias Frederik VI, der sad trygt i Kiel. Først sendte man Schmettau og grev *Holck* af sted, så to andre, så en tredje, men intet svar indløb til København fra den for-tørnede enevoldshersker, der først, da det hele var overstået, vendte tilbage til hovedstaden for at kræve kommandanten til regnskab. Man kan ved gravene hyppigt få sin Danmarkshistorie repeteret.³⁷

Nær den sydlige ende af muren findes det *Treschowske* gravmæle – af *C. J. Rosenfalk* – med et muret gravkammer. Flere lig-

nende følger efter, bl.a. det store *Raben-Levetzauske* gravsted. Sådanne underjordiske gravhvælvinger har til alle tider pirret fantasien, som f. eks. i Harald Tandrup's proletarroman fra 1914: »Rotterne«, hvor mestertyven sammen med sin lille datter skjuler sig en månedstid for politiets eftersøgninger i en åben begravelse på den ældre del af Assistens Kirkegård.³⁸

Alle disse monumenter fortæller klart nok, at det efterhånden var blevet fint at lade sig begrave herude. I 1802 skrev da også August Hennings: »Ich besuchte den Armen Kirchhof vor dem Norderthore, wo sich alle Reiche an Geist und Geld begraben lassen.« En selvfølgelig udvikling af denne mode var det, at priserne på gravsteder gik i vejret. Prisen følger efterspørgslen. Det skete ved kancelli-plakat af 24. august 1798. I betragtning af, at kirkegården lige fra begyndelsen var bestemt til afløsning af de indenbys kirkegårde, og altså skulle benyttes af alle – hvad man jo havde gjort sig ihærdige anstrengelser for at få gennemført – virker motiveringen for at forhøje priserne ikke helt plausibel. Nu hedder det nemlig om forholdene herude i 1760: »Forbenævnte Assistents-Kirkegaarde vare da blot bestemte til Begravelser for Uformuende, som alene benyttede sig deraf; men da det nu i den senere Tid er blevet almindeligt, at endog de meest bemidlede Familier vælge deres Gravsted paa disse udenbys Kirkegaarde; og da baade Kirkerne og den latinske Skole lide en betydelig Afgang i deres Indtægter ved at tabe den høiere Betaling . . .«, så fastsættes en række prisforhøjelser. Kirkerne havde øjensynligt øje for den højere fortjeneste. Man tør ganske vist ikke bringe priserne helt i niveau med dem, der betales for indenbys begravelse, men forhøjelsen er dog klækkelig. Medens man imidlertid forhen graduerede priserne efter den afdødes alder og modererede noget for de lavest bemidlede, anlagde man nu en ejendommelig målestok, idet det bestemtes, at dersom man til liget anvendte

den fine ligvogn, den til 20 rdl., skulle der betales 4 rdl. for jordfæstelsen; benyttedes ligvognen til 10 rdl., blev prisen herude 3 rdl., medens de stakler, der kun havde råd til en ligvogn til 8 eller endog 5 rdl., nøjedes med at betale 2 rdl. De helt fattige, altså de mennesker, der anvendte de ringeste ligvogne, betalte de gamle priser, d.v.s. 1 rdl. og 2 mark. Endnu mere måtte man betale på de afdelinger, der vedkom Frue Skole. Her gav den fine ligvogns benyttede det samme som for en begravelse i kirken, medens de næstfølgende betalte som for en begravelse på urtegården. (NB! Kancelliet anvender her selv den afskaffede betegnelse). Og så fremdeles.³⁹

Den anonyme hjørnegrav ved indgangen til afdeling B bærer på monumentet to relieffer; et større med høstredskaber, dødens symboler, og et mindre, der forestiller dødsrigets port – som i Broby-Johansens øjne har lighed med en københavnsk spisestues fløjddøre. De følgende grave har måttet sløjfes for vejens skyld.⁴⁰

Inde mellem gravene på den modsatte side finder man først *Weidenhaupts* monument. Denne billedhugger, der sammen med Wiedewelt, Dajon og Abildgaard udførte Frihedsstøtten, er mester for flere af gravmælerne herude. Mindestenen, til hvis vedligeholdelse Kunstakademiet bidrager, er af Dajon. Nederst findes en lille skulptur, der forestiller en lampe, øverst et relief »med en yderlig slet sørgende Muse«, der ofte kopieres på gravstenene. Musen betragter kunstnerens efterladte værk, en buste – rimeligvis Weidenhaupt selv. I 1881 var graven omgivet af et rent vildnis, og den forsvundne gravhøjs plads »bevokset med Ugræs og Vildplanter, fuld af Sten og hæslege Uhumskheder«. I dag er graven omkranset af frodig plantevækst og snævre stier. Det gælder også *Wiedewelts* grav, til hvilken en blind vej har måttet føres ind over andre grave.⁴¹

Denne højt ansete billedhugger, hvis berømmelse er falmet,

fordi Thorvaldsen senere overfløj ham, fik som bekendt et sørgeligt endeligt, idet han druknede sig i Sortedamssøen, der hvor nu Dronning Louises Bro findes. Det var kun fem dage før Jens Juels død. Wiedewelt var gammel, havde haft en hjerneblødning og følte sig udarbejdet og træt, hvilket på den tid betød, at den bitre nød truede ham. Et par gamle søstre og en ven, alle syge og svagelige, var afhængige af kunstneren, der ingen udvej så til at kunne slå sig igennem. Så søgte han frivilligt ud i døden til sorg og bestyrtelse for alle. Weidenhaupt tilbød at udføre monumentet gratis, og den gamle billedhuggers venner skillingede sammen for at betale materialet til gravmælet. For at få det rejst – hvad der kostede ekstra – skød Kirkekollegiet 10 rigsdaler til. Så blev der endda 6 rigsdaler tilovers. De gik til Wiedewelts søstre.⁴²

Monumentet, der er anseligt af størrelse, virker noget tamt med sit lille symbolske relief af visdomsuglen mellem billedhuggerens remedier. Kunstakademiet bidrager til dets vedligeholdelse, en berettiget tak til den kunstner, som skabte de skønneste af kirkegårdens ældre billedstøtter, af hvilke endnu syv er bevarede – af oprindelig tolv.⁴³

Har tiden været uskånsom over for monumenterne, har den ikke behandlet selve gravene nådigere. To af de interessanteste grave på dette sted er forsvundne, nemlig Tuteins og Carstens's, hvis monument dog findes andetsteds. Lå gravene tæt på kirkegården i den ældste tid, blev her nu, da pragtmonumenterne kom til, rent uoverskueligt. Det klager »Kiøbenhavnsladet« over i 1804 og foreslår, at der bør fastsættes en vis størrelse for monumenter, om end – naturligvis – af moralske grunde: »Det var dog tungt, om den Fattige, som i sit Liv saa ofte blev fortrængt af den Rige, ogsaa efter Døden skulde friste denne Skiebne«. Samtidig tilråder man dog at fastlægge grave og gange efter linier, ikke blot for skønheds skyld, men for at lette opsynet. Der manglede åbenbart

stier. I 1805, da den nyere del af kirkegården blev anlagt, foreslår »Politivennen«, at den nu spærrede sti over fælleden konverteres til en sti over kirkegården. Man havde dårlige erfaringer.⁴⁴

Selve gravene fyldte også mere, idet man bibeholdt den ved begravelsen fremkomne jordhøj og lod den beplante eller dække med vedbend. August Hennings fortæller: »Man hat kleine Grabhügel aufgeworfen und mit Bäumen oder Blumen bepflanzt. Da dieses ohne Reihenordnung geschehen ist, giebt es dem Ganzen ein verworrenes Ansehen, wie ein Feld voll Maulwurfshügel«. Planter, buske og træer fik lov at gro uhæmmet. Det skabte et forfærdeligt vildnis herude. På den anden side: Det er fra denne tid, de mange store og skønne træer stammer. Bøg, poppel, pil, birk og akacie ses overalt og har overalt fået lov til at udfolde sig i deres frie, naturlige pragt. En hel række botaniske rariteter kan studeres netop på den ældste del af kirkegården. Også kuriositeter, som f. eks. det lille syentræ, der på hjørnet af Nørrebrogade og Kapelvej vokser op gennem selve muren. Elmene ved indgangen menes at gå helt tilbage til 1760. Den ene måtte desværre fjernes for et par år siden.⁴⁵

Forresten førte denne botaniske overdådighed en ulempe med sig, som trofast er bevaret den dag i dag, idet blomster til stadighed stjæles. Træer såmænd også. Det klages der over gennem alle 200 år.⁴⁶

Om forholdene ved Wiedewelts grav fortælles der, at »da dennes Gravmæle i 1877 eller 78 kom for Dagen, idet den urskovagtige Tykning af Krat og Tidsler, der i mangfoldige Tider havde skjult den, faldt for Øxen og Spaden, og en smal Vej blev lagt op til Monumentet, under hvilket den gamle Kunstner hviler, sløjfedes Carstens' Grav, den nye Vej blev ført lige hen over den, og den skønne Søjle snart efter henflyttet til dens nuværende Plads«. Senere er vejen forkortet, og Carstens's grav dækket med græs.⁴⁷

Adolph Gotthard Carstens var en af de fremtrædende ministeralembedsmænd af holstensk afstamning, der prægede Bernstorff-tiden, men huskes måske endda bedst som Ewalds nære ven og beskytter, der gennemså og affilede hans værker. »Nordens Aristark« kaldte Rahbek ham. En årrække var han også medlem af Det kgl. Teaters direktion.⁴⁸

Den høje, fint og sparsomt dekorerede søjle med sin knappe indskrift er altså engang i 80'erne flyttet hen foran kapellet på plænen bag kontorbygningen. Den hører til de skønneste værker, Wiedewelt skabte, og til de ypperste monumenter herude.

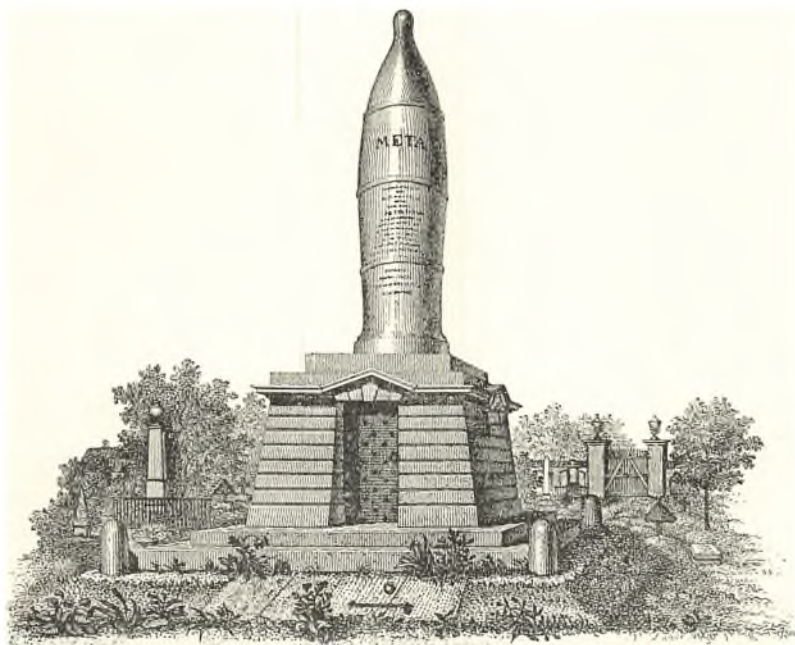
Ganske anderledes spændende var monumentet over Tutein. Det stod skrås over for Wiedewelts.⁴⁹

Peter Tutein, den første af den kendte fransk-reformerte slægt, der kom her til landet, indleder også rækken af de berømte handelsfolk fra den florissante periode, som fandt deres grav herude, navne som Bodenhoff, Wærn, de Coninck, Wasserfald, Erichsen og altså Tutein m. fl. I den Tuteinske familiegrav hvilede bl. a. storkøbmandens hustru, der døde tre uger efter sin mand, samt den fra Weyses og Julie Tuteins kærlighedshistorie bekendte Henriette Frisch, der døde purung, tre år efter bedsteforældrene, og blev begravet sammen med dem. På gravstedet lod Tuteins børn rejse et monument, som Abildgaard havde tegnet – og fik 7000 rdl. for. Det bestod af et firkantet gravkammer af form som et alterbord og forsynet med jernbeslåede døre. Trappetrin førte op til det, og ovenpå var placeret en torpedolignende mindsten i tredobbelt mandshøjde, som inskription forsynet med det ene ord: Meta. Abildgaard har benyttet de romerske sten, der markerede endemålet ved væddeløbene, men har – ligesom de romerske digtere – anvendt dem billedligt. Flere gange findes denne metafor i hans arbejder, gerne i betydningen: livets mål, der altså i dette tilfælde sættes lig med døden. Som symbol på et gravmæle er den

EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

romerske sten en nyskabning, absolut enestående. På stenen var anbragt en tysk gravskrift.

Samtiden var imponeret over mindesmærket, selv om vel flere ligesom August Hennings har fundet ideen »overdreven«. En

Abildgaards nu forsvundne monument over Peter Tutein. Efter Lahde

aften i 1827 kom den unge, svenske romantiker, digteren Karl August Nicander på en spadseretur herud og begejstredes i den grad over »Assistance-Kirkegaarden«, »en af de skønneste Kirkegaarde i Europa«, at han inspireredes til et større digt, naturligvis sværmerisk døds-filosofi med stemningsfuldt naturakkompagnement. En enkelt grav fremhæves:

HENNING VALEUR LARSEN

»Vandringsman! när tankfull du beskådar
Pelar'n, som bland grafvarna står opp,
Vet du, hvad dess korta inskrift bådär? –
»*Meta* står det – målet för mitt lopp«. –
Nej! *ditt* lopp är såsom evigheten,
Och ditt enda mål: fullkomligheten;
Lifvets stjerna slocknar aldrig ut.
Blott för Döden skrefs orakelskriften;
Det är Döden blott, som dör i griften:
Menska! du tar aldrig slut.«

Nicander finder kirkegården – »Söderns park vid gränsarne af Norden« – så skøn, at han halvvejs ønsker selv engang at hvile her, dersom han ikke når tilbage til hjemmet. Skade, at Tuteins gravmæle, som jo var det, han omtalte i digtet, ikke findes mere. En svensk skribent har for nylig i »Ord och Bild« fortalt, at Tuteins arvinger ikke syntes om monumentet og lod det fjerne efter Abildgaards død, men eftersom Abildgaard døde i 1809, medens Nicander beundrede gravmælet i 1827, har det i alt fald fået lov at stå en lille snes år længere og er vel gået til grunde i den »skrækkelige Tid«, »hvor det endog gik saa vidt, at det ene ejendommelige Mindesmærke blev slaaet i Skærver efter det andet – flere af Wiedewelts Værker have saaledes haft denne Skæbne« – for at citere »Forskønnelsen«. ⁵⁰

Skrås til venstre for denne forsvundne grav står i græsset en senere istandsat, smuk søjle, kronet af en urne og med den næsten obligate bikube på postamentet. »Her hviler til sin høyere Bestemmelse« *Ulrica Eleonora Timm*, der døde i året 1800. Bag søjlen står en prægtig ginkgo biloba, træet, der vokser ved de japanske templer og hører til de ældste i verden. – Men hvem var Ulrica Eleonora Timm? Det var såmænd klejnsmedens kone fra Skidenstræde. Konstellationen mellem de latinske indskrifter og billedhuggernes klassiske symbolik på den ene side og den jævne

københavnske borgerlighed på den anden side er pudsig, men også tankevækkende. For vel er menneskene ens til alle tider, men hver historisk periode har nu alligevel sit eget specielle præg. Den del af kirkegården, som nu er passeret, giver et fuldkommen ægte udtryk for følemåden i 1790'erne. Det var ikke alene professor Wiedewelt og digteren Samsøe, der sværmede for dyd, fædreland og efterslægtens gavn. Det var også klejnsmedemester Timm – selv om måske nok de første gav tonen an, og de andre ikke altid efterlignede så smukt som han. Her er nu f. eks. tobaksfabriquer *Roslins* grav – også fra år 1800 og atter nær ved Wiedewelts. Gravmælet bragte engang kunsthistorikeren F. J. Meier i nærmest hysterisk affekt: »Det er umuligt at se mere skrækindjagende Uhyrer end de to Togastatuer i halv Størrelse og Statuetter i romersk Dragt, der »pryder« disse to Gravmæler; man skulde tro, at Trolde og Underjordiske have røvet de oprindelige Billedstøtter der og sat deres egne vanskabte og modbydelige Skiftinger i Stedet for dem.« Det var i 1890, og de er ikke blevet kønnere siden, stærkt afskallede, som de nu er. På jorden ligger en flad ligsten, prydet øverst med en opslået bibel, nederst med et dødningehoved.⁵¹

Man erindres herved om en anden harmfuld udtalelse, denne gang fra samtiden selv. Rahbek, hvis far ligger begravet herude, klagede i 1803 over adskillige forhold på kirkegården, specielt de mange naragtige gravskrifter. »Og føier man nu dertil«, skrev han, »den Mængde af ildegrinende Dødningehoveder og afskyelige Beenrade, som vrimle næsten paa alle Monumenterne; saa behøver man kun, for at faae Væmmelse nok og aldrig sætte sin Fod der tiere, at gaae derud om Sommeren og see Folk ligge imellem Gravene med Mad og Drikke for sig, mens de rundtom fordeelte Musikantere spille den ene Drikkevise efter den anden. Alt dette burde være anderledes.«⁵²

Dødningehovedet findes altså bl. a. på Roslins gravsten, ved siden af hvilken man finder et mindesmærke, udformet som en grotte, hvorover en slange snor sig omkring et kors. Det er på det Klein'ske familiegravsted. Den tilgroede natur på disse kanter kan vel også nok have indbudt til den slags udskejelser, som Rahbek nævner i forbindelse med monumenternes udsmykning.

Af alle historierne om Assistens Kirkegård er den om spiseriet herude den bedst kendte. Man finder den både i stilfærdige og i grelle versioner. August Hennings kender den, og Werlauff omtaler den i sine erindringer, hvor spisningen kaldes en søndags-aften-forlystelse for familier. I 1872 benytter H. C. Andersen denne skildring i et af sine allersidste eventyr: »Portnøglen«:

»Det var i Kong Frederik den Sjettes Tid. Kjøbenhavn havde den Gang ingen Gas, den havde Tranlygter, den havde intet Tivoli eller Casino, ingen Sporvogne og ingen Jernbaner. Det var Smaat med Fornøielser imod hvad det nu er. Om Søndagen gik man sig en Tour ud af Porten til Assistents-Kirkegaarden, læste Indskrifterne paa Gravene, satte sig i Græsset, spiste af sin Madkurv og drak sin Snaps til; eller man gik til Frederiksberg, hvor der foran Slottet var Regiments-Musik — — —.«⁵³

Man skulle forsværge, at dette stilfærdige folkelivsbillede også kunne udformes således, som den tit omtalte F. J. Meier gør det, når han kalder den ældste Assistens Kirkegård »et Samlingssted for alskens havarerede Existenser, et Slags Forlystelsessted af den forkasteligste Art ikke alene for al mulig Janhagel, men ogsaa for den laveste Del af Omegnens Befolkning, som paa Søn- og Helligdage tilbragte halve Snese Timer her, i hundredvis liggende paa eller mellem Gravene, med Kurve og Madposer og Øflasker, spisende, smøgende, tyllende sig fulde af Øl og Finkel, syngende og jodlende og skoggerleende eller svingende sig i kaade og fra-

stødende Danse til Tonerne af hæse Lirekasser eller snærende Klarinetter.«⁵⁴

Hvad er det rigtige? Antagelig begge dele. Foran er omtalt de løse eksistenser, som drev hærværk herude. Når man dertil føjer de jævne borgerfolk, der lagde skovturen herud til, og dramatiserer det samlede resultat stærkt, får man lidt i retning af ovenstående.

Guldberg var åbenbart ikke forarget, da han skrev om de glade, der lejrede sig i kirkegårdens skygger. Allerede dengang var det altså skik, at folk tog deres madkurve med, når de drog den lange, besværlige vej fra byen til Assistens for at se til deres slægtninges grave. Men som man erfarer den dag i dag: Det er ikke blot det fredsommelige flertal af befolkningen, der tager i skoven om søndagen. Slagsbrødre, læderjakker og alt det andet »janhagel« følger med. Ligeså dengang. H. C. Andersen giver den rigtige motivering for selve »madkurv-fænomenet«: De dårlige samfærdselsforhold, der spærrede småkårsfolk inde i byen – og de få rekreationssteder. Assistens Kirkegård blev lidt af en forløber for senere tiders kolonihaver, og det var disses publikum – »almuen«, som man kaldte det – der spiste i græsset. Hærværk var ikke disse menneskers sag.

Rahbek, der så begge grupper repræsenteret på een og samme dag, slår dem sammen til eet begreb, og det gjorde åbenbart flere, siden instruktionen for graverne af 15. februar 1805 kom til at indeholde følgende paragraf: »Graverne maae ikke tillade, at enten Æde- eller Drikkevarer falholdes eller fortæres paa Kirkegaardene, eller at der paa samme holdes Musik, eller foretages noget, som ligner Lystighed. Tillige skal de nøiagtigen paase, at intet Kreatur der græsses.« I reglementet, der ligger til grund for instruksens, tales der intet om spisning og musik, blot om uorden i

almindelighed. Pudsigt er det, at netop graverne skal holde orden, eftersom det af »Politivennen« flere gange fremgår, at »der er ligesom et offentligt Vertshus i Beenhuset«, hvilket jo må være med graverens vidende og til fortjeneste for dem. Af samme grund vil man forstå, at det nye forbud ikke overholdtes, skønt det – atter forgæves – indskærpedes i 1814 og 1816. Kirkegårdsspiseriet fortsatte ufortrødent op gennem tiderne.⁵⁵

Syd for hovedvejen fra Kapelvej-porten løber en sti, ved hvilken *Søren Gyldendals* gravsted findes. Monumentet er af Dajon – i den gængse stil med mindeurne og et portrætrelief, der ifølge provst Fr. Schmidt skal være »temmelig idealiseret og ingenlunde nogen tro Afbildning af hans Jyde-Fjæs.« Urne-monumenterne flourer stærkt netop i dette nabolag. Den store bogforlæggeres gravmæle fortæller, at det var Gyldendals enke, Friderique Kraft, der rejste det. På Nicanders tid så det lidt anderledes ud. Han omtaler nemlig – fra 1827 – »Søren Gyldendals hvita urna, bekransad av mossa och höljd av en stenhop.« Selve gravstedet er anlagt med fliser som »åben begravelse«, d.v.s. med gravkammer, og da man efter de store gravrøverier i januar 1804 undersøgte graven, fandt man to kister anbragt i dette kammer.⁵⁶

Meget er der i tidens løb skrevet om disse røverier, ikke mindst i forbindelse med undersøgelsen af fru Bodenhoffs grav. Det er i den forbindelse mærkeligt at se, hvorledes opdagelsen af hærverket forvarsles ved notiser i datidens aviser. Det er åbenlyst, at graverne på dette tidspunkt skaldede og valtede med kirkegårdens affærer, som det passede dem. De mange tyverier i året 1802 er omtalt, og året efter klages der over, at man to dage efter en begravelse endnu ikke har tilkastet graven. Dog var det først i januar 1804, det gik galt, da skomager Meyer og vildthandler Søeberg fandt liget af Meyers to dage forinden begravede søn henkastet under nogle buske, graven tom og kisten væk. Da sa-

gen anmeldtes, og aviserne tog fat, blev der naturligvis et voldsomt røre. Skillingsviser og pjecer, avisindlæg og diskussioner tumlede med spørgsmålet. En række graverkarle var blevet arresteret, og det viste sig ved undersøgelserne, at de hovedsagelig havde stjålet og solgt træet fra kisterne, men også smykker og ligklæder. Dommen faldt den 4. oktober 1804 og lød hovedsagelig på tugt- og rasphus. Rygtet fortalte, at »da Dommen blev forkyndt for Graveren, var han saa fornuftig at blive apoplex og at have Venner ved Haanden, der kunde give hans Ansøgning om Benaadning Vægt, og Kongen« – d.v.s. kronprinsen, senere Frederik VI – skal have svaret: »Har Gud straffet ham, kan jeg gjerne benaade.« Endvidere hed det sig, at man havde skrevet til St. Petersborg for at forhøre, hvorledes man der havde straffet en forbrydelse af samme karakter.

I mellemtiden var kirkegården blevet stormet, både af de begravedes efterladte og af nysgerrige. Man havde nemlig tilbudt at lade gravene undersøge, så forbrydelsernes fulde omfang kunne blive konstateret, og det benyttede mangfoldige mennesker sig af. Under hele dette røre stod der spillemænd ved indgangen til kirkegården og spillede for en styver engelske danse.⁵⁷

Der fremkom selvfølgelig i aviserne et hav af forslag til forbedring af kirkegårdsforholdene, navnlig hvad tilsyn og overblik angår. Den daværende graverbolig var nemlig ved muren skilt fra kirkegården, og man foreslår følgelig ikke blot, at den skal have dør og vinduer ind mod gravene, men også at der ansættes fire graverkarle med bolig hver i sit hjørne af ringmuren. Man ønsker desuden en fast vagtpost – det gjorde man i øvrigt allerede før røverierne – og anbringelse af gitre, der kan skabe frit udsyn over kirkegården, hvad man ikke før har haft. Dette sidste blev faktisk realiseret, idet man anbragte et gitter i murens nordvestlige hjørne – som senere ved Nørrebros Runddel. – »Kiøbenhavnsladet« fik

fat i et andet problem, nemlig »de Efterlevendes Uskik med at pynte deres Henfarnes Liigfærd med prægtig Paaklædning og skønne Kister«, hvad der efter bladets mening kan lede svage sjæle mellem graverkarlene i fristelse.

Lidt efter lidt ebbede klagerne ud, men der protesteredes, da en af graverkarlene fra røveriets dage blev genansat ved arbejdet; om protesten frugtede, vides ikke.⁵⁸

Hvor hovedalleen fra Kapelvejporten bøjer ind mod afdeling B, findes det berømteste af gravstederne på denne del af kirkegården, nemlig *Søren Kierkegaards*.

Et normalt levnedsløb former sig hyppigt som en bølge: Gennem barndommens og ungdommens tilløb nåes bølgetoppen med manddommen. Derefter stilner bevægelsen og ebber langsomt ud i døden. For Søren Kierkegaards vedkommende kan man sige, at han dør på bølgens top, det voldsomme angreb på kirken, der tog hans sidste kræfter. Hans begravelse, ja graven selv, bærer vidne om kampen og dens langsomme ophør.

Det er bekendt, hvorledes begravelsen på forskellig måde gav anledning til uroligheder. Man var i vildrede med, hvordan man skulle få den gennemført. Kierkegaard havde i »Øieblikket« angrebet de gængse kirkelige ceremonier så voldsomt, at man en tid lang veg tilbage for tanken om at lade ham selv være midtpunkt for en højtidelighed af den art. De konservative blade skrev kun sparsomt om dødsfaldet, og fra kirkelig side var man misfornøjet med, at begravelsen skulle foregå en søndag; det kneb med at finde en præst til at forrette begravelsesceremonien. Endelig besluttedes det, at broderen, P. C. Kierkegaard, som den afdøde ikke havde villet se ved sit dødsleje, skulle tale over ham i Vor Frue Kirke. Før selve højtideligheden trængte pjaltede skikkelser ind og slog sig ned ved kisten – som for at erklære den døde oprører for en af deres egne. Studenterne reddede situationen ved at bryde denne

EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

Søren Kierkegaards grav. Fot. Stadsarkivet

ring og stå vagt om kisten. Men ude på Assistens Kirkegård stod den afdødes søstersøn, lægen Henrik Lund frem og protesterede mod den kirkelige begravelse. Stiftsprovst Tryde, der skulle foretage jordpåkastelsen, tog til genmæle over, at en ikke-ordineret ville tale her. Der fulgte en retssag på, Henrik Lund idømtes en mulkt og måtte give stiftsprovsten en undskyldning, og dermed var sagen endt – kun ikke for Henrik Lund og for P. C. Kierkegaard, hvem den dødes tanker knugede livet igennem, til de begge endte i sindssygens mørke. Så først ebbede bølgen ud.⁵⁹

Selve graven bærer vidne om striden. I 1867 – 12 år efter filsoffens død – tryktes et digt af F. L. Høedt: »Søren Kierkegaards Grav«.

»Etsteds i Dødens Urtegaard,
hvor Monumenter prange,
der grønnes og en stille Grav,
useet iblandt de mange.
Der lagdes han, af Dagen træt,
til Hvile Natten over,
men ingen Steen og intet Navn
betegner, hvor han sover.

Der lagdes han – endnu, som før,
Nysgjerrighed en Gaade,
i Døden, som i Livet, skjult
saa godt, som han formaaede.
Du griber ham saa lidt, som før,
thi selv i Gravens Gjemme
det er, som om han negted sig
endnu bestandig hjemme.

Men følg det Ironiens Vink,
han ogsaa her har givet,
og vend dig fra den Døde hen
til Ham, som eier Livet:
Da seer Du i den Herres Favn,
for hvem han ville glemmes,
en Mindetavle med hans Navn,
som viser, hvor han gjemmes.«⁶⁰

Hvis ikke såvel den direkte oplysning i første vers som hele digtets pointe er forkert, må det betyde, at endnu i 1867 fandtes Kierkegaards navn ikke på graven. – Når P. A. Rosenberg i 1898 siger: »Paa hans Grav findes intet Monument eller Mindesmærke«, behøver dette ikke at betyde mere, end når »Bogvennen« i 1916/17 skriver: »Men han har ikke sit eget Monument – end ikke sin egen Navneplade«, samtidig med at et billede viser graven med Kierkegaards navn og Brorson-verset på den hvide tavle. Der står jo nemlig flere navne på tavlen, så at den egentlig ikke er »hans egen«. Høedts digt betoner derimod, at i 1867 fandtes end ikke navnet her. Formodentlig har de efterladte endnu dengang frygtet stormens efterdønninger.⁶¹

Senere er graven blevet anlagt efter Kierkegaards eget ønske fra 1846, da han på en seddel noterede sin vilje med hensyn til dens udseende: »Det hele skulde tilsaas med lavt fint Græs, kun skulde der i hvert Hjørne plantes en lille Busk af tyrkiske, mørkerøde Roser. Paa en Tavle, svarende til den, der laa paa Forældrenes Grav, skulde der ved Siden af de to afdøde Sødskendes Navne være Plads til hans Navn, og herunder skulde sættes med smaa Bogstaver følgende Vers af Brorson:

Det er en liden Tid,
saa har jeg vunden,
saa er den ganske Strid
med ét forsvunden,
saa kan jeg hvile mig
i Rosensale
og uafladelig
min Jesum tale.«

Tavlen over forældrene har også oprindelig ligget ned. I øvrigt viser fotografier, at Kierkegaards egen mindetavle i hvert fald en tid har været anbragt til højre for midterstenen, medens den nu findes til venstre.⁶²

Kierkegaards gravmæle er i sin uhyre beskedenhed en kraftig modsætning til de hidtil omtalte. Tankegangen er ændret; nu kræver tiden tarvelighed: Alt for det hinsidige. Det jordiske er intet.

Monumentet midt på graven er pompøse; det tilhører endnu Augustin-tiden. Kierkegaards far, den gamle hosekræmmer, rejste det over sin første hustru, Kirstine Nielsdatter Kierkegaard, f. Royen. Man ser forresten, at han må have giftet sig igen allerede et halvt år efter hendes død. Selv hviler han her altså med sine to koner og tre børn.

I vore dage ligger der næsten altid blomster på graven.

To smukke søjler skrås til venstre bag Kierkegaards grav er rejst over generalpostdirektør *Hans Koefoed* og over grosserer *Andreas Falck*. Den første, hvis urne er forsynet med små irrede metalringe, bærer et siden meget anvendt symbol: Sommerfuglen, altså sjælen, som har frigjort sig af sit jordiske hylster. Grosserer Falcks monument – med en blomsterkrans om toppen – er af Wiedewelt.

Til højre for Kierkegaards grav står marmorstøtten over den store handelsmand og legatstifter *Niels Lunde Reiersen*. Den er i nyere tid restaureret af J. C. H. T. Stein, hvem det vel skyldes, at portrætrelieffet er af bronze. Oprindeligt sattes mindesmærket af Reiersens ven H. Brandorph, som har forsynet det med en forholdsvis kort indskrift på forsiden og en usædvanlig lang på bagsiden. Den slutter: »Vandrer – Lad Skumleren ikke bedaare dig – men troe – at sielden Værd og sielden Lykke – var Mandens Lod«. Det har vrimlet med ædle mænd i København dengang. Af legatstiftere findes i hvert fald ikke få begravet herude.

Edvard Storms grav ligger atter skrås til højre for Reiersens. Sandstensmonumentet, der nu er restaureret, bærer digterens portræt og indskriften: »Moribus insignis musarum – carus alumnus

– Stormius, Elysi nunc – tenet arva pius«. I oversættelse: »Musernes fostersøn kær med dyder glimrende smykket, – Storm, den fromme, har nu bo i lyksaligheds land«. Det enkle monument bærer et relief, som er udført efter tegning af Storms plejesøn, Poul Edvard Rasmussen. Begravelsesvæsenet vedligeholder det. I sin tid skal det altid have stået skævt, en ulempe, man nu har overvundet.⁶³

Edvard Storm er i vore dage i Danmark lige så glempt som Samsø. Selv hans tidligere bekendte »Zinklars Vise« læses nu kun af litteraturhistorikere. Måske erindres han bedre som Oehlen-schlägers lærer i Efterslægtens Skole. Da »den lunefulde, særindede Pebersvend« skrantede, bragte Oehlen-schläger ham frugt fra Frederiksberg, og da han, der var »en ægte Christen, en ægte Nordmand, en ægte Menneske- og Børneven«, døde i 1794, voldte det stor sorg i skolen. Næsten alle græd. Oehlen-schläger fortæller: »Jeg gik ud paa Frederiks Hospital med en halv Snees Andre. Da vi kom ind i Gaarden, bare to Karle en Bør med et tildækket Liig over Gaarden. »Kan De ikke sige os, hvor er Storms Liig?« – »Det er her!« – Vi fulgte Liigbærerne, og vare saaledes den afsiælede Vens første Liigfølge. Da Baaren var sat i Kammeret, blottede man hans Ansigt, vi saae det for sidste Gang, overgave os til vore Følelser og gik.« Smukkere eftermæle har ingen på Assistens Kirkegård fået.⁶⁴

Portrætrelieffet finder Oehlen-schläger ikke godt. Storm gik altid med en krumkam om håret, og den mangler på portrættet.⁶⁵

Et stykke vest for Storms grav ser man under træerne på højre hånd en meget stor, brunlig runesten. Den er fra 1864 og vidner på ny om ændring i smagen. Med en sådan attrap hædrede man dengang oldforskeren *Carl Christian Rafn*. Det er ikke den eneste runeindskrift på kirkegården, men det er den eneste imiterede bautasten. På forsiden snor et runeband sig om et primitivt kors.

Der står:

* | 1 : F A T N K Y N I Y T : K J R * T T : F J R T F R T P T : F T T Y : H T T I :
 H I I T : P T T H I : F F I A : F T R T : Y R I H T I T T : R T F T : N B T T F H Y T T : H I K :

hvilket vil sige: Det kongelige nordiske Oldskrift Selskab satte denne sten over sin stifter, Carl Christian Rafn. På bagsiden står en fyldigere variant af denne indskrift i oversættelse. Runeindskriften anvender det yngre runealfabet.

Man passerer et stærkt forvitret monument, en hvid støtte, der skaller af og smuldrer, så indskriften forsvinder. Det tillægges Wiedewelt og er rejst over grossererfruen *Dorothea Thomsen*, født Cramer, og hendes familie. Så er man fremme ved muren til afdeling B.

En hel del bekendte navne findes på stenene her, men gang på gang må man konstatere berømmelsens triste lod i form af betydelige personers beskedne grave og ukendte menneskers marmor-sarkofager. Nå, samtiden var jo klar over dette misforhold. Det var i 1791, P. A. Heiberg fik en bøde, fordi han åbenlyst udtrykte, at »Ordener hænger man paa Idioter, – Stjerner og Baand man kun Adelen gi'er, – men om de Mallinger, Suhmer og Rother, – man ej et Ord i Aviserne ser«. Af disse tre fortjenstfulde mænd ligger Suhm begravet andetsteds, og hans kones grav herude er ganske rigtig sløjfet. Vil man ytre sin taknemmelighed over for Malling, må man opsøge yngre medlemmer af hans slægt. *Tyge Rothe* finder man derimod her. Det kedelige er bare, at vel også de færreste nu ved, hvem han var.

Det røde sandstens-monument med en marmorurne øverst er tegnet af Abildgaard, udført af hofstenhuggermester Fischer og allerede før 1912 restaureret af Begravelsesvæsenet. Det fortæller, at Rothe ligger her sammen med sin hustru, den rige tømmerhandler Andreas Bjørns datter.⁶⁶

Tyge Rothe, der et enkelt år var første borgmester i København og et enkelt år amtmand i Segeberg, havde tidligere været professor ved Universitetet. Rigt gift, som han var, trak han sig dog tidligt ud af al offentlig virksomhed og levede dels som landmand, dels som skribent. En alsidig mand. Han regnedes blandt tidens landbrugsreformatorer og forbedrede bøndernes kår ved udskiftningen. Stort navn havde han i tiden som filosof, skønt kun få begreb hans bøger, især på grund af den snurrige stils blanding af uklarhed og affektation. Han repræsenterede på godt og ondt sin samtid, og læser man det lille skrift, »Karen Bjørns Minde«, som han udgav efter sin kones død, må man skiftevis gruble anspændt og smile uforbeholdent, men alligevel synes man om manden, fordi denne bog så åbenbart er dybt ærlig. Samme følelser griber en over for den prægtige Karen Bjørn, når hun udtaler sig om kvindesagen eller om børneopdragelse. Rothes skildring af hendes »festlige Dødstime« er på een gang uhyggelig og imponerende: »Her staaer jeg nu ved det sidste stoere Optog i Karen Bjørns jordlige Rolle. Jeg staaer ved hendes Pillegrimsfærds Ende. – Derom kan jeg ei tale meget. Mit Hierte taaler det ikke.

Faa Dage holdt hun ved Sengen. Hun saae Døden nærme sig. Men høie Fred var i hendes Siel. Forstanden vedblev at være lys. I Tonen var ikke Spoer af Ængstelighed. Til mig sagde hun: – Jeg har lidet at tale med dig om jordiske Ting. Hielp den, og den – flere – saa mange du kan.

Til hendes troefaste agtværdige Varterinde sagde hun: – Føl den Arm – den er død. – Kort efter henheldede hun sit Hoved. Der kiendtes ikke Seenetrekning. Aandedrettet var jevnt. – Hun blev friegiort – herliggiort – saliggjort.

O det skønne Liig! der var i Aasynet ei mindste Spoer af skeete indre Forstyrrelse. Over Aasynet var udbredt samme fordums Værdighed – samme Sieleroe.

Salige Stund for mig, da jeg fik samlet de nu hos mig værende Børn med alt det værdige Tienestetyende, og vi nu stoede der omkring den Kiste – alle Haand i Haand – alle leggende Haand paa den forklaredes Pande – alle takkende – velsignende hende – alle nedknælende. Jeg tilbad Livets og Dødens Herre – det gjorde de alle fra rørte Hierter.«

Karen Bjørn var dybt religiøs. Bogen rummer 16 sider med hendes religiøse refleksioner. Intet under, at Grundtvig begejstredes over hende og i et digt med samme titel som bogen omskrev dens indhold.⁶⁷

På supercargo *A. Clausens* gravmæle, skrås overfor, ses i lavt relief en slange, der bider sig selv i halen og danner ring om et øje. Dette symboliserer evigheden for Guds øje. Slangeringen genfindes på talrige gravsten som evighedens symbol.

Et par skridt længere nordpå må refleksionerne brat skifte karakter fra højtflyvende idealisme til jordiske realiteter. Her står til højre en i vor tid restaureret, prægtig sarkofag, hvorpå er anbragt en støtte med relief på siden og urne foroven. Den sarkofag kan fortælle historie.

I året 1802 boede der i ejendommen over for Holmens Kirke på hjørnet af stranden og kanalen en velstående grosserer, *Peter Andresen* ved navn. Han var kommet af forretningsfolk, var selv parthaver i firmaet Andresen & Schmidt nede i Nyhavn 10, og nød livet som brav borger med en »elsket Egtefælle, Børn og Venner«, bl. a. som major i Borgervæbningen – eller »det borgerlige Artilleri«, som det kaldtes. Under slaget på Rheden året forud var han med sine folk rykket ud til forsvar af Qvintus og Langelinie, hvor der ganske vist ikke passerede noget særdeles, men viljen var afgjort den bedste. Nu skete det ulykkeligvis, at han druknede på en forretningsrejse, da han – siddende i sin »kalesche« – trods stærk storm lod sig sætte over fra Langeland til Svendborg, og

båden kæntrede. Der blev stor bestyrtelse, og de, der læste majorinde Karen Andresens bekendtgørelse af dødsfaldet, var straks parate til at begrave ham med maner – sikkert i den dyreste ligvogn, den til 20 rdl. Det berettes siden, at »den 11. Novbr. jordedes Major Andresen paa Assistentskirkegaarden med den hans Charge tilkommende Militairhonør. En Bataillon af Korpsets Mandskab, ført af Major Lange, marscherede foran Liget, der blev baaret af Underofficerer. Ved Nedsættelsen i Graven blev givet 3 Salver af Gevæhrene.«⁶⁸

Det bør her indskydes, at man i dette tilfælde, hvor det drejede sig om en militærperson, lod underofficererne fungere som ligbærere. Ellers var dette studenternes sag, d.v.s.: Ved pesten i 1711 fik studenterne privilegium på at bære lig til graven, men dette privilegium var siden overtaget af Kommunitetet mod en årlig afgift. Det viste sig at være et lukrativt foretagende. Her kan nævnes: Skulle Metropolitanskolens elever synge, krævede skolen betaling. – Enhver, der benyttede de bedre ligvogne, skulle i tilgift betale for en bedemand. – Ligbærerne skulle have obligatoriske handskepenge o.s.v. o.s.v. Intet under, at småkårsfolk måtte danne formelige forsikringsselskaber – eller »Lig-Societeter« – for at klare disse udgifter, der vedblev langt op i tiden.

Ligbærerspørgsmålet havde voldt kvaler forud for indvielsen af Assistens Kirkegård, for man kunne jo ikke forlange, at studenterne skulle bære ligene helt herud – men på den anden side: Hvad så med den kære fortjeneste? Man ordnede det således, at studenterne – når præsten i hjemmet havde foretaget jordpåkastelsen – skulle bære kisten ud til ligvognen. På kirkegården trådte så andre ligbærere i funktion.⁶⁹

Major Andresens begravelse var militær, altså en ren lækkerbissen for de mange nysgerrige lediggængere i byen. Flere gange havde der været ubehagelige scener på kirkegården ved de store

begravelser, men nu blev det rent galt. »Fra alle Kanter stege Tilskuerne over Kirkemuren, saa at Kirkegaarden, da Liget kom, allerede var smækfuld af Mennesker. Træerne, som staae der, Monumenterne, og de indhegnede Grave, vare spækkede med Tilskuere, der brød Grene af her, beskadigede og tilsølede Kunstens Verker hisset, og overalt nedtrampede Gravene paa den jammerligste Maade«, hedder det et sted, medens man andetsteds længe efter mindes »de skændige Optrin ved den afdøde, værdige Capitain Andresens Liigfærd, da en Mængde vel- og sletklædt Pøbel steg ind over Muren og forårsagede mange Uordener.«⁷⁰

Sådanne tilskuoerptøjer, hærværket og det gemytlige spiseri mellem gravene affødte – ligesom gravrøverierne – en lang række forslag i datidens blade vedrørende kirkegården, forslag der vidner om, hvor lang tid det tager for en institution at tage fast form.

Først og fremmest prøvede man at begrænse adgangen til kirkegården. Det kunne ske ved, at man simpelt hen lod portene være konstant lukkede, så at folk måtte låses ind og ud – som i vore dage på den protestantiske kirkegård i Rom. Eller man kunne indføre bestemte åbningstider, f. eks. fra kl. 8 til 12 og fra 4 til 5, hvis man ikke foretrak at lade besøgene finde sted under tilsyn af graveren og hans folk. Der var også den mulighed, at man nøjedes med at holde een af portene åben ad gangen. Besøgene kunne endelig begrænses ved, at man tog entré. Det foreslås vitterligt flere gange. Taksten skulle være på 4 eller 8 skilling – der kunne gå til en fattigblok – eller 8–12 skilling om hverdagen og gratis om søndagen. Fri adgang – man fristes til at sige »fribilletter« – skulle kun gravstedernes ejere og deres pårørende have, hvis man ikke ville indføre abonnement til etablissementet. – Ved begravelser burde en militær vagtpost ved porten bortvise alle nysgerrige, medens kirkegården skulle ryddes, og kun de nærmeste tilstedes adgang, »men aldeles ingen Gadedrenge eller Gadetøser«. Dog fore-

slås det en enkelt gang – og her dukker unægtelig teatret op i horisonten – at der ved begravelser bør gives tilskuere adgang til en terrasse uden forbindelse med selve kirkegården.⁷¹

Naturligvis protesteredes der også i samtiden mod en del af disse forslag – bl. a. mod entré – men der var enighed om, at man ikke burde lukke flere ind på kirkegården, end at man kunne have opsyn med dem, navnlig »aldeles ingen Dreng eller andre Folk, hvis Sædelighed kunde paatvivles.«

Andre forslag gik ud på at adgangsformene hunde, børn, folk med stok eller kårde – og især: fulde folk. Dette skulle ikke blot bekendtgøres pr. plakat, nej, der måtte en vagtpost til eller en grav omkring muren, der i øvrigt burde gøres højere ud til kirkegårdsfælleden og plantagen, hvor man let kunne stige ind over den.

Det var imidlertid ikke blot adgangsbegrænsning, man arbejdede med. Det var en hel nyordning af forholdene. Nogle foreslog en instruks for graverne, andre et kort over kirkegården med angivelse af de enkelte kirkers andel i den – et af de ønsker, der ret snart blev imødekommet. I forbindelse med denne sag foreslog man at anlægge protokol over begravelserne, hvilket medførte, at man atter måtte kræve en klarere inddeling af kirkegården, nemlig i hoved- og mindre afdelinger, for at skaffe bedre overblik og lettere adgang til at registrere gravene. Man foreslog forskellige grundpriser i de enkelte afdelinger, samt – specielt – at anlægge familiegravene ved murene.

Andre forslag gjaldt vedligeholdelsen, et hidtil ukendt begreb, som man i 1801 ønskede indført – således at der skulle betales 2 rdl. årligt pr. grav. Endelig fandt man, at der manglede nogle bygninger: et benhus til de opgravede knogler og et ligkapel til jordpåkastelser.⁷²

Det reglement for kirkegården, der affattedes i 1805, tog faktisk

hensyn til en del af disse mange forslag, således hvad inddeling af kirkegården, bogføring af de begravede og faste åbningstider angik. Disse sidste blev fra kl. 8 til 12 og atter fra kl. 4 til 8, om vinteren dog kun det første. – Spørgsmålet om adgangsformening af børn og hunde var allerede blevet afgjort ved plakat af 6. oktober 1802.

Alt dette tilsammen vidner faktisk om, at kirkegården på dette tidspunkt var blevet overordentlig populær som udflugtssted. I »Politivennen« 1803/04 finder man et ønske om at få nogle bænke opstillede »i de saakalte Nørre Alleer og langs med Blaa-gaards Have«, »da Vejen inden [må være: uden] for Nørreport i de sidste Tider er formedelst de flittige Besøg, som gøres til Assistenskirkegaarden, blevet en meget yndet Spadseretur.«⁷³

Ved siden af grosserer Andresens sarkofag virker den italienske syngemester *Giuseppe Sibonis* gravmæle meget beskedent med sit halvt udviskede lyre-relief. Graven er dog blevet istandsat. Siboni huskes jo bl. a. som en af drengen H. C. Andersens første velyndere. – Før Sibonis død hvilede i denne grav storkøbmanden Erich Erichsen, hvis bolig, »Erichsens palæ« på Kongens Nytorv, endnu bevarer hans navn.⁷⁴

En mængde af vore berømteste kunstmalere er begravet på Assistens Kirkegård. Her i hjørnet, over for gitteret til Nørrebro-gade – hviler den første, som også er en af de største: *Jens Juel*. Han har forevigtet en hel række af de mennesker, der siden fandt hvile herude, men hans egen grav gik i forglemmelse. I 1872 var stenen væltet og gravstedet vanrøgtet. Efter at have nedsat en komité med Meldahl som formand satte man en indsamling i gang til fornyelse og vedligeholdelse af monumentet. Weidenhaupts ejendommelige marmorsarkofag – med et relief, der viser pensel og palet – blev afslebet og fik nyt fundament. Vedligeholdelsen varetages nu af Kunstakademiet.⁷⁵

Det bør i denne forbindelse nævnes, at tidens største danske arkitektnavn, Harsdorff, også ligger begravet herude, og hans grav er ikke blot sløjftet, men glemt. Da Harsdorff – ligesom Juel – boede på Kunstakademiet ved sin død i 1799, ligger han rimeligvis begravet på samme afsnit af den ældste kirkegård. »Blandt Monumenterne paa den gamle Kirkegaard vare de over Grosse-rere og Kjøbmænd de kostbareste, skjøndt ikke altid de smukkeste«, skrev provst Frederik Schmidt i 1807, og det bekræftes i dag, hvor Harsdorffs grav er glemt.⁷⁶

Da vidste familien, der ejede gravstedet vis-à-vis Juels bedre at værge sig. På *Maria Schiønning*, f. *Olrogs* grav findes ikke blot et monument med en lang, hædrende indskrift, men på selve jernrækværkets kant står der: Kjøbt til Eiendom for bestandig.

Man kan nu ikke rigtig lide at lade grosserer *Jørgen Bech* optræde som pengematadoren, i hvis skygge selv Harsdorff blegner. Man synes jo nemlig om manden og hans milieu, der skildres af sønnen i »En kjøbenhavnsk Grosserers Ungdoms-Erindringer«. Nægtes kan det ikke, at hans begravelse var i den store stil. Grosserer-Societetet, kommunalbestyrelsen og dens embedsmænd gav møde. »Ind og ud af Liigvognen blev han baaret af Stadens Rodemestre«. 250 personer og mere end 110 kareter fulgte ham, så rækken af vogne nåede fra Nyhavn til Nørrevold. På kirkegården blæstes der i basuner, og stadens 32 mænd, hvis ældste *Jørgen Bech* var, arrangerede sangkor til musikledsagelse før og efter præstens tale. Man aner en strøm af nysgerrige i baggrunden.

Monumentet, der senere istandsattes, er anbragt i muren til Nørrebrogade og viser – foruden urne og hænder, der mødes – et relief af en hvilende kvindeskikkelse med en hund, altså: Troskaben. Sønnen fortæller, at det skyldes en stenhugger *Ney*, broder til Napoleons berømte marskal, der var blevet skudt i Luxembourghaven året før *Bechs* død. Selve gravstedet er muret.⁷⁷

I gangen langs Nørrebrogade findes en række prægtige gravmæler. Først møder man på højre hånd borgmester *Peter Uldall* med sin hustru, på gravstenen kaldet *Antonette*. De hviler i et meget stort gravsted, der spærrer for en sidegang, og under et meget stort gravmæle af en type, som dannede skole. Øverst skråner støttens fire sider pyramideagtigt mod toppen, hvor der findes en urne. I en niche under »pyramiden« er anbragt en sørgende kvindeskikkelse i relief. Uldalls navn huskes. Han var generalfiskal og vandt stort ry som forsvarer for *Caroline Mathilde* og *Struensee* i den historiske proces.

Af samme type – omend mindre – er gravmælerne over major *Jacob Hyllested* og over *Anthon Rosteds* hustru, af hvilke det sidste har en lille hund hvilende ved foden – et sentimentalt træk, der gentages herude i det uendelige.

Inde på afsnittet mellem Nørrebrogade og hovedgangen, nærmest den sidste og ud for midten af den, finder man, overskygget af en stor bøg på nabograven, det *Jürgensenske* familiegravsted, der i 1910 var stærkt forsømt og måtte istandsættes. *Urban Jürgensen* og hans slægt, der har vundet ry som urmagere både i Danmark og Schweiz, og af hvis medlemmer et var den berømte *Jürgen Jürgensen*, som opkastede sig til konge over Island, har her fundet et beskedent hvilested, næsten anonymt. Hvem ville således ane, at hofurmager *G. U. Frederik Jürgensen* er identisk med tegneren *Fritz Jürgensen*, at *Maria E. Jürgensen* er hans elskede kusine og senere hustru, *Lise*, hvis tidlige død gjorde ham til melankoliker, og at *Fritz Nees* er hans nevø, *Gysse*? De husker: »Far! Er det Verdenshavet?« – »Nej, lille *Gysse*! Det er *Frederiksholms Kanal*.«⁷⁸

Længere henne ved muren langs Nørrebrogade findes en af kirkegårdens besynderligste gravskrifter, den på vinhandler, agent *Johan Klingbergs* familiegravsted fra 1796: »Vandrer! her iblandt

Johan Klingbergs gravsten. Fot. Henry E. Nielsen

Træerne – Ere de Elyseiske Egne. – Ved disses Rødder forraadne
 – Aander-Boligerne – Vel Dig! naar Du her – Vakt til alvorlige
 Tanker – Endnu rolig kan forlyste Dig – Ved Stedets Ynde –
 Uden at føle Grund til før Tiden – At ønske – Eller Aarsag, om-
 sider at grue – for Forvandlingen«.

Den ældste kirkegård frembød en hel del af den art snurrig-
 heder, og bladene protesterede undertiden både mod sprog og
 bogstavering, Rahbek bl. a. mod den omtalte indskrift. »Politi-
 vennen«, som i 1805 omtaler, at på et monument, »der har kostet
 mange hundrede Dalere«, står der »Ægtefælde« med d, bringer
 det følgende år nogle skrækindjagende eksempler på gravskrifter
 herude, nemlig: »Det er Aften Før – du ved Hold dig – Chresten

siel – bered tend din la – mpe læs Og Beed – Det er Vey til – Sallighed«, samt: »Jeg Laae Paa – Moders Brøst og Blev af – Hende Amedt Nu Er Min Siæl – forløst Og Dier Trøst af Lamedt – Min Sorte Svøbe Klud ieg Nu – Er Bleven Qvidt Jeg staar – Saam Jesu Brud Med – Engle Hvid – Habidt«.

»Den danske Tilskuer« bringer andre bidrag til historien om de skiftende tiders skiftende idealer. Et af dem slog an i den grad, at det stod på fire monumenter: »Sørg ey for mig, Forældre kier! – De, som paa Jorden endnu er! – Jeg fulgte Dødens Bud. – Jeg veed, de høyt har elsket mig, – De taer det ey fortrydelig. – Jeg lever nu hos Gud. – Kom, Moder! hid! kom, Fader! med! – Kom, Søsken! her er Hvilested, – Hvor de kan hos mig boe. – Jeg kan ey komme til dem ned, – Kom op til mig i Evighed! – Naar Gud han vil de maae.« Samme tanke varieres: »Her hviler jeg i Jorden Skød – I Gravens mørge Gemme, – Nu er min Aand i Jesu Hand – Og synger Engele Steme«.

Det er gerne de »religiøse« indskrifter, der svinger sig på versefodder. Lovpriser man den døde, sker det på prosa. Således følger efter det almindelige »Her hviler« et enkelt sted oplysningen: »Og skinker – Til de Fattige – Tusinde R.Dahler«, hvormed åbenbart alt er sagt. Tankegangen er ikke ukendt fra andre, bedre bogstaverede indskrifter. Den gængse type er følgende: »Her lægdes N. N. Han var en indsigtfuld Læge – –, en sielden Ven, der forælsket og agtet høyt af De, som kiende ham – –. Hans Fortienester bleve ikke bellønnede i hans Live, men hand savnedes Alle i sin Død.« Hvertil kommer: »Sein Wahl Spruch war – – Nos Quam Divines – – Oder – – Bleibe bestændig auf den rechten Weg.«⁷⁹

Ved siden af det Klingbergske gravmæle følger kirkegårdens største, kostbareste og – måske i vore dage – berømteste monument, det *Bodenhoffske*, hvis ry, ifølge overlæge, minister Starckes

bog, har bredt sig helt til Kina. Der er her ingen grund til nøjere at gå ind på selve historien om den rige, unge enke, Giertrud Birgitte Bodenhoff, som blev levende begravet, men vågnede i kisten, da gravrøveren plyndrede den, og så blev slået ihjel af ham. Sagnet går tilbage til samtiden, forskellige supplerende beretninger syntes at bekræfte dets sandhed, og det endte med, at en undersøgelse af graven blev foretaget i januar 1953. Bagefter fortsatte diskussionen, idet een part mente, at sagnets rigtighed var sandsynliggjort, medens en anden stillede sig tvivlende.⁸⁰

Uden at tage standpunkt i striden kan man gøre opmærksom på, at der i samtiden forefandtes en række tilskyndelser til mytedannelse netop ved denne grav. I den gryende romantiks dage var rædselshistorier fra kirkegårde »gefundenes Fressen« for naive sjæle, og man havde i dette tilfælde muligheder for at lade fantasien spille. Først var der den unge, stenrige enke – faktisk en værdig heltinde. Men dernæst var der skindøde-historien. Overlæge Starcke fortæller selv, hvorledes dette spørgsmål diskuteredes stærkt i tiden, bl. a. med støtte i Jacob Winsløvs og Bastholms skrifter. Sidstnævnte ønskede jo ligefrem, at der skulle oprettes en institution, som kunne garantere mod, at skindøde begravedes levende. I 1808 specificeres dette til ønsket om et lighus, og ved indretningen af den nye graverbolig, der var færdig samme år, indrettedes da også en ligstue, hvor de afdøde kunne henstilles, bl. a. med en snor om håndleddet, således at snoren var forbundet med en klokke i graverens stue. Hvis klokken lød, var der altså fare på færde. Endnu i det nye kapel fra 1867 indrettedes et lokale for eventuelt skindøde. Det bør her erindres, at der før 1829 ingen dødsattest krævedes. – På baggrund af disse diskussioner i samtiden må en bestemt udtalelse, der citeres i overlæge Starckes bog, have vakt stor opsigt, nemlig de ord, fru Bodenholfs broder lod falde efter hendes død: »Jeg kan ikke forstå, at de har begravet

min søster med røde kinder«. Udtalelsen er da også blevet erindret til vore dage. Rygtet har altså dengang fortalt, at fru Bodenhoff er blevet levende begravet.⁸¹

Så fulgte gravrøverierne – også noget der i dag er helt utænkeligt. Atter hævder Starcke, at det næppe er tænkeligt, graverne skulle have plyndret så mange andre kister og forbigået den, der indeholdt liget af Københavns rigeste enke. Samtiden har sikkert ræsonneret ligesådan. Men tænker man sig, at røveren plyndrer en kiste, hvori en skindød skal være begravet, behøves der ikke megen fantasi for at føje historien til, om at fru Bodenhoff blev myrdet i kisten. Sagnet fortalte endda senere, at den unge kvindes blod havde farvet monumentet over hendes grav.⁸²

I øvrigt kombinerede man allerede seks dage efter opdagelsen af røverierne de to begreber: Plyndring og skindøde. En indsender til »Politivennen« foreslår nemlig følgende: »Ved denne Lejlighed maatte man ønske Misdæderne under Forhørene adspurgte, om der ved de Lig, hvis Kister de aabnede, var undertiden Tegn til at Bevægelse var skeet af den Begravede efter at han var lagt i Kisten, om han f. Ex. havde vendt sig, forrevet eller forstødt sig« o.s.v. Således samtiden.⁸³

Graven, der skyder sig noget frem i gangen, takket være sarkofagen over fru Bodenhoff, rejstes oprindelig over hendes mand, skibsrederen. Wiedewelt har udført relieffet af ynglingen, der hviler ind mod skibsstævnen. Sarkofagen kom til efter fru Bodenhoffs død. Starcke siger, at familietraditionerne bestemt udpeger de to kvindeskikkelser ved siden som Wiedewelts værk. Her overfor siger F. J. Meier: »Man lade sig ikke af det paa den ene af disse Statuers Plinth indhuggede J. Wiedewelt forlede til at tro, at disse to Billeder ere Værker af den nævnte Kunstner. De ere gjorte og opsatte længe efter Wiedewelts Død (1802), formentlig først efter Gravrøverierne i 1804, og de ere, skjønt det ikke kan siges med

EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

Det Bodenhoffske gravsted. Fot. Stadsarkivet

apodiktisk Vished, uden Tvivl Arbejder af Dajon. Af *Wiedewelt ere de i alle Tilfælde ikke*. Det nævnte »J. Wiedewelt« blev indhugget, da Monument og Statuer i Sommeren 1886 paa Borgmester Hansens Anordning restaureredes af afdøde Billedhugger Vieth.«⁸⁴

Gravstedet rummer også den ældre skibsreder Andreas Boden-hoffs lig. Oprindeligt var han blevet begravet i Nikolaj Kirke, men overflyttedes i 1797 hertil efter kirkens brand. Sådanne flytninger må have fundet sted ret hyppigt. Ellers havde man næppe udfærdiget rådstueplakat af 14. april 1806 om »Betalingen af Liigs Forflyttelse fra et Gravsted til et andet paa Assistents-Kirke-gaarden uden for Nørreport«.

Endnu et storladent gravmæle skyldes Wiedewelt, nemlig det

over generalkrigskommissær *Morten Wærn* og hans hustru *Martha Wærn*, den rige købmandsdatter fra Oslo, der i sin enkestand ved en donation købte sig titel af gehejmekonferensrådinde og – to år efter – ved sin død efterlod sig 200.000 rdl., som gik til det bekendte »Wærnske Institut« for fattige piger. – Det vældige monument i sandsten og marmor er rektangulært og $4\frac{3}{4}$ meter højt. To medailloner bringer de afdødes data, en askeurne står nedeunder i en niche, og under denne igen symboliserer et smukt relief: Vindskibelighed og årvågenhed. En plade på jorden fortæller, hvem der har fået gravmælet tilskødet, og indskriften under relieffet lyder: »Den afdøde vovede sit Liv og tabte meget af sin Formue for at ophjælpe nogle af Norges Fabriquer, og hans tilfredsstillende Belønning var hans Medborgeres Gavn«, hvilket vil sige, at den unge nordmand på regeringens initiativ og for offentlig regning sendtes udenlands for at sætte sig ind i glastilvirkning og engagere fabrikører. Rent ud sagt skulle han se at komme på sporet af en fabriks-hemmelighed. Det gik fint nok i begyndelsen, selv om han måtte være forsigtig og især arbejde om natten, men da både folk og materialer var hjemsendt, blev Wærn afsløret og kastet i Londons Newgate. Atter måtte der virkes med intriger, indtil en livsfarlig flugt kunne iværksættes, men ud slap han – selv om fredsdommeren, der hjalp til, mistede sin stilling og til gengæld fik erstatning af den danske konge. – Takket være den historie kom der gang i glastilvirkningen i Norge. Wærn fik tilsynet hermed og hædredes særdeles. Dog blev han tidligt affældig, måtte trække sig tilbage og døde i København efter 15 års otium her.⁸⁵

Det fremgår klart af alting, at borgerdyds-tiden forstod at vurdere sin egen dyd. De pragtfulde gravmæler taler højt herom. Alligevel er dette ikke hele sandheden. Da den deputerede i Finanskollegiet *Johann Zoega* i 1788 lod sig jorde herude, blev hans mindesmærke et sort trækors med indskriften: *Etatsraad Zoega*.

Hans tjener rejste korset, og indskriftens korthed forbløffede samtiden. Zoega ønskede ingen hæder for sit fortjenstfulde liv. – På den pædagogiske reformator, konferensråd *Trants* grav kom der endda slet intet mindesmærke trods hans fortjenester af Skolevæsenets omordning. Begge grave er nu sløjfede.⁸⁶

Fra Wærns grav bøjer en sti ind mod det Bergsøeske familiegravsted, der er karakteristisk ved sin mængde af uensartede mindesten. Her ligger familiens overhoved, administratoren ved Den kgl. Porcelænsfabrik, C. V. Bergsøe, med sin hustru og nogle af børnene, bl. a. statistikeren *A. F. Bergsøe* og forfatterinden Clara Bergsøe, samt nogle børnebørn. Også tjenestepigen, Mariane Mikkelson, har sin lille beskedne sten. I sine erindringer har Vilhelm Bergsøe – der ikke hviler her – fortalt om den sørgelige aften, da han ved sin fars hånd for første gang besøgte sin mors gravsted.⁸⁷

Ved Kapelvej-hjørnet lå uden for muren den første graverbolig, hen over hvis grund vejen nu er ført efter husets nedrivning i 1884. Det var i een etage med kvist og til dels bygget af stenene fra graverboligen på Wismar Kirkegård. Tydeligere kunne det ikke tilkendegives, at den nye assistenskirkegård skulle afløse de gamle. Haven strakte sig langt ud i gaden, hvilket ellers ikke var tilladt i København. Det var altså her, man holdt »offentligt Vertshus« i 1802, og da dette blev forbudt, søgte kirkegårdens gæster andetsteds hen. I 1806 protesteres der over en kro ved indgangen, vel »Lille Ravnsborg«, hvor Johanne Luise Heiberg seks år efter kom til verden.⁸⁸

Kirkegårdsmuren langs Kapelvej havde fire porte, hvoraf de to tilmuredes i 1823 – sammen med porten fra Nørrebrogade. Endnu kan man i muren se portenes tidligere plads og mindes derved om det evige problem med portenes åbning og lukning. Da man havde fastsat bestemte åbningstider – for at begrænse adgangen –, kunne det ske, at disse tider blev lidt vilkårligt overholdt, så at f. eks.

porten ved Nørrebrogade simpelt hen var låset hele dagen, og folk, der ikke kendte porten »fra Frederiksberg«, måtte gå hjem igen. Grunden var de evigt tilbagevendende tilfælde af tyveri og hærværk. Så sent som i 1908 foreslog kirkegårdsbestyrelsen at lukke de to porte nærmest Nørrebrogade, så kun porten ved Jægersborggade og den ved kapellet var åbne. Man begrundede det med den hensynsløse trafik, der skød genvej over kirkegården og end ikke lod gravene i fred. Borgerrepræsentationen fandt klagen overdreven, men tre år efter møder bestyrelsen op på ny med sit krav om lukning af de to porte, og nu er det først og fremmest hærværket, man vil til livs. Det førte til en længere diskussion, bl. a. fordi 800 personer, mest fra kvarteret omkring kirkegården, havde protesteret mod lukning af den gamle Kapelvej-port og i stedet foreslog lukning af porten ved Jægersborggade. Medens man i gamle dage kun hørte beklagelser over den stærke tilstrømning til kirkegården, lyder der nu forstående udtalelser om de omboendes behov for et parkområde til rekreation. Til slut nøjedes man med – på prøve – at lukke porten fra Jægersborggade eet år, hvilket affødte nye klager fra kvarterets beboere. Nu er atter alle fire porte åbne. I øvrigt foreslog »Politivennen« i 1818 at kalde den senere Kapelvej for »Kirkegaards-Porten«, hvad heldigvis ingen tog notits af.⁸⁹

Til venstre for alleen fra Kapelvej-porten til afdeling B går en vej ned gennem hele den ældre kirkegård. Her ligger ved anden sidegang til venstre en næsten anonym grav, hvor en lav natursten med et kors bærer to navne: Laura – Edvard. Det er *Edvard Lembckes* grav, sønderjyden, der skabte vor klassiske Shakespeare-oversættelse og skrev sangen om modersmålet. – Tre skridt fra denne lakoniske indskrift er man nået 100 år tilbage ved filosofen Chr. Hornemanns ligsten, der er istandsat i nyere tid. Indskriften over denne Kants ældste tilhænger her i landet lyder: »Vandrer – *Christian Hornemann* – Viisdoms Dyrker – Skønheds

Yndling – Dydens Ven – lever – i hans filosofiske Skrifter – i de retskafnes Foriættelse – og – i den Taare, hvormed du læser dette. MDCCXCIII.« Hver tid sin udtryksform.

Passerer man billedhuggeren *H. V. Bissens* familiegravsted med den høje, enkle, hvide marmorstele og søger ud til gangen langs Kapelvej, ser man på baggrund af arbejderboligerne her monumentet over en af de mænd i forrige århundrede, der stillede sig mest forstående til den frembrydende socialisme. Stilfuld, blank og sort som en salmebog er stenen over biskop *H. L. Martensen*. I kirkegårdens historie har han sin plads som den mand, der ville bevare de enkelte kirkers særlige begravelsespladser og protesterede både mod et fælles ligkapel og mod den indvarslede kommunale overhøjhed.⁹⁰

I. D. Fabers »Familien-Begräbnisz« fra 1840'erne er interessant ved sit tyske vers og især ved relieffet over gravstenen. Da August Hennings i 1802 var herude, så han nemlig et »monument« med to duer, der sidder på randen af et bæger med den græske indskrift: *Lethe*. Den ene due bøjer sig for at drikke, medens den anden ser opad. Dette var gravmælet på den østrigske generalkonsul Emanuel Bozenhards grav. Denne – der døde i 1799, ikke i 1779, som Louis Bobé påstår (i hvilket tilfælde Bozenhards grav havde været ældre end Augustins og altså fra fattigkirkegårdens tid) – satte monumentet over sine to sønner og blev senere selv begravet under det. Bozenhards gravsted fandtes imidlertid på det sted, hvor nu det Faberske er, og relieffet i muren har det omtalte motiv – vel nogle af kirkegårdens første duer; mange skulle følge efter. Rimeligvis er da relieffet bibeholdt ved anlæggelsen af det nye gravsted. Der har tilsyneladende ikke været slægtsforbindelse mellem de to familier i ældre tid.⁹¹

To slanke grå steler, tegnet af den ældre Bindesbøll og med yndefulde små marmorrelieffer af *H. V. Bissen*, markerer det

Petzholdtske gravsted. På grosserer J. J. Petzholdts monument, der står på hans grav, har relieffet motiv fra handelsverdenen. Den anden stele er rejst til erindring om hans søn, landskabsmaleren Fritz Petzholdt, der døde i Grækenland og ligger begravet der. Han begik vistnok selvmord, men rygtet gjorde tragedien mørkere endnu. H. C. Andersen fortalte i et brev: »Fra Grækenland kommer Efterretningen om, at Maleren Pätzholdt, Augusta Collins Broder, er blevet myrdet, Hovedet skal være skaaret af ham. Igaar sagde man først til Søsteren, at Rygtet gik, at han var død, dog ikke hvorledes . . . Det har forstemt den Collinske Familie meget.« Efter Hans Brix's formodning gav dette »mord« Andersen ideen til eventyret »Rosenalfen«. – Relieffet på kunstnerens monument viser en maler ved sit staffeli. Et tredje lille relief i muren over en tysk gravsten forestiller en moder med sine børn og er naturligvis et minde over grossererens kone. De to steler stod tidligere med front mod hinanden.⁹²

Vilhelm Topsøes familiegravsted ved udgangen minder en del om *Peter Fabers*, skrås overfor ved en sidegang – så vidt forskellige de to digtere end var. Monumentet er – i begge tilfælde – en buste på en udsmykket sokkel. Således var smagen omkring 1880. Topsøes buste er af Aksel Hansen og skal ikke ligne alt for godt. Den er skænket af Journalistforeningen. – Peter Fabers monument er rejst af våbenbrødre og telegrafembedsmænd, og under en lyre på fodstykket hentydes der til Fabers dobbelte virke som »Den tapre Landsoldat«s folkekære digter og som telegrafdirektør: »Din Sang begejstred Danmarks Folk i Nødens Tid. – At være lynsnar Tankes Tolk, det var din Id«. *Fabers* søn, *Villiam*, der var bekendt som forfatter af farcer og studenterkomedier, ligger i faderens grav.

Til slut to sten ved vejen fra nord til syd gennem afdeling A. Bagest står digteren *Frantz Johannes Hansens* monument med

lyre og portrætmedaillon af C. Borch og med et lille mindevers over hans moder på bagsiden. Foran står gravmælet over den største og højest elskede af den lange række tonekunstnere, der er begravet herude, *Frederik Kuhlau*. Freunds »muse« er nu ved at blive istandsat.⁹³

Man har foreslået, når kirkegården nedlægges, da at omdanne denne afdeling til et friluftspantheon, hvorhen man flytter de berømteste og værdifuldeste monumenter for at bevare dem. Med rette! Den ældste Assistens Kirkegård er et enestående vidnesbyrd om ædel dansk kultur.⁹⁴

II

Det var naturligvis godt, at folk endelig henimod år 1800 begyndte at anerkende Assistens Kirkegård; men forholdet havde unægtelig også en bagside: Der var simpelt hen ikke plads til flere begravelser, og i 1801 var det blevet nødvendigt at nedsætte en kommission til at overveje et nyt anlæg. Allerede på dette tidspunkt ønskede man inden for magistraten en kirkegård, der skulle være fælles for alle kirkerne, men det forhindredes, bl. a. af katolikkerne og de reformerte, der – ligesom St. Petri Kirke – ikke ønskede sammenblanding af trosretningerne. Først langt senere fandt man en ordning på spørgsmålet.⁹⁵

Endnu voldsommere sattes sindene i bevægelse af tovtrækkeriet om, hvilken pris kommunen skulle have for den jord, den afstod til kirkegård, og først i juli 1802 enedes man om 4 skilling pr. kvadratalen – bortset fra det gratis grundstykke til frijord –, men langt op i tiden fornyedes diskussionen om denne pris ved hver

eneste forandring i ejendomsforholdene – som regel med nederlag for kommunen som resultat.⁹⁶

Inden det nye stykke jord – der var på 243.000 kvadratalen, hvoraf 181.000 indhegnedes – var blevet bragt i sømmelig orden, var det imidlertid blevet nødvendigt at tage det i brug. Trods vand i gravene, morads og sumpet terræn tog man henved 1804 et 60 alen bredt grundstykke – »interimsstykket« – ind til afbenyttelse. Det udgør nu den østlige del af afdelingerne B og C. Intet under, at »Kiøbenhavnsladet« i 1804 hævder, at Assistens Kirkegård er »for liden«.⁹⁷

Selve den store udvidelse fandt først sted i 1805, da kirkerne for fælles regning overtog det omtalte grundstykke. Udgifterne til opførelse af en mur, til fremtidig vedligeholdelse, til frikirkegård og graverbolig skulle fordeles sådan, at hver kirke betalte en sum, der stod i forhold til størrelsen af det areal, den havde erhvervet.⁹⁸

Da arealet i 1806 blev taget i brug, omfattede det hele jordstykket ud til Jagtvej langs Nørrebrogade. Blandt de lodtagende kirker var denne gang også de fransk- og tysk-reformerte menigheder, samt katolikkerne. Man bestemte, at der i de første 20 år – til 1825 – ikke måtte begraves på den ældste del af Assistens Kirkegård. Det nye areal inddeltes på samme måde som det gamle, d.v.s. efter de enkelte kirker med samme rækkefølge som på afdeling A. Ned gennem tiden udskiftedes grundene dog flere gange, samtidig med at ny jord toges ind.⁹⁹

I »Den danske Tilskuer« for 1803 havde Rahbek kritiseret den gamle kirkegårds stive anlæg og foreslået en romantisk have med snoede gange i stedet for. En park af denne art – uden markerede gravhøje – blev da også projekteret af lægen og arkitekten Jens Bang, medens stadskonduktør Rawert holdt på firkantede grundstykker og lige alleer. Bangs forslag fik venlig ros af magistraten, der havde indhentet sagkyndige udtalelser, men Rawerts forslag

blev vedtaget. Det andet har været for kostbart. De to stridende synspunkter dukker altid op i diskussioner om kirkegårdsanlæg, gerne med det resultat, at man – som magistraten dengang – finder den romantiske have smukkeste, men tillige, at den anden er mere økonomisk, eftersom de krumme gange og de mange træer lægger beslag på for megen plads. Kun hvor kirkegården er tilstrækkelig langt væk fra byen – som i tilfældet Olsdorff Kirkegård i Hamburg (fra 1875) eller Vestre Kirkegård her (fra 1870) – tillader de lave grundpriser at rutte lidt med pladsen. Der har dog i Tyskland været en stærk bevægelse for at omdanne kirkegårdene til parklignende anlæg, en bevægelse, som også har vundet indpas her, medens den i Amerika lader til at være gået over gevind, dersom man kan tro de skildringer, Aldous Huxley og Evelyn Waugh giver af kirkegårdene i Hollywood.¹⁰⁰

Jens Bang og slotsgartner Voigt forestod imidlertid anlægget af den nye kirkegård. Man havde forinden været så demokratisk at kræve de døde begravet »uden Forskel af Stand, Rang eller Betaling«, og gravene skulle da også allesammen være på 5×4 alen. Det blev samtidig tilladt velstående folk at købe flere grave ad gangen og – hovedsagelig langs murene og hovedgangene – at indrette finere gravsteder, bl. a. murede, der kostede en halv gang mere end de andre. »Vil du have fiint Sand eller slet og ret Jord?«, spurgte man – ligesom Holbergs Per Degn. Hvad gravenes dybde angik, var der dog ingen forskel. Der krævedes 3 alen – med 2 alen over kistelåget.¹⁰¹

Efter anlæggelsen bestyrede Bang og Voigt en tid lang kirkegården, men efter deres død valgtes der ingen ny bestyrelse. Hver kirke delegerede en enkelt kirkeværge til at føre tilsyn, men da han ingen løn fik, blev hans aktivitet naturligvis derefter, og resultatet var, at graverne spillede den største rolle herude. Ganske vist var førsteværge ved magistratens egen kirke, Helliggejst,

en slags bestyrer, men nogen officiel bemyndigelse fik han aldrig, og hans opgave var nærmest den at føre det fælles regnskab for kirkerne. Kommunen ønskede en ordening på forholdene, men kirkerne ville på den ene side ikke betale en inspektør, på den anden side ikke undvære de indtægter, kirkegården gav. Da kommunen heller ikke ville betale, fulgte fra slutningen af 1830'erne og 40 år frem i tiden et bestandigt tovtrækkeri mellem de to parter. Kancelliet – senere ministeriet – holdt sig næsten konstant passivt, besvarede end ikke de kommunale henvendelser. I 1857 ville ingen kirkevæрге påtage sig tilsynet med kirkegården, og – måske som følge deraf – oprettede magistraten i 1861 et begravelseskontor, hvorfra ligbæring, ligvognskørsel, samt køb af gravsteder og gravsten skulle ordnes. Imidlertid var kirkegården på ny blevet overfyldt, og i 1865 vedtog man den nye kirkegård på Vestre Fæled – men bestyrelsen var der stadig vanskeligheder med. Man var efterhånden inden for kommunen parat til at overtage kirkegården som fælles liniekirkegård for samtlige kirker (∴: en kirkegård med små, ensartede enkeltgrave – og uden familiegravsteder), med fast ansat inspektør, ny instruks for graverne o.s.v., og da man samtidig ønskede Vestre Kirkegårds forhold ordnede, var spørgsmålet omsider blevet så påtrængende, at ministeriet lod en kommission nedsætte under ledelse af borgmester H. N. Hansen. 1877 afgav den betænkning – og nu blev tovtrækkeriet først rigtig spændende, dels mellem stat og kommune, dels inden for kommunen selv. Resultatet blev en indstilling, der gik ud på, at kommunen skulle bestyre kirkegården under Kultusministeriets tilsyn. Ministeriet skulle også stadfæste vedtægten, men kirkegården skulle tilhøre kommunen – mod udredning af en årlig sum til kirkerne på 23.120 kr. Ejendomsforholdene var dog mere indviklede end som så. Man havde nemlig i 1864 bestemt, at når kommunen solgte jord til kirkerne, skulle det være

EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

med den klausul, at jorden altid vederlagsfrit skulle falde tilbage til kommunen, når den ikke anvendtes til kirkegård. Der var bare det aber dabej, at da denne bestemmelse blev vedtaget, var allerede næsten al jorden solgt på andre betingelser. I øvrigt er det således, at når kirkegården engang skal sløjfes, har kommunen forkøbsret til den jord, kirkerne ejer, ligesom kirkerne ikke må benytte jorden til andet end til kirkegård. Det lyder indviklet og vil sikkert også engang i fremtiden volde hovedbrud.

Hvad bestyrelsen angik, blev det bestemt, at den skulle bestå af borgmesteren, to medlemmer, valgt af kommunalbestyrelsen og to provster. Budgettet skulle vedtages af kommunen. 22. december 1879 blev dette forslag vedtaget ved kongelig resolution. Bestyrelsen overgik senere til en kommission, der på sin side ophævedes i 1925. Magistraten overtog dens forretninger.¹⁰²

I den lange tid fra 1805 til 1879 var altså graverne de egentlige herrer på Assistens Kirkegård – i alt fald efter Bangs og Voigts død. Deres instruks gjaldt næsten hele tidsrummet, og det var så som så med overholdelsen af den. De første gravere havde ikke fast løn, men vidste at tage sig så rigeligt betalt i sportler, at de blev særdeles velhavende, skønt de selv skulle betale deres personale. Der havde fra begyndelsen kun været een graver til at modtage ligene, bære dem til graven, holde orden og antage arbejdere. Senere var der kommet en til, af hvilken grund bl. a. den nye graverbolig ved Nørrebros Runddel opførtes. Efter 1850 var der tre gravere, men allerede i 1836 blev der ved Kapelvej købt en bolig til nr. tre.¹⁰³

Gennem hele perioden klages der over gravernes elendige jultits. Snart er det de opgravede knogler, der får lov at flyde på jorden, snart er det gravene, som ikke er gjort færdige til begravelserne, snart er det den lurvede påklædning, graverne møder op i, man anker over. Da kommunen overtog kirkegården, viste det

sig da også, hvor dårligt den havde været administreret. Gravene var uheldigt fordelt, og bøgerne var ført så skødesløst, at man ofte var i tvivl om, hvor de afdøde var begravede, og hvem gravene tilhørte.¹⁰⁴

Også lønforholdene var uheldige, idet den tilsynsførende tjente langt mindre end graverne. Ved nyordningen måtte man en tid klare sig uden inspektør, indtil de gravere, der sad i stillingerne, skulle afgå, men i 1888 ansattes en fuldmægtig til at føre bøger, anvise gravsteder til salg, holde orden o.s.v. Det udendørs arbejde passede graverne, som nu kom på fast løn og fik sportler efter en bestemt takst. Endelig i 1897 ansattes en inspektør på fast gage. Han fik hele administrationen overdraget.¹⁰⁵

Foruden denne strid udadtil var der også mange kævlerier kirkegårdens folk imellem. Der var bl. a. en proces om betalingen for begravelser i frijord; de penge mente både kirkernes og kirkegårdens gravere sig berettiget til. Så protesterede man også mod arbejdere udefra, som forsøgte at vinde indpas, specielt mod private gartnere, der tilbød at beplante og vedligeholde. Det meste af århundredet havde nemlig Assistens Kirkegård sin egen gartner, der oprindelig lønnedes med 100, men siden med op til 800 rdl. Det var tilstrækkeligt med ham, mente man. Man har dog et lille vidnesbyrd om, hvorledes kvarterets gartnere forsøgte at få arbejde på kirkegården og ærgrede sig over de »fastansattes« tyranni. I 1879 udkom der et lille skrift: »Blade fra Kirkegaarden. Organ for Assistents-Kirkegaardens Historie, Orden og Arbejdsforhold«. Det blev udgivet af en forening »ved Niels Johansen«, der var gartner og boede på Nørrebrogade 110. Dette blad er polemisk rettet mod graverne på kirkegården, der kaldes »egenyttige privilligerede Arbejdsherrer, der anse Kirkegaarden som deres Domaine, der er blevet til for deres Skyld«. Bladets mål er at kæmpe for »enhvers frie Ret til at udføre eller »lade udføre« ved

sit Gravsted, hvad der ikke er til »Vansir«, men Forskjønnelse af Kirkegaarden«. Man får bl. a. at vide, at graverne har indtil en snes hjælpere, »med et Messingskilt i Panden«, som de rige arbejdsherrer lønner så slet, at de kun ved fuskeri, drikkepenge og lignende kan slå sig igennem om sommeren, endsige da om vinteren. I alle stridstilfælde støtter politiet dog graverne, hvad også kirkegårdens inspektør – NB! Allerede i 1879 kaldes altså den ledende herude »inspektør« – rådmand Abrahamson – her i daglig tale kaldet »obersten« – gør. Bladet beskylder graveren i den store graverbolig for at drive formelig butikshandel til gravsteder inde på selve kirkegården. Også striden om ejendomsforholdet mellem kirkerne og kommunen må holde for. Tidsskriftet polemiserer kort sagt til alle sider. Intet under, at det kun kom i tre numre.¹⁰⁶

Selv efter kommunens overtagelse af styret var der utilfredshed med graverne. Således hedder det i »Oldfux« for 1881 under titlen »Kjøbenhavns Fører«: »Hvis den Reisende ønsker at begrave, gjør han rettest i at bestille Graven til Dagen før, da Graverkarlene ofte – rimeligvis af Frygt for selv at falde i den – undlade at grave en Grav for andre, hvilken graverende Omstændighed tidt ses paatalt i Bladene«. Sådan var man vittig dengang.¹⁰⁷

Den nye kirkegård blev – som omtalt – forsynet med en mur om hele arealet. Man lod stadsbygmester P. Meyn opføre den, hvilket vil sige, at han overdrog arbejdet med den og gitterporten ved Nørrebros Runddel til murmester Laurits Thrane. 1694 alen lang er muren, og det var rekord i København dengang. Skulle man nævne noget højt, var det naturligvis Runde Tårn; men

skulle man nævne noget langt, var det muren her, der måtte holde for. Da helten i Molt Wengels »Kærlighed paa Taget« ønsker at befri en bekendt fra en påtrængende kreditor, siger han til denne, at vennen er flyttet ud »lige overfor Assistentens-Kirkegaard«. Så har man fred for den kreditor de første par timer.¹⁰⁸

Samtiden var vel tilfreds med den nye kirkegård, bl. a. med at der var kommet ordensreglement ved indgangen. Men skønt et reglement påbød, at der nu skulle føres protokol over gravene og de afdødes data, var der stadig kludder med denne sag, og det kunne være besværligt at finde frem til gravene. Først fra 1825 førtes der systematisk journal, hvilket den dag i dag gør opsporing af en del ældre gravsteder herude vanskelig.¹⁰⁹

Det første indtryk af den udvidede kirkegård er, at den ikke adskiller sig synderligt fra den gamle. Her er de samme pragtmonumenter overalt. Men går man blot et kort stykke ind mellem gravene, vil forskellen falde i øjnene. Skønt den store tid for dansk handel endnu varede en del år efter indvielsen af dette areal, skønt mange vedblivende havde råd til prægtige gravmæler for deres afdøde, medens andre greb til subscription – og skønt, endelig, adskillige små kors og tavler er fjernede fra de sløjfede grave, som nyere tider har prydet efter nyere smag, så gør dog helheden et tarveligt indtryk. Hvis handelens blomstring og borgerdyden prægede afdeling A, så har statsbankerotten sat sit mærke på de andre kirkegårde, selv om også smagens ændring har spillet en rolle. Man gjorde en dyd af nødvendigheden og sagde som Christian VIII ved tronskiftet: »Nu ville vi alle spare«. »Penia« skriver i 1814: »Den henslumrede Medborger, som ved et virksomt og daadfuldt Liv har gavnet sine Medmennesker og Staten, vil ved det simpleste Minde over sit Hvilested aflokke de Forbigaaende manganen en Taknemmeligheds-Taare, og stemme dem til Efterligning, medens en mere pragtfuld og kostbar Støtte paa

EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

Indgang til afdeling B. Fot. Henry E. Nielsen

den mindre ædle, mindre talentfulde og mindre virksomme Mands Gravhøi enten vil betragtes med LigeGYldighed eller maaskee endog vække et foragteligt Smiil ved sin latterlige og konstlede Indskrift«. Lignende udtalelser forekommer hyppigt sidenhen.¹¹⁰

Langs murene og hovedgangene findes dog mange seværdige gravmæler. Ved afdeling B's mur ind mod den gamle kirkegård er der f. eks. hofbager *Johann Christoph Dobels* mindsten med den lange tyske inskription, der stolt nævner ham som »Mundbæcker der Königinnen Sophia Magdalene und Caroline Mathilde«.

Øverst ses i relief hans profil – med piskeparyk og høj krave. Han døde kort efter bombardementet, 66 år gammel. – Et par grave længere fremme ses en anden profil på et endnu prægtigere monument. Det er grosserer og østrigsk konsul Thomas Ter-Borch, der døde lige en måned før statsbankerotten. Selv velstående giftede han sig penge til. Den rige agent Zinns smukke datter, Sophie, ville ganske vist ikke vide af den »phlegmatiske« hollænder som bejler – hvad man måske vil tilgive hende, når man betragter hans kontrafej på stenen –, men så giftede han sig med en anden rigmands datter, Henriette Heinrich, og da hun døde, kort efter brylluppet, trøstede han sig med hendes søster. Hun, på sin side, fortsatte firmaet, idet hun giftede sig med hans efterfølger, og det var først denne mand, der gik bankerot i følge med fædrelandet. Da lå Ter-Borch de lovbefalede 3 alen under sit kostbare monument, der foruden portræt, kugle foroven og urne forneden, bærer et relief – naturligvis af Merkur og Neptun, land- og søhandelens protektorer.¹¹¹

Så er det en ganske anderledes beskeden gravsten, der blev *Ludvig Bødtcher* til del; kun en lille hvid tavle i muren bag familiegavstedet, som to grantræer pryder – men digteren huskes vel endda.

Dette være ikke sagt som nogen kritik af de mange værdifulde monumenter herude. Deres storhedstid var, som sagt, forbi – også fordi de ypperste billedhuggere, Wiedewelt og Weidenhaupt, døde. At inskriptionerne udartede, er nævnt, men også skulpturen degenererede, og forholdene blev til slut sådan, at kirkegårdens forstandere, Voigt og Bang, i 1805 opfordrede til tvungen kontrol med de nye gravmæler. Som følge heraf anmodede Kancelliet 19. oktober samme år Kunstakademiet om at censurere monumenterne – der i øvrigt skulle hjemfalde til kirken efter 20 års forløb, hvis gravstedet ikke fornyedes. Resultatet af anmodningen forelå først

en halv snes år senere, da degenerationen rigtig var sat ind. 27. december 1816 bestemtes det i et reskript, at alle forslag til gravmonumenter – tegninger som indskrifter – skulle bedømmes af akademiet. Tre år efter tilføjedes en bestemmelse om, at dette også skulle gælde monumenter af træ. Udmærket! Blot blev det aldrig efterkommet, og senere bortfaldt denne censur.¹¹²

I 1818 var den ældre kirkegård så gyselig at se på, at »Politivennen« ligefrem ville have en kunstner til – for kommunens regning – at bo herude og istandsætte gravmælerne. Dette gjaldt altså ældre, forfaldne monumenter, medens censuren skulle tage hensyn til de nyes smagløshed. Især var det slemt, at de i så høj grad kopierede hinanden. De samme attributter gik igen fra grav til grav: Urner, tårekrukker, gravlamper og slukkede fakler symboliserede døden – foruden naturligvis leen, neget og den brudte søjle. Hunden, den trofaste, hvilede ved gravmælets fod, men også duerne var begyndt at slå sig ned – som symbol på helligånden. Den afdødes virke betegnedes ved skibsrør, passer og vinkel, håndværkerens redskaber og handelsmandens symboler, alias Merkur i samtale med Neptun. Handelsgudens vingede slangestav – caduceus – var i øvrigt fredens sindbillede, medens bikuben markerede fliden. Endelig var der sommerfuglen og slangen, der bider i sin egen hale, sindbilleder på henholdsvis udødelighed og evighed.¹¹³

Materialerne var i ældre tid marmor – norsk eller italiensk – gotlandsk sten, porfyr og bornholmsk sandsten. Men også metal toges efterhånden i brug. På afdeling A findes bl. a. et gravmæle af blik, rejst over en blikkenslager, og på afdeling B, ved denne gang, skrås for Bødtchers grav, står et vældigt monument af jern, en kakkellovn at se til, med en lang inskription og den stolte tilføjelse: »Støbt paa Bærums Jernværk«. Navnet er *Martin Vahl*. Vahl? Der dæmrer noget i erindringen:

HENNING VALEUR LARSEN

»Eders Elsker havde intet Guld,
uden Pryd var Kistens sorte Tillie.
Gyldne Gyldenlak! vær du da Guld,
vær du Sølv, du sølverhvide Lilie!
Slyng hans Navn, han var en Blomst, som du,
reen, uskyldig, elskovsfuld og stille;
kraftig var hans Aand, og blid hans Hu.
Hvide Lilie! lad din Taare trille.«

Således skrev Oehlenschläger om sin ven, den norskfødte botaniker Martin Vahl, ved hans død juleaften 1804. Digtet består, men blomsterne er for længst forsvundet. Det er jo også mere end halvandet hundrede år siden. Mærkeligt er det forresten, at Vahls døtre, som ligger i faderens grav, først døde i henholdsvis 1881 og 1889, altså 85 år senere. Det store jernmonument har dansk indskrift på forsiden, latinsk bagpå.¹¹⁴

Assistens Kirkegård var i årene efter Vahls død en meget smuk have. Sjældne træer og frodige buske sås overalt i velholdte anlæg. »Politivennen« beskriver i 1830 plantningen og fortæller, at nogle af træerne stammer fra Frederiksberg Have.¹¹⁵

Lidt før Vahls grav ses på samme side to mindesmærker over samme mand, nemlig over Riberhus-marchens komponist *Johannes Frederik Frøhlich*. I 1910 var graven hjemfalden, og pressen trådte i aktion. Man foreslog en mindekoncert eller eventuel hjælp fra Dansk Tonekunstnersamfund, og to år efter havde denne forening ordnet sagen. Et fint granitmonument blev rejst i stedet for den lille, hvide tavle, men nu ankede pressen over, at man havde ændret komponistens fornavne fra Frederik Johann til Johannes Frederik. Begge stenene står der endnu, så man kan vælge fornavne efter behag.¹¹⁶

Ved stien, der herfra går ind over kirkegården, findes et pompøst gravmæle, præget af tiden efter år 1900, da slagordet var blevet: Skønvirke. En kvinde skrider hen over jorden, men vender

sig halvt om. Hendes torso er blottet, og håret holder hun væk fra ansigtet, medens hun med venstre hånd strør blomster. Det er familiegravsted for Ø. K.s direktør *Schmiegelow* og hans to hustruer, der var søstre. – Ugebladet »Hjemmet« fandt i 1907, at dette var »det smukkeste Gravmonument paa Assistens Kirkegaard« og hævder, det er af Rudolf Tegner.¹¹⁷

Undervejs over mod sydmuren passerer borgmester *Schlegels* grav. Hans Hustru, født *Regine* Olsen, var engang forlovet med Søren Kierkegaard.

Havde man i tidligere tid været forbeholden i sin begejstring over kirkegården, så forvoldte den omhyggeligere pleje, der efterhånden blev haven til del, sammen med de mange berømte navne på gravstenene, ikke blot at mange mennesker søgte herud, men også, at de gav udtryk for deres tilfredshed. Man kaldte nu kirkegården for »en af de smukkeste og yndigste i Europa«, ja, i 1830 hed det endogså: »Det er bekjendt, at Kjøbenhavns Assistens-Kirkegaard, uden for Nørreport, er berømt, endog i Udlandet, og vel næppe har sin Mage.« – Det var lige efter Nicanders besøg. – Man kaldte den »en behagelig Promenade for Kjøbenhavns og dens Omegns Beboere«, og mente, at »iblandt de flere offentlige Spadseresteder, som er denne Hovedstads Indvaanere til Deel, synes de Dødes Have paa Nørrebro at udmærke sig.« Der var også forslag om at udvide åbningstiden, så at der kunne blive adgang hele dagen. Alt dette viser kirkegårdens popularitet. En gammel anekdote beretter om to udlændinge, der – som ubekendte med København – lejede en droske og bad kusken køre dem til byens allersmukkeste sted, hvorpå han omgående kørte dem ud på Assistens.¹¹⁸

Blandt de mange besøgende var i 1870'erne en far med sin lille dreng. De opsøgte de berømte grave, og mange år efter fortalte sønnen om det i et digt:

HENNING VALEUR LARSEN

»Naar det suser i de nøgne Grene,
og det drypper langs Kapellets Mur,
og hver Smaafulg flakker om alene,
gaar jeg – ene – her min Aftentur.

Jeg har kendt fra Barnsben denne Have,
kendt hvert Gitter og hver Hængeask,
kendt hvert Navn paa disse gamle Grave,
– Eduard Storm, Poul Møller, Rasmus Rask.

Tit jeg med min Fa'r har maattet vandre
rundt herinde, maattet stille staa
ved en død – men længst blandt alle andre
ved den mørke Hæk, hvor Bødtcher laa.

Før jeg vidste, hvad det var at male,
var som Navn paa Grav Jens Juul mig nær,
og ved Oluf Brøndsted hørte tale
første Gang jeg om, hvad Græsk var værd.

Jeg har levet her i disse Gange
Fædres Liv, før mit var halvt begyndt,
lyttet andagtsfuld til fjerne Sange,
Skønhed for en svunden Tid forkyndt.

Aar er svundne – andre bragt til Graven,
Mænd, jeg selv har kendt, blev gemt i Jord,
Julius Lange fik sin Plads i Haven,
mange, jeg stod nær, – min egen Mo'r.

Jeg har staaet her ved Vintertide,
set saa mangen Kiste bæres ud,
set dens Blomsterdække skælve, stride,
vejre Dødens Gru i Vintrens Slud.

Aldrig voksed dog fra disse Hække
denne Gru ind i min egen Sjæl,
jeg har lært fra Barnsben her at lægge
Vingekrans omkring den tunge Hæl.

Og jeg møder, hver Gang her jeg træder,
– hvordan saa mit eget Liv forløb, –
ved hver Grav min Barndoms skære Glæder
... og saa smukt, som sprang de just af Svøb.«¹¹⁹

To år efter, at *Viggo Stuckenberg* – for ham er det – havde skrevet dette digt, blev han selv bragt til hvile herude i forældrenes grav, og vennerne rejste Siegfried Wagners smukke, rødbrune sten med bladkransen over ham i gangen langs sydmuren.

Et stykke længere fremme – på samme side – findes et langt pompøse monument over en mand, der var en af sin samtids rigeste i Danmark. »Ved Borgerflid blev han rig – ved Goddædighed uforglemmelig«, siger gravmælet om *Hinrich Ladiges*. To store sukkerraffinaderier ejede den gamle pebersvend, der – ligesom *Ter-Borch* – hørte til jomfru *Zinns* uheldige friere. Nå, han var også 43 år ældre end den smukke pige, der ti år efter ville have været en rig enke. 3 millioner kroner efterlod *Ladiges* sig, hvoraf 1,2 millioner til velgørenhed. – På monumentet stod der oprindeligt, at »hans Goddædighed skienkede Fattigvæsenet en fast Capital af 5 Tønder Guld«, men det pak derude på kirkegården rev bogstaverne af og solgte dem. »Politivennen« foreslår i den anledning, at man skal ansætte vægttere med hunde til at jage forbryderne og idømme dem hårde straffe. Plakaterne om forebyggelse af uordener på kirkegården havde ikke frugtet, men mærkeligt var det, at den uforglemmeliges arvinger intet foretog sig. To år efter den omtalte klage over hærværk kan nemlig »Politivennen« atter rykke i marken: »Afdøde *Henrich Ladiges* Gravminde paa Assistance-Kirkegaarden er endnu ikke af hans Univer-sale Arvinger istandsat, endskiøndt den, efter hvad man kan see, trænger til Udbedring. Den har nu staaet uden mindste Tilsyn i 15 Aar og Bogstaverne ere næsten alle borte, saa at man snart ikke vil kunne see over hvem Mindet er sat«. – Nu fremtræder gravmælet, en mindstøtte rejst over et åbent, firkantet rum med en fritstående bikube – det hele stående over tre trappetrin – uden metalbogstaver, men i smuk og værdig form.¹²⁰

Skrås bag *Ladiges* grav ses en blankslebet natursten, der bærer

et tysk jernkors, omgivet af forgyldt egeløv. Dette tidstypiske mindesmærke rejstes af danske og tyske i forening, ti år efter krigen i 1864, over den tyske ingeniør *Richard Günther*, der i april 1874 ved Langelinie reddede en dreng fra at drukne. Graven er blevet fornyet ved tilskud fra det tyske Ministerium für Wissenschaft.¹²¹

Inde mellem gravene på den vestlige del af denne afdeling ses maskinfabrikant *Johan Gottfried Eickhoffs* anselige gravsted. Eickhoff var med til at lave den første hurtigpresse herhjemme. Hans familiegrav har et iøjnefaldende rækværk, sølvbronzeret og forsynet med urner og Thorvaldsenske relieffer. Den store billedhugger må naturligvis ofte holde for herude; især findes der kopier af »Dagen« og »Natten«. I øvrigt ser man endnu enkelte smukke gitre på kirkegården, selv om smagen går i retning af at fjerne dem og lade monumenterne stå frit. I det 19. århundredes første halvdel var rækværkerne af smedejern, senere af støbejern. Nyere tider foretrækker atter det første.¹²²

Gennem hele forrige århundrede lyder der fra tid til anden klager over dårlig vedligeholdelse af visse gravsteder, men endnu den dag i dag kan man se enkelte grave ligge hen, glemt af de efterlevende. Imellem afdelingerne B og D findes der f. eks. dybt inde bag vældige buske og bregner et ret stort, rustent jernmonument, udformet – som adskillige af de almindelige stenstøtter – med en stiliseret blomst øverst. Indskriften er delvis forvitret og også derved gådefuld: Øverst et par næsten ulæselige tegn, der ser ud som tallet 33; derefter et navn: Jetsmark; så årstallene 1846–1946 – og nederst: Pr. 12.7. Det er det hele. Løsningen er denne: 33 betyder gravens nummer på Petri nye kirkegård, mellemstykke. 1846–1946 må sige, at gravstedet i 1846 er købt på hundrede år. Pr. 12.7 hentyder til Prædikerens Bog, 12. kapitel, 7. vers, der lyder: »Og støvet kommer til jorden igen, som det var før, og ånden kommer til Gud igen, som gav den.« Citater fra Det gamle

Testamente er hyppige herude. Jetsmark, endelig, er »Adresseavisen«s brave og hyperpatriotiske redaktør, *Jens Jetsmark*, hvis iver for indsamlinger til specielt asylere affødte et udfald mod bladet i Heibergs »En Sjæl efter Døden«. Weyse har sat melodi til hans fædrelandssang »Duftende Enge og kornrige Vange«. Som type hører han til Rahbeks, snarere end til Heibergs tid.¹²³

Atter *madam Schalls* gravmæle i samme gang er af jern og er blevet restaureret efter en tid at have været stærkt forfaldent. »Politiken« mente dengang, at dets værdi var lig nul. Galeottis beundrede prima ballerina, en af de magneter, der stærkest drog H. C. Andersen fra Odense til hovedstaden, hvor hun var det første menneske, han opsøgte, var vel på det nærmeste glemt, da hun døde i 1852. »Din Ungdom var en dejlig Morgenstund – Din Alderdom et roligt Aftenblund« lyder da også indskriften på det kvadratiske monument under urnen.¹²⁴

Monumentet på grosserer *J. C. Gammeltoft Schougaards* familiegravsted længere fremme er af Carl Mortensen og fører traditionerne for pragtmonumenter fra den florissante handelsperiode ned til vor tid, om end gravmælet med den store bredde, de vandrette linier og de stiliserede figurer – to engle, der knæler for treenighedens tegn – absolut hører dette århundrede til. Foran granitmonumentet står på et lavt trin syv marmorurner i timeglasform.

En halv snes år ældre er – i gangen bagved – Anne Marie Carl Niensens ejendommelige mindesten over skuespillerinden *Emma Thomsen*. Portrætrelieffet lader næppe ane, at maleren Christian Krohg 20 år før dets tilblivelse kunne kalde Emma Thomsen »verdens skønneste kvinde«. Efter den tid var hun ved flid og talent nået frem i allerførste plan som skuespillerinde. – I »Skønvirke« siger Mørk Hansen: »Paafuglen [over relieffet], der gemmer sit Hoved, antyder vel Kunstens halvt ubevidste Støtte af

Skønhedens Glans«. – I øvrigt er påfuglen – som nu symboliserer forfængelighed – et gammelt kristent sindbillede på evigheden. Man hævdede nemlig, at dens kød ikke kunne rådne. – Også dette monument er typisk »skønvirke«. ¹²⁵

Forbi håndværkslæreren *Lasenius Kramps* grav med busten, når man – i første sidegang på højre hånd – en sløjfet grav, der for længst er taget i brug på ny. Her hvilede i sin tid kongemorderen, grev *Horn*. Med flere af de sammensvorne havde han efter Gustav III's død måttet drage i landflygtighed til Danmark, hvor han i begyndelsen levede under påtaget navn. Han gjorde, qua oprører og revolutionær, lykke her i landet, også som poet. Den dag i dag kan man se ham som figur i Verdis opera »Maskeballet« på Det kgl. Teater. ¹²⁶

Øvre bag hovedvejen over kirkegården står på et gravsted tre høje sten, de to i blank, sort granit, vis-à-vis hinanden. Her hviler skuespilleren og sceneinstruktøren *F. L. Høedt* med sine forældre og en søster. Det fremgår af monumenterne, at den gamle moder overlevede sønnen, som efter sin ungdoms strålende sejr og kampen mod det Heibergske hus tidligt havde trukket sig tilbage fra sin gerning og adskillige år efter var endt i menneskeskyhed og forfølgelsesvanvid. Fru Heiberg fortæller, at han stadig hørte en stemme i stuen ved siden af, der råbte Høedt! Hun tilføjer ubarmhjertigt: »Det har bestandigt været hans Ulykke, at han altid troede, at Verden raabte paa Høedt«. ¹²⁷

»For døden er vi alle lige«, siger ordsproget. Man betvivler det af og til, når man sammenligner de pragtfulde gravmæler herude med de beskedne småtavler i nabolaget. Men ordsprogets mening er vel også, at over for døden viger alle modsætninger, en tanke man ofte får lejlighed til at gøre sig, når man ser, hvorledes men-

nesker af alle typer og alle slags meninger her hviler roligt sammen. Det gælder ikke mindst politiske modstandere. Medens således to gode socialdemokrater, *C. I. Hørdum* og *P. Knudsen*, hviler nær hinanden på afdeling B, ser man på den modsatte side af hovedgangen mellem denne del af kirkegården og afdeling C et aneligt monument over de to politikeres absolutte modsætning, Estruppen, parlamentarismens bekæmper, professor *Henning Matzen*, der som retslærd vandt sig internationalt ry i samtiden. Medens *P. Knudsen*, den socialdemokratiske borgmester, ved sin død fulgtes af kolossale menneskemasser til sin grav, var professor *Matzen* ikke folkets mand. Hans valgsprog – der skal være et af Estrups mundheld – viser, i al sin nobelhed, denne »tre skridt fra livet«-indstilling. »Sagen, ikke Personen« lyder det, og det står på gravstenen under den bronzebuste, som den berømte islandske billedhugger, *Einar Jónsson*, har udført.¹²⁸

Afdeling C, det lange smalle grundstykke langs Nørrebrogade, viser ikke så få interessante grave. Også her træffes langs muren de velstående handelsfolk, retskafne borgere, af hvilke en del hørte til byens »32 mænd«. Det gælder således det allerførste navn, der møder en på stien ned mod Nørrebrogade: Rådmand og brygger *Andreas Skibsted*. »Enke og Børn græde ved hans Urne, men Læser, vil *Du* vide hans Værd som Menneske, saa spørg de mange Medborgere, som bare ham i deres Hænder til dette Hvilested. Saa skrev de Sørgende«, fortæller gravmælet, der er en del forvitret. Relieffet viser en sørgende kvinde, vel enken, med et par børn; de sidder ved urnen foran et trekantet monument, der er anbragt op til kirkegårdsmuren, en idealiseret fremstilling af muren om den ældre kirkegård. Der er begyndende realisme i dette.

Flere smukke og karakterfulde monumenter følger efter. Som en »Siegesallee« fører de op til det vældige gravmæle, der domi-

nerer baggrunden. Det har været dyrt! Man har da også regningen endnu:

»For Monumentet betalte Boet 18. Juli 1807	793 Rdl.
for 160 store Bogstaver i Obelisqven a 4 sk.	6 » 4 sk.
51 mindre » » a 2 sk.	1 » 6 »
+ diverse Omkostninger	ialt 812 Rdl.«.

Hertil kom endda »en muuret og vælvet Kielder« under monumentet, som kostede 635 rdl. – Monumentet er bestilt af den afdøde selv, og det er i sandsten, over 5 meter højt, prydet med marmorskulpturer – to sfinxer og en hvilende hind i en buet niche med ornamenten. Over det hele rejser sig et trekantet topstykke, øverst med den afdødes portrætrelief, omsluttet af evighedsens symbol: Slangeringen. M. Fischer hed mesteren for dette gravmæle, der unægtelig virker ret overvældende.

Hvem er så manden, der hviler her? Således spørger alle, der ser gravstedet. Det er nemmere at sige: Hvad var han? For kun en rig mand kunne have råd til at lade det monument rejse. Navnet står på gravmælet, men flere af de opgivne data er for øvrigt forkerte. Allerede Fröhlichs grav viste jo, at man ikke skal stole blindt på de oplysninger, et mindesmærke giver. *Johan Leonhard Fix* var ikke født 27. december 1736, men 28. december 1735. Hans kone var født i 1747, ikke 1748, og hun døde ikke 17. september, men 17. april 1792.

Fix var altså en dygtig og heldig forretningsmand, født i Tyskland af hollandske forældre, og som menneske meget selvbevidst, hård og til tider ret krakilsk. Han slog sig op ude i Danmarks ostindiske kolonier, nærmere betegnet i Frederiksnagor i Bengalen, hvilket er identisk med Serampore ved Calcutta i Gangesdeltaet. Skønt han næsten konstant lå i krig med sine omgivelser her, for-

stod han at arbejde sig frem, til dels ved private entrepriser. En tid lang var han – på grund af dødsfald – konstitueret som guvernør, en titel han beholdt til sin død, skønt han faktisk var direktør for Asiatisk Kompagni. Efter sin hjemkomst holdt han stort hus i Amaliegade, nuværende nr. 13, men var også i København en stridbar og umedgørlig herre, der endog kom i korpørligt slagsmål med Duntzfeldt, som var hans tidligere uven. En gift datter, der indlod sig på letsindigheder, slog han hånden af. Hun døde i nød og fattigdom i Borgergade, men blev dog jordet i familiegravstedet, der rummer 10 personer. Hustruens kiste overflyttedes til Assistens Kirkegård efter Nikolaj Kirkes brand. Guvernørens egen begravelse foregik standsmæssigt i den »Fløjels Ligvogn med 4 Heste«, med kusk, biløber, 8 ligbærere, 9 vogne til sørgeparrene, 25 tjenere og 2 politibetjente.¹²⁹

Syd for dette monument og lidt inde mellem gravene findes de to mindesmærker over *Claus Schall* og *Carl Winsløw*, der danner overgang til de mange rent kristelige gravmæler herude, idet dog Winsløws samtidig fremhæver hans verdslige betydning. Rationalismens tid er nu længst forbi. I øvrigt ligner de to monumenter hinanden meget: De har begge det ret lave, nærmest kvadratiske fundament, der bærer et stort kors.

Winsløw døde i 1834. Hans gravmæle er af sandsten, nu noget mosgroet. Korset er smykket med stiliserede blomster, og under det er angivet en lyre. Desuden findes på fundamentet et distikon: »Ludvig den Ellevtes Aand fremmanede han fra de døde. – Ak, men hans straalende Liv sank i den aabnede Grav«. Dermed er præcist angivet pointen i Winsløws liv. Gennem modgang af forskellig art kæmpede han sig frem til at blive en af vore fortrinligste karakterskuespillere, men døde just som han i Casimir Delavignes tragedie om Ludvig den Ellevte havde ydet sin ypperste indsats.

Claus Schall er Danmarks første komponist i nyere tid, bedst

kendt for sin musik til Galeottis balletter og P. A. Heibergs syngestykker. Sit levebrød tjente han som musikdirektør ved Det kongelige Teater; som almindelig indfødt dansker kunne han på Frederik VI's tid ikke få titel af kapelmester. Han døde året efter Winsløw, og hans mindesmærke er af jern, sort og blankt. Det bærer et kors og en ganske kort indskrift.¹³⁰

Nær hovedgangen over kirkegården findes på et ret stort gravsted *Eckersbergs* yderst beskedne mindesmærke, en hvid tavle med korte biografiske data. Den store maler døde som bekendt af kolera under epidemien i 1853. I kvarteret omkring Charlottenborg, hvor han boede i stueetagen i fløjen til højre for indgangen, havde epidemien godt fat, men den gamle kunstner var så let angrebet, at man antog hans sygdom for kolerine, og ingen af de 8 børn smittedes. Så stor var dog frygten for sygdommen, at intet hotel ville modtage dem, da lægen efter Eckersbergs død beordrede dem væk fra Charlottenborg. Julie Eckersberg fortæller: »I højeste Grad uhyggeligt var det, at ingen uden Ligbærerne turde vove sig ind i Huset. Selv Præsten og de faa, der fulgte den kjære Afdøde ud til Kirkegaarden, samledes udenfor paa Gaden«. ¹³¹

Oppe bag gangen langs Nørrebrogade er den frisindede tænker, *Frederik Dreier*, begravet under en beskeden hvid tavle. Anseeligere er – i selve denne gang – familiegravstedet, hvor et af de store navne inden for praktisk politik i Dreiers samtid, Borgerrepræsentationens fremskridtsvenlige formand, *L. N. Hvidt*, er jordet. Blandt andre er også borgmester *Ehlers* begravet her. Graven var en tid meget forfalden, men fremtræder nu atter i sømmelig skikkelse.

Skrås bag ved dette gravsted findes et smukt, gammelt sandstensmonument. Relieffet, der viser et skib, set forfra, hentyder til den afdødes virke. Han var skibskaptajn og grosserer og hed *Hans Peter Kofoed*. På 21 togter til Vestindien tjente han gode

penge, og han døde som ejer af to godser. Hans hustru Marie fik efter hans død titel af etatsrådinde, fordi hun stiftede et stort legat. Det er da vel hende, evighedskransen om faklen, øverst på monumentet, hentyder til. I 1892 var gravstedet så forfaldent, at Borgerrepræsentationen – efter legatudvalgets ønske – beordrede det vedligeholdt af legatmidlerne, skønt etatsrådinden intet havde ytret desangående i testamentet.¹³²

Over en grøn plæne ved hovedgangen rejser en søjle sig som mindesmærke over skuespillerinden *Emilie Rosing*, hvis ejendommeligt mandsprægede væsen en overgang dannede mode i samtiden, og hvis triste kærlighedshistorie og hurtigt påfølgende død vakte bestyrtelse, en sensation der vel afspejles i det skønne gravmæle. Gennem hundrede år tilhørte det familien, der efterhånden glemte det, og i 1910 hed det sig, at det var for forfaldent til at restaureres og desuden var flyttet fra gravstedet. Begravelsesvæsenets direktør kunne ikke gribe ind, så længe familien havde vedligeholdelsespligten, men i 1912 var tidspunktet inde, og monumentet blev istandsat. Søjlen bærer da præg af tidligere forfald, men er dog ædel og dekorativ, især ved den ejendommelige offerskål foroven.¹³³

Der er overalt herude ejendommelige detaljer at beundre på gravmælerne. Drejer man fra *Emilie Rosings* grav ned ad gangen mod Nørrebrogade, vil man f. eks. på højre hånd kunne se kgl. hof-kandestøber *Christensen Høys* mindsten med urnen, der bærer sfinxhovede. På det karakterfulde relief ses dødsengelen med timeglas og le. Endvidere bør fremhæves skoleforstander *V. C. Jacobsens* monument af *Frederik Hammeleff* og *H. Ole Tegner*; her ses et sommerfuglebåret timeglas i bronze.

På den modsatte side gangen er venstrepolitikeren *Balthazar Christensen* begravet under en af de nu så moderne natursten; den bærer indskriften: »Bondeven. Grundlovsgiver«. – Som min-

desmærke er den hvide plade over *Søren Hjorth* interessantere, idet den bærer en afbildning af et lokomotiv, et påfund, der også kendes fra England. Det var Søren Hjorth, der i 1847 fik vor første jernbane – den til Roskilde – sat i gang. Da man opgav at videreføre banen, trak han sig tilbage, og levede siden for sine opfindelser. Bl. a. var han den første, der konstruerede en dynamo efter moderne principper, men han opnåede ikke påskønnelse efter fortjeneste.

Over for den lukkede port til Nørrebrogade findes et par interessante grave. Syd for hovedgangen ligger *Johann Clemens Tode*, den elskelige læge og muntre poet, der i slutningen af det 18. århundrede vandt sig et stort publikum både ved sine viser og ved sine forskrifter for en sund levevis, populære lægeråd, som han lod fremkomme i tidsskrifter. Der blev stor sorg, da stifteren af »Medicinsk Selskab« døde i 1806, og allerede den 21. marts samme år udsendte man indbydelse til at rejse ham et gravmæle. Kobberstikkeren Lahde og to af Todes kolleger, professorerne Herholdt og Skjelderup var underskrivere, og der meldte sig 107 bidragydere med kongen – alias den sindssyge Christian VII – i spidsen; de fleste var læger. 767 rdl. og 29 sk. blev det til – inclusive bankrenter. I den konkurrence, man udskrev, om et gravmæle, sejrede et udkast af arkitekten, murmester Schaper. Han havde lånt ideen fra en trekantet græsk piedestal i Dresdens antiksamling. Den havde, mente man, »tjent til den delphiske, gyldne Trefod i Apollo Templet, hentydende paa den forbigangne, nærværende og tilkommende Tid«. Magistraten ydede gratis et grundstykke på kirkegården, og Todes gode ven, borgmester Jens Bang, udvalgte pladsen, idet han samtidig bestemte graven lige overfor til sin egen. Man kunne ikke her i byen skaffe en sten, der var stor nok til monumentets mellemstykke, men ejeren af marmorbruddet ved

Moss i Norge, Christie, tilbød straks at skaffe en og »lod flere Stykker bryde for at finde et godt nok«. Midt under dette brød så krigen med England ud, og den forhindrede planerne. Man nøjedes i stedet for med Faxe kalksten, der kunne tåle luft og vejrlig, og grev Danneskiold lod en sten udhugge efter mål. – I 1808 blev grundstenen lagt, og samtidig »blev Liget, som var jor-det paa den saakaldte Nummer Linie, med Politimesterens Til-ladelse, omhyggeligen flyttet til Postamentet«. Allerede i 1806 meldte i øvrigt »Politivennen«, at graven var svær at finde, da der var kludder i bogføringen. Alt ordnede sig dog, og på Todes fødselsdag, den 24. juni 1811, rejstes monumentet, der altså fore-stiller et trekantet alter, hvorpå hviler en krans af ege- og laurbær-blade. Til venstre for indskriften ses en Æskulapstav, til højre en lyre. Ove Malling fortolkede symbolikken i ordene: »Lægen, Dig-teren, Menneskevennen Johan Clemens Tode sattes denne Grav-sten«. Den lakoniske stil er ved at vinde frem. – Der plantedes et egetræ ved graven, som i øvrigt omgaves med de sædvanlige træer og buske.¹³⁴

På den modsatte side gangen er altså *Jens Bang* begravet, en af de mænd der har betydet mest for kirkegården. Han var en alsidig begavelse: Læge, arkitekt og kommunalpolitiker. Som læge var han en betydelig dygtighed, og som arkitekt havde han vundet alle Kunstakademiets fire guldmedailler, før han blev professor ved samme akademi. Graverboligen herude er det sidste vidnes-byrd om hans talent i den retning. Han var kirkegårdens første »inspektør«, men efter hans død gik hans virke i den grad i forglemmelse, at graverboligen endog blev tilskrevet murens byg-mester, P. Meyn. Det var H. Weitemeyer, der i 1907 frem-drog hans navn i forbindelse med en omtale af graverboligen. Man anså da hans grav for at være forsvunden, men senere blev

den genopdaget og en ny mindesten rejst med Ove Mallings vers over ham på soklen: »I Tanke, Tale klog og blid – i Kald, i Venskabs troe – Han ofred Eskulap sin Flid – og Muserne sin Roe«. ¹³⁵

Lige bag denne hovedgang, der fører hen til porten ved Nørrebrogade, findes – som enkelte andre steder – en række ganske små grave, hovedsagelig anvendt til børnebegravelser. Allerede Guldberg nævner i sit digt en særlig gruppe børnegrave på den ældre kirkegård. Her står bittesmå sten med korte indskrifter og sentimentale skulpturer. Ved en sådan grav er det, fru Gyllembourg i sin første »hverdagshistorie«, »Familien Polonius«, lader en frierscene finde sted. Meget er kirkegården blevet anvendt til i tidens løb: Udflugter med madkurve, dans og musik, desværre også hærværk, men kærlighedsscener hører til sjældenhederne. Helten i novellen undrer sig da også. »O min Clara!« siger han, »paa hvilket Sted har du dog skjænket mig din Tro?« – og man må give manden ret. ¹³⁶

I gangen langs Nørrebrogade findes maleren *N. A. Abildgaards* grav. I 1880'erne lå den hen uden at markeres af noget gravmæle og bevokset med ugræs og tidsler. Så lod Kunstakademiet omsider et monument rejse med et fortræffeligt portrætrelief. Det var altså næsten 75 år efter kunstnerens død. Kunstakademiet bidrager til gravens vedligeholdelse. ¹³⁷

Inde bag Abildgaards grav ligger det Holtenske familiegravsted, der for nylig er blevet ændret, således at midtermonumentet står i en græsplæne med sidemonumenterne trukket stærkt tilbage. Det er et af kirkegårdens kønneste partier. Til højre er forfatteren til »Danske Folkesagn«, Thorvaldsens biograf, *Just Mathias Thiele*, begravet. Hans ungdomselskede, statsgældsdirektør Nicolai *Holtens* datter, *Ida*, der døde 17 år gammel, hviler under midtermonumentet, G. C. Freunds skønne, hvide urne, som prydes med et relief, medens en blomsterkrans er anbragt på fodstykket.

Ida Holtens grav. Fot. E. Rafn

Desværre er dette gravmæle noget forvitret. En hank er faldet af urnen og relieffet ikke til at skelne. Støtten bærer i øvrigt navne på alle fire sider. – Ida Holtens søster, Sophie, blev senere gift med Thiele og mor til »den lille Ida«, om – og for – hvem H. C. Andersen digtede sit berømte eventyr. Hun ægtede som voksen den kække søofficer, Alexander Wilde, som bl. a. havde været med fregatten »Rota«, da Thorvaldsen skulle rejse tilbage til Danmark. *Ida Wilde* døde kun 33 år gammel. En hvid plade på graven bærer det kønne vers: »Som Vandrerens Gang over Sneen, – saa var Din Vej gennem Livet. – Spor betegne den vel, – men ikke en eneste Plet«. ¹³⁸

Michael Wiehe, måske Danmarks navnkundigste skuespiller, ligger begravet ved den følgende gang. Atter et såre beskedent mindesmærke; kun en lille hvid navneplade ved siden af den lidt

større sten over svigerfaderen, klædekræmmer Thorsen. Hans død – i krigsåret 1864 – havde dog næsten voldt landesorg. »Forladte, blege Danmark, – forsvunden er Din Glands, – snart er Din Pande smykket – kun med en Dødningskrands«. Således digtede Hauch, medens »en uoverskuelig Skare« fulgte Wiehes bære til kirkegården.¹³⁹

Man bemærker for enden af denne gang Bissens smukke marmormonument over den første deputerede i Generaltoldkammeret, *Herman Bech*. Relieffet forestiller – som bibelcitatet nedenunder udviser – opstandelsen, eller rettere: Kvinderne ved graven påskemorgen.

Passerer man ad den følgende gang nordpå – forbi Dajons smukke sandstensmonument over komikeren og maskeringskunstneren *Hans Rind*, et monument, hvis relief viser Thalia med en maske i den ene hånd og et skrift i den anden – ser man ved muren langs Nørrebrogade et sort jernkors med en forgyldt bispestav i hovedstammen og et hjerte, en alterkalk og et anker for enden af hver sin korsarm, altså: Tro, håb og kærlighed. Gravmælet, der er istandsat i vore dage, er rejst over biskoppen, historikeren og sprogforskeren *Peter Erasmus Müller*. »En Ven i Norge satte ham dette Minde«, fortæller en indskrift på bagsiden.

Muren var det eneste herude, som blev beskadiget ved englændernes bombardement i 1807. Om selve katastrofen fortæller et gravmæle på dette sted. På *Anna Elisabeth Schmith*, født *Carstens's* grav kan man læse, at »de skrækkelige September Dage berøvede Mand og Søn, Moder og Sødskende denne Ædle«. 23 år blev hun. – På isenkræmmer *C. Schiøtt's* grav ved siden af er relieffet restaureret. Det forestiller en kvinde, der – placeret mellem et anker og en Merkurstav – ser mod fuglen (en stork?), der kommer flyvende imod hende. Denne symbolske gruppe er anbragt i et realistisk sceneri: En havn med skibe, bygninger og vare-

baller. Ældre tiders ophøjede ligegyldighed for detaljer viser sig derved, at isenkræmmerens dødsdag til venstre angives som 6. juli 1807, men til højre som den syvende i samme måned.¹⁴⁰

På den modsatte side gangen er konsejlspræsident *C. E. Rotwitt* begravet, den første venstreminister, der dannede regering, om end ikke med bondevenner i ministeriet. Man mente i samtiden, at det var grevinde Danner, der støttede ham. Rotwitt hørte til Frederik VII's personlige kreds, men hans regering varede ikke længe. Han døde på gaden i 1860 af et apoplektisk tilfælde. Det ejendommelige monument er udført af C. J. Rosenfalk efter tegning af arkitekt Dahlerup, og det bærer hans portræt. Ved afsløringen i 1862 var kongen til stede, og Grundtvig talte. Den runde marmorsøjle med firkantet kapitæl hviler på et granitfodstykke. Indskriften lyder til venstre: »Lader os love de herlige Mænd for vor Slægt«. Foran står der: »Conseilspræsident Carl Edvard Rotwitt gjorde folkelig Frihed og folkelig Lovgivning til sit Løsen«. Til højre: »En Dannemand er her begravet med Sorg; men hans Navn vil leve længe i Folket« og bag på monumentet: »Dette Minde er reist af Kong Frederik den Syvende, det menige Folk og dets Venner«.¹⁴¹

Afdeling D adskiller sig på mange måder fra den øvrige kirkegård. Her findes nemlig de katolske og reformerte grave, samt de russiske, men samtidig rummer den nordlige del andre begravelser. Man støder på mange fremmede navne, men også på mange sløjfede grave. De trækfugle, der døde her i landet, havde som regel ingen pårørende, der kunne tilse graven eller sørge for fornyelse. Mod syd og vest afgrænses afdelingen af mur, så at der ingen gennemgang finder sted. Det giver helheden et lidt isoleret, men også temmelig dystert præg.

Den nordlige del ligner den øvrige kirkegård. Drejer man fra østsiden ind ved Freunds smukt ornamenterede sandstensstøtte over den teologiske professor *Jens Møller*, ser man længst til venstre et fint moderne monument, prydet med to bronzerelieffer, noget usædvanligt i vore dage – bortset fra portrætter. Her er lægen, professor *Carl Rasch* begravet, og reliefferne viser en forskende videnskabsmand og lægen, der undersøger et barn.

Ved en af de nordlige sidegange findes skuespilleren og Shakespeare-oversætteren *Peter Foersoms* uanselige grav. Den hvide marmorplade er udformet som et halvt oprullet dokument. Tæt herved er den tyskfødte komponist og kapelmester *F. L. Æ. Kunzen* jordet og sammesteds balletdanseren *Dahlén*. Ca. 1880 blev hækken omkring disse grave hugget om. Den var da næsten mandshøj og 2 alen tyk, medens gravene var meget forsømte, ja endog savnede mindesmærker. Oberst Petersen, kirkegårdsinspektøren, sørgede da for, at der blev sat gravmæler på disse og andre grave, som var i samme forfatning. Allerede i 1867 havde i øvrigt »Illustreret Tidende« klaget over kirkegårdens dårlige vedligeholdelse. Der var adskillige uigennemtrængelige buskadsler, også om grave, der ikke var hjemfaldne. Skønt man – allerede dengang – foretrak hække fremfor »de ækle Støbe- og Smedejernsgitre som i Tusindvis mispryde vore Grave og gør dem saa kolde og indeluttede«, var hækken om Kunzens grav dog åbenbart lovlig kolossal. Omkring 1915 var gravstedet atter forfaldent, men er igen blevet istandsat.¹⁴²

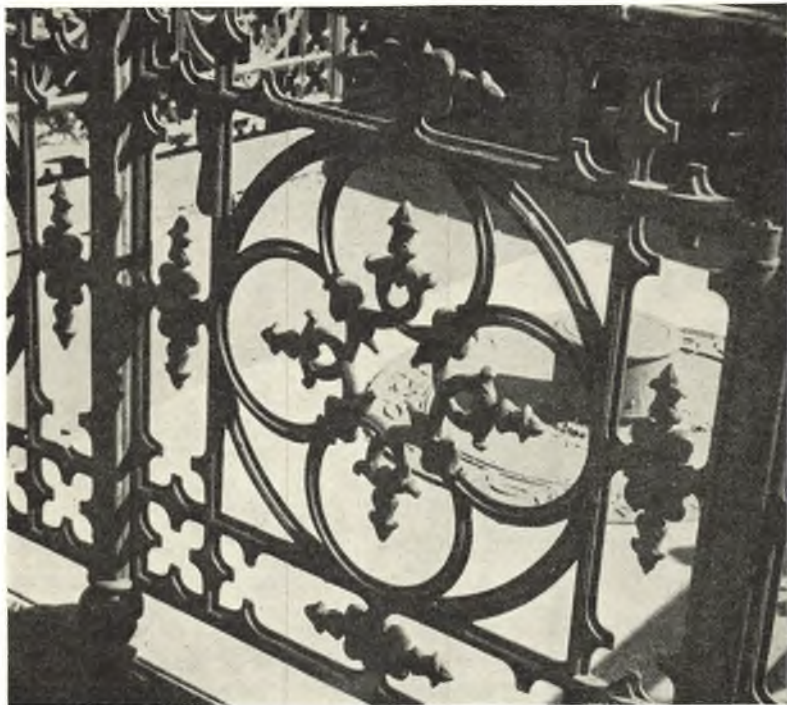
Ved hjørnet af den følgende sidegang ses *Magdalene Thoresens* mere pompøse granitmonument med et portrætrelief i bronze af den nu helt glemte forfatterinde, der dyrkede Eros som sin gud, og var model til Bjørnsons »Fiskerjente« og Ibsens »Fruen fra Havet«.

rede i 1803/04 på gravrøveriernes tid havde man efterlyst et sted, hvor man kunne bevare de opgravede ben fra sløjfede grave, men i 1812 vedtoges det i stedet for at lade opføre en »ligkælder«, altså et sted, hvor ligene midlertidigt kunne hensættes, til graven var færdig. Ligkælderens skulle ligge i hjørnet, lige inden for porten, og være på 15×5 alen, 1 alen dyb, 2¾ alen høj – altså på højde med muren. Den skulle ventileres, have dobbelte døre, kælder og tag. I 1828 afløstes denne kælder af det her omtalte hus, der nok i begyndelsen brugtes efter bestemmelsen, men efterhånden mere og mere blev anvendt som ligkapel, skønt det var alt for lille til dette formål, og endda ofte skulle rumme flere kister. I 1862 skal der være foregået ikke mindre end 244 begravelser herfra, og der forekom en enkelt gang ligefrem optøjer under højtideligheden – hvad der i øvrigt gav anledning til det nye kapels opførelse. Broby-Johansen gør opmærksom på, at indgangsdøren skrånede op efter som en etruskisk gravportal.¹⁴⁴

De katolske og de fransk- og tysk-reformerte kirkegårde er fra tid til anden blevet udvidede, men har altid holdt stærkt på deres selvstændighed. Går man langs »Benhuset«s østre mur i retning mod syd, passerer man en lang række grave med fremmedartede navne: Yoldi, Bianco, Jonquières, Fife, Duntzfeld, de Coninck o.s.v. Det første monument, der falder i øjnene, er – naturligvis – et krucifiks. Længere henne findes G. F. Hetsch's mindesmærke over grev *Yoldi* – eller Don Alphonso Maria d'Aguirre y Gadea, Comes de Yoldi, som han hed. At denne spanske grande hviler på Assistens Kirkegård, skyldes Napoleon – om end indirekte. Da nemlig kejseren i 1808 gjorde sin broder Joseph til konge i Spanien, overtalte Frederik VI den spanske gesandt i Danmark, alias Yoldi, til at slutte sig til sit fædrelands nye fyrste. Resultatet blev, efter Napoleons fald og Ferdinand VII's tilbagekomst, at grev Yoldi blev landsforvist i 1814, hvorefter den danske konge, der

Smedejernsgitter på afdeling L. Fot. Henry E. Nielsen

satte pris på spanieren, gjorde ham til ceremonimester ved hoffet og senere til overkammerjunker. Grev Yoldi blev altså i landet til sine dages ende og skaffede sig et vist ry på et ejendommeligt område: Han samlede på konkyljer. Monumentet på den anselige grav er formet som en mur, hvis fremskudte midterparti, der hæver sig op over det øvrige, danner Yoldis og hustrus gravmæle, medens børnenes mindesmærker findes til højre og venstre for dette.

Ovre ved muren til højre er vinhandler *Peder Bianco* begravet. Han erindres ved et stort kors, på hvis fodstykke læses: »Pietro

Christiano Bianco. Mortuo 2. Jul. 1813. Grata Communitas Catholica«. – Det var denne mand, som ved sin død skænkede 70.000 rdl. til en ny katolsk kirke, der ganske vist først stod færdig til indvielse 29 år senere – nemlig St. Ansgars Kirke i Bredgade.¹⁴⁶

Syv grave på rad markerer den bekendte familie de Conincks betydning. Overhovedet, Danmarks næstrigeste mand, kgl. agent *Frédéric de Coninck*, ejeren af Dronninggård, hviler i midten. Sin formue erhvervede han ved oversøisk handel, bl. a. ved transport af slaver til Vestindien.

Mærkeligt nok ligger omtrent ved siden af den mand, der et halvt århundrede efter ophævede negerslaveriet i Dansk Vestindien, nemlig generalguvernør *Peter von Scholten*, for hvem kirkegårdens eneste mausoleum er rejst: et gulkalket bindingsværkskapel i gotisk stil og med flaskegrønne ruder.

Den stolte, pragtelskende mand repræsenterede i Dansk Vestindien selve kongen og skulle ved sin ankomst rundt omkring på øerne modtages med en kanonsalut på ni skud. I 13 år »regerede« han og havde ry for at være reformvenlig, var bl. a. ivrig for at fremme undervisning af negrene. Det var under negeropstanden i 1848, at han proklamerede slaveriets fulde ophævelse, men som følge deraf blev han kaldt tilbage til Danmark, hvor der blev anlagt sag mod ham, en proces der dog ingen følger fik for ham. Alligevel følte han sig hårdt ramt, da han betragtede sig som led i et dynasti. Hans fader havde været kommandant derude før i tiden. Det fortæller lidt om hans indstilling, at han forbløffedes ved, at man ikke rejste sig op, da han efter sin hjemkomst første gang besøgte Det kgl. Teater. Om historien er pålidelig, vides ikke. Den skyldes fru Heiberg.

Mausoleet, der har underjordiske begravelser, er bygget på den tysk-reformerte kirkegård. Scholten havde selv ladet det opføre to år før sin død og skænket Garnisonskirkens militære Drengeskole

Det Scholtenske kapel. Fot. Henry E. Nielsen

1500 rdl. til dets fornyelse og vedligeholdelse. Da denne institution nedlagdes, overtog Den Classenske Legatskole pengene og ansvaret, der sammen med skolen i 1918 overgik til kommunen.¹⁴⁷

Imellem afdelingerne B og D findes i hovedgangen et af kirkegårdens mærkeligste monumenter, nemlig det der er rejst over *Johannes Wasserfald*. En lille, trekantet tempelbygning med tre doriske søjler og tagdække, alt stående på et bredt fundament. Bag de tre »portaler«, der er spærret med jerngitre, står en urne, hvormed en slange snor sig. Over hovedportalen læses: »Inveni portum. Iohannes Wasserfald«, hvilket betyder: Kommet i havn!

Hvem var den Johannes Wasserfald, over hvem det prægtige tempel blev rejst? Man har i tidens løb villet gøre ham til henholdsvis købmand og professor, mens man nu er havnet ved det neutrale: student. – Slægten var tysk-reformert, hvilket jo også

fremgår af gravstedets placering. Dens ældste medlem her i landet, J. H. Wasserfall fra Langenberg, var diakon ved Den reformerte Kirke. Hans søn, båndfabrikant og kattuntrykker Peter Wasserfall, var så dygtig og heldig en forretningsmand, at han ved sin død i 1782 efterlod sig »3 tønder guld«. Han ejede dels et hus på Købmagergade – nuværende nr. 7 – dels ejendommen »Carlsminde« i Søllerød. Tre gange var han gift og havde syv børn, hvoraf to sønner. Den yngste af disse var Johannes, som ved sin død 18. juni 1806 var 33 år gammel og teologisk studerende. På dette tidspunkt var begge forældrene for længst døde, og broderen, Peter, havde fortsat familiens handelstraditioner som grosserer. Johannes var ugift og havde egen lejlighed i Klareboderne. Velhavende har han været, og et par af hans søstre var gift ind i bourgeoisiet, den ene med amtmanden over Roskilde amt, højesteretsassessor M. Treschow, den anden med den senere gehejmestats- og justitsminister P. C. Stemann. Intet under, at den rige yngling fik en prægtig grav.

I løbet af de første hundrede år gik det skønne tempel sin opløsning i møde. I 1907 var gravmælet forvitret og søndret, og et skilt med »Hjemfaldet« bebudede gravens nedlæggelse. Heldigvis havde man netop da vedtaget, at værdifulde gamle gravmæler skulle istandsættes og vedligeholdes af det offentlige, hvis de ikke sikredes på anden vis. Derved reddedes det skønne monument, selv om det varede en rum tid, før restaureringen faktisk fandt sted. »Dannebrog« kan i 1908 fortælle om gravmælets forfald. Stængerne er brudt fra, urnen væltet, sokkelstenene synker og falder fra hinanden, mens græs og efeu breder sig – og skiltet med »Hjemfaldet« er stadig ikke fjernet. Endnu i 1910 omtales graven som forsømt, og først i 1912 meddeler »Ekstrabladet«, at Begravelsesvæsenet har ladet Wasserfalls monument restaurere,

sammen med flere andre. Nu fremtræder det heldigvis i hele sin ejendommelige skønhed.¹⁴⁸

I samme gang passerer man endnu et miniatuuretempel, nemlig en søjlesmykket niche, der er placeret på en sokkel og danner ramme om Thorvaldsens Kristus.

Det hænder gang på gang, at man ved gravene herude får anledning til at mindes begivenheder i Danmarks historie. Glimt af verdenshistorien er sjældnere, men de forekommer. I en af gravene i denne gang ligger f. eks. *Catherine O'Neill, Marquise de Bonnavy*, der døde i 1879, 90 år efter at hendes mand – altså ikke hendes fader, men hendes ægtemand – havde siddet som præsident i den franske Nationalforsamling under revolutionen. Han var begyndt som page hos Ludvig XVI, og søgte også under revolutionen at værne adelens og gejstlighedens interesser. Da han anklagedes for deltagelse i kongens flugt, forlod han sit fædreland og vendte først tilbage under Ludvig XVIII. Han var en tid fransk gesandt i København og må her have lært sin hustru at kende. Hun var 39 år yngre end han og født på St. Croix som datter af en adelig irsk plantageejer. Efter mandens død i 1825 er hun rimeligvis søgt tilbage til København, hvor hendes søster var gift med ejeren af Frederiksdal og Aldershvile, tidligere generalguvernør over de vestindiske øer P. L. Oxholm. Efter søsterens død boede markisen på Kongens Nytorv til sin død, 35 år senere.¹⁴⁹

Inde mellem gravene vestpå ses bl. a. et besynderligt gravsted, meget stort og muret, men således at gravkammeret er dækket med store, nu til dels rustne jernplader, der bærer et kors i relief. Store ringe er fastgjort i korset, og luftventiler findes anbragt flere steder over gravkammeret. Det er *Charles Hinnés* familiegravsted. Hinné var cirkusdirektør, optrådte bl. a. med sit selskab

i »Hippodromen« på Nørregade i foråret 1857, lige inden bygningen omdannedes til »Folketeatret«. Senere levede han som rentier i Rosenvænget. – Skrås bag denne grav ses en anden med et jernkors, der står isoleret i gruset bag et jernrækværk. På lågen læses: Charles Hinnés Familien-Begråbnihs. Det er købt fra 1855 til 1955, men senere fornyet til 1979 – ligesom det før nævnte gravsted. Korset melder, at »Hierunter ruht unsere liebe Mutter, die Direktorinn *Franzisca Hinné*, geb. Zinsberger. 1789–1855«. ¹⁵⁰

Fornyelse af gravstederne var noget, myndighederne opmuntrede til, ja, i 1828 havde man bestemt, at man ved hver fornyelse kun skulle betale det halve af forrige gang. For de første 20 år var betalingen 40 rdl. Derefter skulle den de følgende gange være: 20 rdl., 10 rdl., 5 rdl. o.s.v. Da nu visse folk hurtigt regnede ud, at man aldrig ville kunne komme til at betale mere end højst det dobbelte af de oprindelige 40 rdl. – og ikke engang det, eftersom man ved at addere det halve hver gang aldrig vil nå til det dobbelte af det oprindelige tal, var der flere, der tilbød at købe grave på evig tid for 80 rdl. – og Kancelliet billigede det. På afdeling A findes da også adskillige gravsteder, der er erhvervet for bestandig. (Se s. 55). Almindeligere var det dog, at man – som i tilfældet Hinné – købte gravsted på 100 år. Først i 1860 blev en tidsbegrænsning indført. ¹⁵¹

Der ligger på denne afdeling en del artister begravet, bl. a. et så berømt navn som Casorti, hvis grav for længst er sløjftet. Hinné var altså cirkusdirektør. Roat var linedanser og født i Holland. Den 12. juni 1827 gik han – med tilbundne øjne – ad en stramt udspændt line fra Rosenborg eksercerplads op til slotstårnet. Begivenheden overværedes af en talrig menneskeskare. »Farimagsveien saavel som Glaciet henad Stadsgraven vare besatte med Tilskuere«. Det var anden gang, Roat udførte sit kunststykke, der var noget enestående i samtiden. Da han nu skulle stige ned igen

til eksercerpladsen, slappedes linen. Roat råbte, at man skulle stramme den, men resultatet blev, at tovet brast, og Roat styrtdede til jorden og døde samme aften. Ved ulykkestilfældet var der næsten gået panik i publikum. Deltagelsen var uhyre, og en mindeforestilling, til hvilken J. L. Heiberg skrev epilog, skaffede enken og børnene 500 rdl. Den 16. juni blev han begravet på denne del af kirkegården, naturligvis i overværelse af et vældigt følge. Et kors blev sat på graven, men det blev stjålet allerede året efter. Graven er for længst sløjfet, men et besynderligt tilfælde ville, at en lige så berømt artist kom til at hvile i den efter Roat, nemlig luftskipperen Tardini. – *Giuseppe Tardini* ballonfarer var i sommeren 1851 den store sensation i København, hvor de bl. a. inspirerede digteren Paludan-Müller til digtet »Luftskipperen og Atheisten«. Stor var sorgen, da Tardini den 14. september på den sidste tur i sæsonen forulykkede med sin ballon over Kallebodstrand og omkom under forsøget på at svømme i land. 20. september blev han begravet under enorm deltagelse. – Ligstenen bærer – i lighed med votivtavlerne i de katolske kirker – en billedlig fremstilling af den ulykke, hvorved den afdøde omkom. Man ser nemlig en svævende ballon og manden, der i gondolen svinger sit flag. Indskriften lyder: »Qui riposa Guseppe [!] Tardini. Nato in Modena il 1815. Pericolato qui il sept. 1851. Dette Minde er sadt af hans Broder«. ¹⁵²

For enden af denne gang ligger et lille indhegnet jordstykke. På pillerne ved lågen står – på russisk og dansk: Russisk Kirkegaard. Denne orthodox-russiske afdeling kendetegnes til dels ved Andreaskorsene, der bl. a. findes på lågen. Ejendommelige er et par monumenter i form af bedepulte, hvorpå er anbragt bibler og kors, medens korstegn markerer siderne. Dansk og russisk veksler på gravmælerne.

Afdeling D skilles ved sydmuren fra de katolske grave på afde-

ling K. Tilsammen danner de en fremmedartet enklave i kirkegårdens danske borgerlighed.

Afdeling E var oprindelig Frue Kirkes assistenskirkegård, medens C for største delen tilhørte Helliggejst, og B og D var delt mellem flere kirker, hver fire. En hel del bekendte navne kan læses på gravstenene her, medens monumenterne – på nogle få undtagelser nær – er lidet bemærkelsesværdige. Følger man stien langs syd-muren, passerer man bl. a. *Poul Møllers* grav, der er alt andet end iøjnefaldende med sine to hvide tavler. Foruden digteren er begge hans hustruer begravet her samt et barn af hvert ægteskab. Man vil bemærke, at datteren først kom til verden en måned efter Poul Møllers død, og blev opkaldt efter ham som Poulina. Det beskedne mindesmærke svarer egentlig godt til hele tankegangen hos denne digter, der hadede alt, hvad der var opstøltet, og hvis beskedenhed fremgår af den kendsgerning, at han i hele sit liv ikke lod et eneste af sine skønlitterære værker trykke – bortset fra nogle digte. Alligevel var han en bekendt mand, og det var et anseligt følge, der ledsagede hans kiste, da studenterne bar den til hans grav.¹⁵³

På den modsatte side af gangen – længere fremme – findes et af kirkegårdens ejendommeligste gravmæler, det som den ældre Bingesbøll i 1842 skabte over sprogforskeren *Rasmus Rask*. Risbøgen til venstre for stenen er forsvundet tillige med gravhøjen bagved, men stenen selv er uforandret, omend istandsat.

Rasmus Rask! Navnet siger vel ikke menigmand så forfærdelig meget. Det var ham, der kunne 55 sprog, og som foretog en lang og farlig rejse til østen – og det var ham, der afslog et tilbud om en stilling i udlandet med de tidstypiske ord: »Sit fædreland skylder man alt, hvad man kan udrette«. – Det kan vel da være på sin plads her at sige, at Rasmus Rask er et af de største genier

i det 19. århundredes internationale sprogforskning. I næsten alle sine mange arbejder har han brudt nye veje, men kun tre af hans indsatser skal her fremhæves: Det var Rask, der ved sit prisskrift »Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse« blev den egentlige grundlægger af den moderne sammenlignende sprogvidenskab. Det var Rask, der med sin retskrivningslære gav stødet til mange af de reformer, der senere er blevet gennemført – lige til »bolle-å'et«. Endelig var det Rask, der fra sin store rejse til Indien hjemførte de uvurderlige skatte af sjældne, østerlandske manuskripter, der nu drager fremmede videnskabsmænd til Det kongelige Bibliotek.

En sprogvidenskabsmand er imidlertid specialist; hans arbejder læses kun af de få, så han har ikke megen udsigt til at vinde popularitet. Det er karakteristisk for vurderingen, at ved Thorvaldsens hjemkomst i 1838 strømmede hele det officielle Danmark ud til toldboden for at tage imod ham – som det kan ses på Sonnes frise; men da man to år efter, bl. a. gennem dagbladene, opfordrede til at yde bidrag til et mindesmærke for Rask, blev deltagelsen bemærkelsesværdig ringe. Flere af de videnskabsmænd i Norge og Sverrig, man henvendte sig til, svarede overhovedet ikke, og mellem de 130 enkeltpersoner, der reagerede, fandtes ikke een af de københavnske digtere – hvorimod både Hauch og Ingemann fra Sorø og det islandske litterære selskab –, ingen bildende kunstner eller komponist, som i det hele taget næsten kun en række af Rasks kolleger og elever. Hverken Oehlenschläger eller Thorvaldsen, Grundtvig eller Weyse, H. C. Andersen eller Eckersberg og Marstrand findes på listen.

Rask har næppe været populær. Indesluttet, nervøs og sårbar, som han var, havde han svært ved at falde til i studenternes gemytlige cirkler. Hjertensgodhed og beskedenhed var ikke nok. Hans mistænksomhed, der – takket være sygdom – udartede til

ren forfølgelsesmani, så han endog mente, hans kæreste ville forgive ham, har næppe heller gavnet. Rask var en ensom mand.

Nu bør det tilføjes, at pragtmonumenter – som omtalt – ikke yndedes i samtiden. Indsamlinger gjorde man endda nar af. Netop medens Rask-monumentet var på tale, og indsamlingen i gang, må J. L. Heiberg have været i færd med at digte spidsborgernes kor til »En Sjæl efter Døden«: »Fred med hans Støv! Vi bringe skal tilveie – ved Subscription et kostbart Monument.« Det er vel ikke umuligt, at Heiberg kan have haft netop denne »subscription« for øje, selv om man naturligvis ikke må tro, han har tænkt på Rask selv som spidsborgeren.

Rejst blev monumentet imidlertid, og det er siden blevet meget beundret for sine orientalske ornamentter og de fire inskriptioner. Den øverste, der er på arabisk, lyder: »Sandheden er klar, men det falske dunkelt« – det modsatte af, hvad professor Niels Bohr nu påstås at hævde. Forneden står der på sanskrit: »Der findes ingen ven, som kan sammenlignes med virksomhed. Den der arbejder, synker ikke hen«. Omkring urnen i nichen er anbragt et citat af det islandske »Kongespejl«, skrevet med runer: »Vil du være fuldkommen i kundskab, så lær alle tungemål, men glem dog ikke dit eget«. – Endelig findes over urnen med Rasks egen skrift hans berømte udsagn om, hvad man skylder sit fædreland.

Rasks gravmæle blev meget beundret i samtiden. Besøgende på kirkegården søgte gerne hen til det – men i skønvirketiden faldt det i unåde. »Hvor gør det ikke netop i sin Stræben et fattigt Indtryk med Urnen, der som en Øltønde er skudt ind i en Niche med noget over, der ligner et paaklistret Brædt«, skrev »Hjemmet« i 1907. Alligevel er dette monument det eneste, Villads Christensen i sit skrift om kirkegården anbefaler de besøgende at opsøge. Professor Otto Jespersen, Rasks yngre kollega,

ynder det ikke på grund af de mange alfabeter, det pranger med, »netop den slags sproglærdommens udenomskrams, som blænder og imponerer lægfolk, men som lå Rasks beskedne forskerånd så fjernt som noget«, især – mener Jespersen – da Rask netop ville erstatte de mange fremmede bogstavsystemer med det latinske alfabet.¹⁵⁴

Således taler ikke blot de forskellige folkeslag, men også de forskellige tidsaldre hver sit tungemål. Assistens Kirkegård viser det gang på gang.

Ved midtergangen og i dens nærmeste omegn ligger vistnok det største antal af kirkegårdens store navne begravet: Rask, Brøndsted, Colbiørnsen, H. N. Clausen og vis-à-vis hinanden: Biskop Mynster og *H. C. Ørsted*, hver under sin lille neutrale ligsten.

H. C. Andersen, der ikke yndede Mynster, fortæller netop – i »Mit Livs Eventyr« – i forbindelse med beretningen om Ørsteds død, lidt om de to mænd: »Den attende Marts [1851] var Begravelsen, jeg led legemlig, det var en Kamp og Anstrengelse for mig at gaae den korte Vei fra Universitetet til Kirken, den lang-sommelige Gang droges ud hele to Timer. Provst Tryde holdt Talen, ikke Biskop Mynster, han var ikke bleven anmodet derom! sagde man, undskyldende, men skulde Vennen bedes om at tale over Vennen! Jeg trængte til at græde, jeg kunde det ikke; det var, som om mit Hjerte skulde gaae itu!«. – I øvrigt fortæller Andersen, at Ørsteds hustru og datter ikke var til stede ved begravelsen. Det anså man dengang ikke for at være sømmeligt for kvinder.¹⁵⁵

Det Clausenske familiegravsted følger på. I vore dage huskes den begavede teologiske professor *H. N. Clausen* bedst som Grundtvigs modstander og som manden, der ved det første folketingsvalg efter grundloven vragedes som kandidat til fordel for

den fattige væver Hansen i Præstø. – En lignende skæbne blev *Chr. Colbiørnsen* til del, da han gik ind for ophævelse af trykkefriheden, især da hans bitre modstander, P. A. Heiberg, blev landsforvist. Da vragedes også Colbiørnsen af folket for en tid. Nu erindres han dog bedst som en af frihedsmændene ved de store landboreformer i 1780'erne. – »Kongens troe Tiener« står der på hans gravsten, der forestiller et oprullet dokument, anbragt på en natursten i en reliefframme af vedbend.

Inde mellem gravene her bagved ligger en mand, der ikke blot som H. N. Clausen var et populært genis modstander, men som nu udelukkende huskes som »skurken« i hans livs eventyr. Det er den ulykkelige rektor Meisling, hvem en grum skæbne først bragte ind i et mislykket ægteskab og dernæst skaffede H. C. Andersen til elev. Graven er heldigvis sløjfet, så den undgår turisternes misbilligende blikke. Ikke mange ved, at Meisling også var en dygtig filolog og – oprindelig – en fortræffelig skolemand, selv om det på den anden side også er glemt, at han endte som en af Københavns originaler.¹⁵⁶

Længere østpå er kobberstikkeren *G. L. Lahde* begravet. Adskillige forsvundne grave herude kendes nu kun gennem hans billeder af dem. Den fine kunsthåndværkers egen grav lå i 1880'erne hen i et vildnis og uden monument. Senere er den et par gange blevet istandsat. Smukke stenhøjsplanter dækker nu graven.¹⁵⁷

Ovre ved hovedgangen ses mindstenen over digteren *Henrik Hertz*. Rækværket om graven er nu fjernet, og der er placeret lidt om på stenene. Det grå sandstensmonument bringer kun data, og de er endda tvivlsomme. Lige efter Hertz's død opstod der nemlig diskussion om hans fødselsår og -dato. Der fremførtes gode argumenter for både 1798 og 1797, men man be-

stemte sig for det sidste. I øvrigt beretter dette gravmonument indirekte om danske digteres kår i den såkaldte guldalder. Hertz levede i lang tid udelukkende af sine forfatterindkomster. Følgen var, at han – trods mangfoldige forelskelser – ikke fik råd til at gifte sig, før han var 52 år, og det skønt han var den produktiveste af samtlige danske dramatikere. Hans udkårne var da også en niece af hans ungdomselskede og barnebarn af hans kusine, fru Nathanson. Det var en sen lykke, der blev digteren til del. Intet under, at han undertiden følte sin gerning som en trædemølle. Det er ham, der har sagt: »For at leve, maa jeg skrive, – om jeg aldrig saa var stemt; – for at leve, maa jeg drive – Muserne til Vers og Skæmt.«¹⁵⁸

Ved den anden sidevej herfra findes *Rasmus Nyerups* grav. Nyerup hører til de mænd, der har gjort sig fortjent af kirkegården. Han opfordrede ivrigt folk til at købe gravsted her i stedet for at lade sig begrave i kirkerne indenbys. Naturligvis er det en af hans mindre bedrifter. Som universitetsbibliotekar og litteraturhistoriker har den fynske bondesøn vundet ry, især ved sine udgaver af folkeviser og ordsprog. Han var et ægte barn af oplysningstiden, var med til at stifte Efterslægtsselskabet, virkede ivrigt for trykkefriheden, men har navnlig gjort en god indsats ved at tage initiativet til oprettelse af et nationalmuseum. – Monumentet på hans grav er rejst af Selskabet for Historie, Literatur og Kunst, men dog først efter at graven i 1880'erne var blevet stærkt forsømt. Selskabet havde protesteret og så selv taget initiativet til dette gravmæle af blankpoleret, rød granit med en portrætmedaillon. Det er fra året 1882. Som indskrift er anvendt en sentens af Peder Syv: »Ved ham skulde mindes og findes – gamle Ord, gammel Tid, – gammel Tale, gammel Id, – gammel Stil, gammel Flid.«¹⁵⁹

Hovedgangen gennem afdeling E skiller tro fra viden. Mod syd lå en række videnskabsmænd og rationalister. Mod nord er en hel del af kunstens og troens tilhængere begravet. Ovre ved muren langs Nørrebrogade finder man f. eks. det imponerende, meget høje monument af rødlig sandsten over Sjællands biskop, *Nicolai Edinger Balle*. G. F. Hetsch har i dette – som i flere monumenter – brugt den romerske cippus som forbillede. Han har dertil smykket gravmælet med en vældig bispestav, dækket af evighedskransen. Øverst findes urnen. Midt i rationalismens tid holdt Balle fast ved gudstroen i tale og polemiske skrifter (»Bibelen forsvaret sig selv«). Derfor hyldede Grundtvig ham, og hans monument indgår naturligt i rækken af de store prælater, der omgiver Marmorkirken.¹⁶⁰

H. E. Freund, der har skabt så mange fine mindesten herude, er selv begravet i den gang, der fra Balles monument fører sydpå. Selv anvendte han gerne steleformen med ornamenten, der henpeger på den afdødes gerning, og i gravmælet over ham har G. C. Freund og H. V. Bissen efterlignet ham. Stenen er blankpoleret rødlig granit, på siderne prydet med en laurbærkrans og med kunstnerens rekvisitter, medens relieffet viser billedhuggeren, der betragter sit fuldførte værk.

Tro og kunst er inderligt forenede i den grav i samme gang, der rummer tre berømte navne: *Joachim Frederik Schouw*, *P. C. Skovgaard* og *Joakim Skovgaard*. Schouw er et af de mange store botanikernavne herude, men huskes desuden som en af førerne for den nationalliberale bevægelse. – De to berømte malere var i deres gerning i høj grad præget af det nationale, for Joakim Skovgaards vedkommende tillige af det Grundtvigske. – Gravstedet rummer ni grave og lidt for mange mindesmærker i forhold til dets størrelse. Den store midtersten er rejst over Susette Schouw, født Dalgas. Den bærer et relief med tre genier –

eller vel nærmere: engle. Et af Salomons ordsprog er anvendt som indskrift: »Hvo der finder en Hustru, bekommer en Velbehagelighed for Herren«. Den er – ligesom Schouws og P. C. Skovgaards noget mindre gravmæler til hver sin side af den – af grå sandsten. Joakim Skovgaards ligsten hviler foran faderens monument og er af granit med et omkranset kors i relief og en engel ved korsets fod. Hans to sønner, Morten Christian og Eskil, der omkom ved et ulykkestilfælde, har til venstre på gravstedet deres eget monument, skabt af faderen. Det bærer øverst en engel med et par børn og nederst fiskens tegn: Ichthys, de ældste kristnes hemmelige symbol, fordi ordet gengav førstebogstaverne i betegnelsen: Jesus Christus, Guds søn, frelseren.

Over for det Skovgaardske gravsted ligger den kendte læge, *Johan Daniel Herholdt* under en høj og bred sandstensstøtte, der afrundes foroven. På siderne ses henholdsvis Æskulapstaven og en nedadvendt fakkell, medens facaden – under en krans – bærer indskriften: »Den aandrige Lærde – Den skarpsindige Læge – Det elskelige Menneske«. Også på bagsiden findes der en indskrift. – Mærkeligt nok erindres han i vore dage bedst for den ene sag, hvor han ikke udviste skarpsindighed, nemlig sagen med »synålejomfruen«, Rachel Hertz, en hysterisk pige, der vakte opsigt ved sin sygdoms karakter: Hun trak bestandig nåle ud af sin krop. Efter flere års forløb afsløredes hun som svindlerske til skuffelse for Herholdt, der havde været hendes læge, undersøgt hende og gjort opmærksom på hendes »tilfælde«. Det var naturligvis en sensation i datidens København.

I den følgende gang findes *Vilhelm Marstrands* grav med to spinkle, hvide marmorsteler. Relieffet på Marstrands monument forestiller malerkunstens genius, medens det på hustruens grav viser en moder med sine børn. Bissen er mester for de to gravsten, der så beskedent erindrer om vor guldalders største maler.

To natursten på en grav ved tredje sidegang herfra er rejst for to brødre. Den ene var komponist, og navnet siger næppe beskueren meget. Alligevel er *H. E. Krøyer* måske vor mest spillede tonekunstner, da han jo har sat musik til nationalsangen, »Der er et yndigt Land«. En del småsange erindres desuden, men noget storværk efterlod den stiltfærdige kantor ved Slotskirken sig ikke. Det gjorde derimod hans broder, den fremragende zoolog, *Henrik Nikolaj Krøyer*, med sit videnskabelige hovedværk: »Danmarks Fiske«. Kirkegården, der bilægger så mange stridigheder, har anbragt hans grav ikke langt fra den, hvori hans store modstander, *Japetus Steenstrup* hviler, han der fik det professorat, *Krøyer* attråede.

Ved hovedgangen fra nord til syd ligger Det kgl. Biblioteks berømmelige overbibliotekar, *D. G. Moldenhawer*, under hvis ledelse bogbestanden tredobledes, så at biblioteket kom til at høre til Europas bedste. Det var *Moldenhawer*, der, når han ville erhverve en sjælden bog til sin samling, end ikke veg tilbage for et lille ran. Det berettes om ham, at han talte latin flydende. Intet under da, at hans pompøse sandstensmonument, skabt af *Hetsch*, under den sindbilledlige lampe, indsat i en båndprydet krans, bærer en lang latinsk indskrift: »Memoriam viri – ingenio eloquentia – eruditione perinsignis – de cathedra academica – scholis litteratis – et bibliotheca regia – meritissimi – grata mente prosequuntur – discipuli et cives. – – Optimo parenti – posuit liberorum pietas«. Det vil på dansk sige: »Elever og medborgere bevarer i taknemlighed mindet om en mand, fremragende i begavelse, veltalenhed og lærdom, i høj grad fortjent af Universitetet, Skolevæsenet og Det kongelige Bibliotek. – Børnenes kærlighed satte mindesmærket for den gode fader«. – Monumentet, der er ornamenteret også på siderne, står nu omgivet af 8 mindre ligsten, til stor skade for helhedsindtrykket.

Afdelingerne F og G var assistenskirkegårde for Trinitatis Kirke, i hvert fald for størstedelens vedkommende og med de stadige byttehandeler in mente. Denne del af kirkegården lå længst væk fra byen og var følgelig mest øde. Det var hovedsagelig herude, vagabonderne huserede det 19. århundrede igennem, men her var også fristed for dyr. Endnu i vore dage er dyrelivet rigt herude, men dengang, da kirkegården lå i landlige omgivelser, var det vel endda frodigere. Krybskytter gik på jagt mellem gravene og skød harer og agerhøns. Det var i århundredets midte, før byggeriet på Nørrebro tog fat.¹⁶¹

Ved indgangsporten fra Nørrebrogade lå i sin tid et materialhus, der brugtes til brændsel; men selv her anbragte man om vinteren kister. Huset er nu for længst nedrevet.¹⁶²

Ved hovedgangen, der fra denne port fører mod syd, ser man på den anselige gravsten over *Charlotte Christine Rothe* en ældre form for verset på *Ida Wildes* grav. *Charlotte Rothe* var faster til digteren *Paludan-Müller* og *Tyge Rotheres* svigerdatter.

Mellem de mange symboler på monumenterne herude er – næst korset – ankeret det populæreste. Man yndede i den grad dette håbets tegn, at man endog enkelte steder anbragte regulære skibsankre på gravene. Bag *Colbiørnsens* grav findes f. eks. et, og her i hovedgangen ligger der et anker på retshistorikeren, professor *J. E. Larsens* grav, hvor tilmed korset ses i relief på det store granitmonument.

Den beskedne, lysegrå natursten med korset på biskop *Mynsters* grav svarer dårligt til den uhyre anseelse, biskoppen nød i sin samtid, og til hans betydning for guldalderens kultur- og kristenliv. Ganske anderledes pompøst er *Bissens* monument over *P. O. Brøndsted* på hjørnegravstedet til vejen langs sydmuren. *Brøndsteds* profil er gengivet i haut-relief, så ophøjet, at man næsten også ser hovedet en face. Dette portræt er anbragt på en

marmorstele, der bærer en indskrift på græsk: »ΟΙΙΟΥ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ ΚΥΡΙΟΥ ΕΚΕΙ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ«.

Citatet angives at være fra det andet brev til korintherne, 3. kapitel, vers 17, altså: »Herren er ånden, og hvor Herrens ånd er, er der frihed«. En blomsterurne i relief findes under indskriften. – Brøndsted, der som arkæolog var en af de første, der foretog udgravninger i det klassiske Grækenland, var biskop Mynsters nære ven og modsætning, så liberal, som bispemanden var autoritær, og med sindet åbent og modtageligt for alt nyt. Han døde som Universitetets rektor – i øvrigt efter et ulykkestilfælde på en ridetur.

Ved sydturen findes det Marstrandske familiegravsted, hvor mindesmærket over søofficeren *Osvold Julius Marstrand* er det interessanteste – både ved sit udseende og fordi det bringer en historisk begivenhed i erindring. Marstrand var tjenstgørende om bord på fregatten *Gefion*, der den 5. april 1849 måtte overgive sig til fjenden ved katastrofen i Eckernförde Fjord, da linieskibet *Christian VIII* sprang i luften. Han faldt for fædrelandet, som indskriften fortæller, og ligger ikke selv begravet her. Den ældre Bindesbøll har skabt mindesmærket i lighed med løbet på en kanon. En egekrans er anvendt som dekoration over navnet, medens nederst springende delfiner over bølgerne angiver sømandens død. – Den store marmorplade, der danner gravens midtermonument, bærer to egeløvskransede portrætrelieffer af »mechanicus« *N. J. Marstrand* og hans hustru. Billedhugger Evens har udført dem. Fem efterladte sønner rejste dette mindesmærke for slægtens overhovede.

Ejendommeligere endnu er nabogravstedet, hvis baggrund danner en art mindemur – i lighed med grev Yoldis gravmæle. Seks ensartede sortgrå sandstenstavler er placeret – med tre til hver side – om det noget højere midtermonument. Her hviler handelsmanden *Christian Thomsen* med sin hustru, sine seks

sønner og nogle svigerdøtre. Sønnernes mindetavler er nummerede: 1ste søn, 2den søn, o.s.v., og hver af dem bærer en hædrende indskrift. Det er godt gammeldags patriarkat, oven i købet i sin orden her, hvor tavlen over »1ste søn« bærer denne indskrift: »*Christian Jürgensen Thomsen*. De danske Oldtidsminders Samler og nidkjære Værge. – Hans Land eiede i ham en kjærlig Søn, – hans Slægt og Venner en trofast Støtte, – Kunst og Videnskab en ædel Dyrker og Beskytter, – hans Undergivne en mild og rettænkende Leder. – Derfor vandt han megen Hæder og Hengivenhed – i levende Live og efter Døden et Eftermæle – der skal naae til sildige Tider«. For en gangs skyld en lovprisning, der vist i det store og hele kan attesteres – ikke mindst ordene om eftermælet. Nationalmuseet, nu Danmarks stolthed, er hans værk, som han ikke blot grundlagde, men oparbejdede, skønt indsamling af oldtidsfund egentlig smagte romantikken for meget af det forrige århundredes rationalisme. Det var, typisk nok, Rasmus Nyerup, der arbejdede for ideen og fik Thomsen anbragt på lederpladsen. De romantiske digtere, derimod, rynkede på næsen ad beskæftigelsen med alt dette »gamle ragelse«. For dem var det pedanteri, men eftertiden har måttet give Thomsen, Worsaae og de andre videnskabsmænd ret. Ved deres arbejde er vor viden om fortiden blevet større og dybere. Det Thomsenske gravmæle er i vore dage blevet istandsat af Nationalmuseet.¹⁶³

Søger man ad stien skrås til højre for dette gravsted og derefter mod øst, vil man – omtrent midt på denne afdeling – ved en af de stier, der leder over til hovedvejen, passere en lille hvid tavle med navnet *Johan Krohn*. Det er skolebestyreren, der kendes af alle Danmarks børn som forfatter til »Peters Jul«.

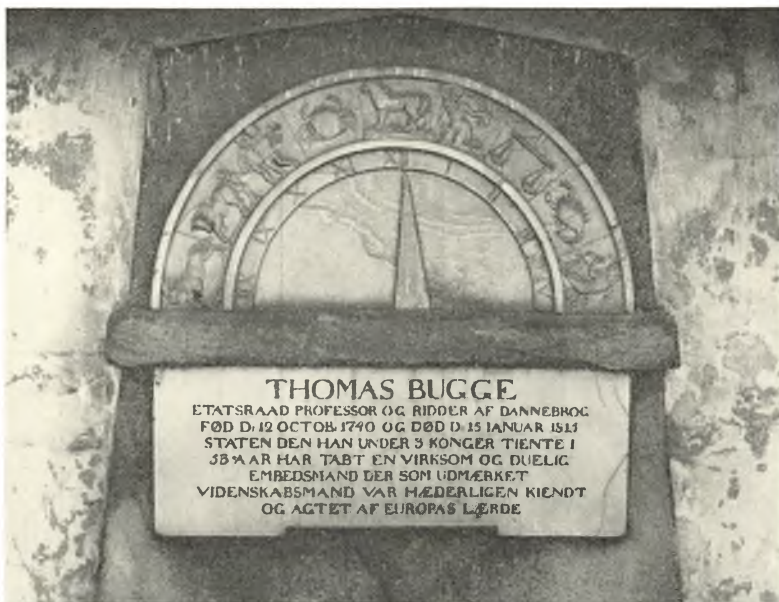
Ude ved selve hovedvejen står et meget stort og bredt monument i rødlig sandsten med et relief, på hvilket en olding vejleder et barn, åbenbart i botanik. Det andet monument på graven er

dog interessantere. Det er i granit og bærer et portrætrelief i bronze ved billedhuggeren H. P. Lindow, og det forestiller esperantisten *Marie Schröder*. Indskriften lyder: »Dankon pro via laboro – por alta kara celo – mem vi restos en memoro – de anoj de l'verda stelo«, hvilket betyder: Tak for dit arbejde – for det høje, kære mål. – Selv er du til stede i mindet – hos tilhængerne af »den grønne stjerne« (esperantisternes mærke). Marie Schröder, der var medarbejder ved »Politiken«, omkom ved en ulykke i Schweiz i august 1909. Hun var blandt esperantopionererne herhjemme, og dr. Zamenhof var blandt bidragerne til monumentet.¹⁶⁴

Anonym er *Albertis* grav, men han hviler på denne afdeling.

Nær ved skellet til afdeling E står – på højre side hovedgangen – det høje, smukke monument over historikeren og universitetsbibliotekaren *Abraham Kall*. Man har tidligere angivet Wiedewelt som dets ophavsmand, hvad der naturligvis er umuligt, eftersom Kall først døde 1821 – næsten en snes år efter billedhuggeren. Fejltagelsen skyldes nok, at Wiedewelt udførte gravmælet over Kalls navne, klædehandleren Nicolaus Abraham Kall, der i år 1800 blev begravet på den ældste del af kirkegården. Historikere-rens mindesmærke – i rødlig sandsten – var en overgang henflyttet til poppelalleen, men står nu over for graven. Dets ornamenter er indgraverede: Øverst tre forgyldte stjerner, derunder to sammenflettede krans og nederst lampen. På siderne er anbragt palmegrensprydelser. Den latinske indskrift lyder: »Merenti – coronam lauream musae – quernam cives porrexere«. Altså: Borgerne rakte den fortjenstfulde mand musens hædrende egekrans.¹⁶⁵

Skrås til venstre for Kalls monument fører en sti nordpå. Her findes en beskeden, hvid tavle som mindesmærke over den højt begavede sprogmand og litteraturhistoriker *N. M. Petersen*. Lidt

Thomas Bugges gravsten. Fot. Henry E. Nielsen

længere fremme ses det familiegravsted, i hvilket det danske folkebiblioteksvæsens grundlægger, professor *Andreas Schack Steenberg*, hviler. Den brede sten over graven er skænket af Danmarks Biblioteksforening.

Ude ved muren langs Nørrebrogade er juristen *P. G. Bang* begravet, han som først var indenrigsminister, så kultusminister og til slut konsejlspræsident – ligesom Rotwitt og Andræ, der begge hviler i denne gang. Bangs grav er dog særdeles beskeden i sammenligning med Rotwitts: En hvid marmorplade i muren bag det gravsted, der domineres af et monument over Anna Marie Madsen, gift først Fribert, siden Bang. Konsejlspræsidentens kone var født Fribert.

Langt interessantere er gravmælet over den førende astronom

og landmåler i tiden omkring år 1800: *Thomas Bugge*. Monumentet – af form som en etruskisk tempelport – hviler på to blokke og er ved et bredt fremspring delt i to halvdele. Den underste bringer indskriften på en marmorplade; den øverste viser overdelen af en urskive med ni af dyrekredsens billeder over tallene IIX–XII og I–IV. Viseren, af form som en kompasnål, peger på tallet 12, under løvens billede. – Relieffet er senere istandsat.

Slotsgartner *Peter Lindegaards* grav ligger tæt ved muren, men Friends smukke monument er flyttet ind foran Lindegaards bolig i Kongens Have, lige ved porten fra Østervold. Det var denne mand, der omlagde slotshaven i ny stil. Relieffet på stenen viser en kvindeskikkelse i færd med at vande en vinranke. I et klæde bærer hun frugter, muligvis druer. Lindegaard var nemlig specialist i vindyrkning. Monumentet hører til Friends smukkeste, og dets overflytning var et lige så lykkeligt som sjældent indfald, der reddede et kunstværk fra opmagasinering.¹⁶⁶

Det var Jens Bangs mening, at der på afdeling G – specielt ud mod runddelen – skulle anlægges særligt smukke og imponerende grave, men i grunden kan man ikke sige, at hans tanke er slået an. Berømte mænd finder man også her såvel som ejendommelige monumenter, men som helhed kan denne afdeling ikke tåle sammenligning med den ældste kirkegård.¹⁶⁷

I muren mod Nørrebrogade havde P. Meyn anbragt fire porte. Den sidste er her ved indgangen til afdeling G. Lige ved siden af den er kgl. konfessionarius *Christian Bastholm* begravet, den mand der for eftertiden står som selve rationalismens bannermærke. Det var ham, der indførte den retoriske prædikestil i gudstjenesten, og som tog til orde for en social reform inden for kirken, således at præsterne skulle udbrede praktiske oplysninger

om rent verdslige forhold. Selv gik han i spidsen. Bl. a. var det ham, der foreslog indretning af en ligstue her på kirkegården – for at forhindre levende begravelse af skindøde. – Monumentet på hans grav ved muren viser profilen af en sarkofag, placeret på to trappetrin. Foran står selve gravmælet med en urne i niche øverst og et relief af en kvindeskikkelse på sokkelen. Der er faktisk intet, der henpeger på teologen, således som tilfældet var på de andre bispegrave i denne gang. I vore dage er monumentet istandsat.¹⁶⁸

På gangens modsatte side findes længere fremme *Thøger Froms* familiegravsted. From var en dygtig og velstående hørkræmmer, medlem af de 32 mænds forsamling. Han døde i 1831, men hans gravskrift på tavlen er endnu helt i det 18. århundredes svulmende stil: »Thøger From – Grosserer – født 1744 d. 28de Maii – Omslynget af Borger-Troskabens Egeløv – og den ægteskabelige Kjærligheds gyldne Jubelkrands – bøiede det graa Hoved sig til Hvile – 1831 d. 21de Marts. – Børns og Børnebørns hede Taarer – Venners stille Vemod – Enkers og Faderløses dybe Sukke – vidnede høit – Han var en ædel Mand«. Det er næsten som indledningskoret fra »En Sjæl efter Døden«. Det kgl. Teater lod netop kirkegårdsscenen foregå omtrent på dette sted – med graverboligen som baggrund.

Buskadsset bag ved denne grav dækker bl. a. over det sted, hvor grevinde Danners mor, *Juliane Caroline Jensen, født Rasmussen*, blev jordet i 1869.¹⁶⁹

Omtrent helt ude ved gitteret mod Nørrebros Runddel ligger i to nabograve geologen *J. G. Forchhammer* og konsejlspræsident *C. G. Andræ*. Naturstenen på Forchhammers grav er mærkelig ved indskriftens placering, ikke blot foran, men rundt langs siderne og hen over den øverste kant. Graven, der i 1938 var hjemfalden, er nu sikret og istandsat.¹⁷⁰

Gitteret mod Nørrebros Runddel er en reminiscens fra grav-øveriernes tid. Det anbragtes her allerede ved indvielsen i 1805 for at give udsyn over kirkegården. Dengang grænsede den øde kirkegård til den endnu mere øde fællede. Nu rasler sporvogne og motorcykler forbi, og den stille have overskyldes af støjen fra gaden, netop på det sted, hvor forfatteren af »Fra Gaden«, *Poul Chievitz*, er begravet. I 1910 var graven meget forsømt; nu er den grusbelagt og bærer en lille grå natursten med indskriften: *Chievitz*.¹⁷¹

Rundt om på kirkegården – især langs muren – findes der en rigdom af smukke og ejendommelige gravrelieffer, langt flere, end det er muligt at opregne; til gengæld er der også enkelte steder monumenter, der skejer ud fra, hvad man i 1960 anser for god smag – især romantisk-teatraliske arrangementer. Der kan f. eks. nævnes en klippegrotte over for porten til afdeling F. På klippen sidder en fugl – vistnok en rovfugl, men tiden har udslettet dens særart – og inde i grotten står en urne med inskriptionen: »Ikke tabt, men gaaet forud«. Det er et mindesmærke over *Frederik Christian Udbye*, der ejede flere store gårde i Vendsyssel, bl. a. Odden, og som ved sin død i 1812, 31 år gammel, benævntes justitsråd. Hans frue har rejst stenen, og hende gælder indskriften på urnens fod: »Gjenforenet med den efterladte MDCCLXX«. – Naivt virker dette monument, men det overtræffes i barok fantasi af det første gravmæle ved Jagtvejen, regnet fra Nørrebros Runddel. Her er en række mosgroede, uregelmæssige sten anbragt med velberegnet skødesløshed, så de illuderer som norsk fjæld. I et hulrum forneden er placeret en urne. Spredt over facaden findes på de enkelte »klippestykker« en del indskrifter, specielt med lovprisning af: »Fru Geheimeraadinde *Cecilia Christina de Scholler*, fød de *Frölich* på Gaarden Teige ved Tønsberg i Norge den 16 Marti 1720, død den 19. April 1786 i Kjøben-

havn«. – De mange hentydninger i teksten til norske klipper forklarer monumentets udseende. Fru de Schøller var stiftamtmanden i Trondheim, Stie Tønsbergs, anden hustru. Hun lå oprindeligt begravet i Nikolaj Kirke, men overflyttedes hertil efter kirkens brand. Nogle børnebørn af navnet v. Krogh har også fundet deres grav her. Gehejmerådindens eneste datter var nemlig gift med general G. F. v. Krogh.¹⁷²

Hvor vejen hen til graverboligen drejer af fra hovedgangen langs Jagtvej, står det pompøse gravmæle over »borger og viinhandler« *Haagen Hagen*, et monument der mest af alt ligner en miniature-kopi af Frue Kirkes tårn. Under et halvbueformet hulrum i facaden findes et bredt bælte med en marmortavle, der bringer den afdødes data. Forbilledet synes at være professor Aasheims mindesmærke – der jo, ganske rigtigt, er af domkirkens bygmester, C. F. Hansen.

På G. C. Freunds mindesmærke over *Jacob Deichmann* – ved vejen hen til graverboligen – ses i relief Lazarus's opvækkelse. Deichmann, der var Gyldendals svigersøn, og som boghandler den dygtige mellemmand mellem denne svigerfader og Jacob Hegel, erindres i vore dage bedst som legatstifter.

Lige foran ligger nu kirkegårdens ejendommeligste bygning: Graverboligen, en seværdighed af rang som præcist udtryk for tiden omkring 1806, da den blev til, Christian VII's sidste dage. Det venlige hus, lidt i retning af en bondegård, anstiller sig for den, der betragter det nordfra, som et tempel med søjler. Småborgerligheden i antikt skrud!

Det var den ofte omtalte læge og viceborgmester Jens Bang, der foreslog en graverbolig, indrettet med fire værelser og køkken – til benyttelse af graveren –, hvortil et ligkammer, hvor kisterne kunne stå, til graven var muret. Bang gav selv tegning til huset, i 1805 blev forslaget vedtaget, og man tog straks fat på byggeriet,

der imidlertid trak ud til 1808. Kvistetagen med tre værelser og bindingsværksbygningerne i gården kom endda til året efter. Desværre viste den pompøse indgang med buen og søjlerne sig hurtigt at være ubrugelig, da der var for snæver afstand mellem søjlerne til, at en kiste kunne bæres ind, hvis bærerne skulle gå ved siden af. Den blev følgelig ikke benyttet, og i 1870'erne murede buen til, medens søjlerne, hvis kapitæler – ligesom gesimserne – var af bornholmsk sandsten, blev stående. – Ligstuens benyttelse blev fastsat ved en resolution. Den var – som omtalt – indrettet, bl. a. for at undgå begravelse af skindøde, men da det viste sig, at den næsten ikke blev benyttet, blev den i 1823 en del forandret, idet den bl. a. fik en dør ind til graveren, der mest benyttede den som privat stadsstue.

I løbet af århundredet forfaldt graverboligen. Den var fra begyndelsen dårligt funderet og fugtig – en følge af utilstrækkelig vandafledning –, så at den nu nærmest var rådden. Begravelsesvæsenet ønskede den i 1898 nedrevet, og magistraten gik ind for tanken, idet man i stedet foreslog en ny bygning af arkitekt Chr. Becker. Borgerrepræsentationen protesterede imidlertid, og arkitekterne tog del i striden, således at f. eks. stadsarkitekten tilrådede nedrivning, medens Nyrop ønskede bygningen bevaret. Efter lang diskussion og flere projekter vedtog man endelig i år 1900 professor Storcks forslag til restaurering. Buen bag søjlerne blev nu genåbnet, tillige indrettedes der et nyt udhus med vaskerum, borgestue for arbejderne, have og havestue. En dor fortes fra siden ind til ligstuen, der omdannedes til materialrum og værksted. Kun det hvælvede loft bevaredes af prydelserne her. De to små udbygninger forsvandt.¹⁷³

Som nævnt brugte graverne boligen til »formelig butikshandel« med blomster til gravstederne, og i det hele taget gentog meget af uvæsenet fra den ældste graverbolig sig herude. Gentagne forbud

Søndagsfornejelser
paa Assistentskirkegaard.

Manden; Staal, Mutter — tag Dig en lille
Slurk . . . det er ægte Kommenatbavit!

Konen; Hys — ti dog stille, Fatter . . .

Manden; Na, Snak . . . tie stille? For hvem?

Konen; Jo, vi sidder jo paa min første Mand's
Grab, og den stakkels Peter sen holdt saa meget af
en Snaps — han var ikke til at styre, naar han hørte
Tale om „Kommenatbavit“!

Tegning i »Folkets Nisse« 1875

mod »beværtning ved begravelser« og anden uorden – hvorunder spisning på gravstederne – hjalp intet som helst i det lange løb. Folk ville nu have en skovtur ud af det, og graverne fik ekstra fortjeneste også ved dette, idet de leverede vand på maskine og så at sige drev ambulans beværtning. Man sang om det i en af de

gamle folkekomedier: »Slikken har jeg heller aldrig vaaren; – det gør Pungen tom og Maven sløj; – saa gaar jeg hellere en Tur paa Kerregaarden; – der er saa billigt og saa svært Besøj.«

I nogle barndomserindringer fra København i 1820'rne fortæller redaktør I. R. Dein fra Maribo således: »Søndag Eftermiddag spadseredes en familie. Min Fader var ingen Fodgænger, og Touren gjaldt enten Assistents-Kirkegaard eller Kalkbrænderiet. Min Moder havde det skaarne Smørrebrød i sin Sypose, medens min Fader havde den blaa Lærke med Brændevinen i Baglommen. Naar vi havde spaseret omkring paa Kirkegaarden, spiste vi vor Aftensmad i Templet. Jeg har ikke set den Bygning, siden jeg var Barn, og veed hverken, hvad den brugtes til, eller hvor den ligger. En stor Del af de Kirkegaardsbesøgende spiste ganske gemytligt deres Aftensmad paa de sammensunkne Grave i Nærheden af Templet.«

25 år senere var det lige så galt. I »Fra Ufredens Dage« fortæller Vilhelm Hansen om en skovtur fra Amager til kirkegården på treårskrigens tid. Provianten medbragtes i en tohjulet barnevogn med eet ben og en lang stang: »Kirkegaarden kunde paa en smuk Søndag være stærkt besøgt af Smaafamilier. Den unge Fæters Grav fandtes paa et den Gang ret afsides Sted, hvor Børnene af Hjertens Lyst kunde boltre sig i Græsset, men det første, man greb til efter at have naaet det simple Trækors paa Dødens Ager, var naturligvis at tilfredsstille Livets Krav, der fra Børnenes Side allerede forlængst havde begyndt at lyde temmelig højt. Efter Afslutningen af det meget beskedne Maaltid fortsatte Børnene deres Leg, medens Madam Bang gav sig til at ordne Gravstedet og ved Hjælp af lidt Sand bragte det i en helt pyntelig Stand.«

Skønt man efter nye 25 års forløb allerede var begyndt at tale om de forfærdelige tider, da folk spiste herude, fandtes fænome-

net endnu i fuld blomst. »Folkets Nisse« bragte i alt fald i 1875 en vittighedstegning, der viser en lille familie forsamlet om et gravsted, hvor man gør sig til gode med frokosten. – Broby-Johansen mener i øvrigt, at kirkegårdsspiseriet er en urgammel skik, oprindeligt blevet til i form af et »mindemåltid« for den afdøde.¹⁷⁴

Går man nord om graverboligen, ser man ved parkeringspladsen tre ældgamle ligsten af den type, der anvendes ved kirkebegravelser. De to er buede, den midterste flad.

Ude i gangen langs Jagtvej findes – et stykke syd for graverboligen – den store komiske skuespiller *Hans Christian Knudsens* grav. Knudsen var den første danske skuespiller, som modtog en orden, men det var ganske vist kun, fordi han ved sine patriotiske »deklamatorier« i krigens tid efter år 1800 havde begejstret ligesindede landsmænd til kamp mod fjenden eller til udslættelse af krigens spor gennem indsamlinger. Som skuespiller var Knudsen den geniale gøgler, stor i kunst og stor i overdrivelser, som så mange før og efter ham. Intet under at hans begravelse blev en københavnerbegivenhed, »en Jordfæstelse«, skriver P. Hansen, »hvis Lige aldrig før eller senere har hædret en scenisk Kunstner.« Dannebrogsmænd bar kisten ind i Trinitatis Kirke, hvor bl. a. biskop Balle talte. Kongehuset var repræsenteret, og de matroser, der ved Knudsens indsamlinger var løskøbt fra fangenskab i England, bar ham til graven. Ligtogets 112 kareter nåede fra kirkegården til ravelinen. Ved graverboligen standsede toget, medens Trinitatis Sogns skolebørn sang en salme til basunakkompagnement. Ved graven talte provst Gutfeldt til den enorme skare af tilskuere. – Speciel berømmelse vandt denne begravelse, fordi Baggesen, der beundrede Knudsen som kunstner, men hadede hans overdrivelser, begik den utrolige taktløshed at offentliggøre et epigram, der bragte folk til raseri og fik adskillige svar, bl. a. fra

scenen i et digt af Peter Foersom. Baggensens digt lød: »Stands, Axelstad, i Sort, paa Gravens Rand – og tænk dig om, før selv du ligger: – Hvad er dig, svar mig! Konge, Folk og Land, – naar du begraver som din største Mand, – Din første Gøgler og din beste Tigger?«

Graven i sig selv er ikke bemærkelsesværdig. Den bærer kun en lille hvid tavle med Knudsens data og den korte indskrift: »Hans Liv var Daad, hans Død var Ro«. ¹⁷⁵

En begravelse var – som foran omtalt – en kostbar ting i ældre tider. I 1840 nedsattes en kommission til at se på de mange udgifter, og i 1848 afskaffedes studenternes ligbærerprivilegium, som jo Kommunitetet havde overtaget, og som fra 1850 overgik til kommunen. Ved begravelseskontoets oprettelse i 1861 modificeredes det, idet ligvogne skulle bestilles på dette kontor. Halvt modstræbende bevarede bystyret indtil videre forskellige klasser af ligvogne og forskellige takster for ligbærere, idet man mente, at såfremt ens betaling blev indført, ville den nemt blive så lav, at begravelseskontoet ikke kunne klare sig. Også jordpriserne var forskellige, således at begravelser ved murene stadig kostede mest. I 1880–81 var f. eks. priserne for de tre forskellige ligvognstyper henholdsvis 30, 12 og 8 kr., medens en gemeen rustvogn med kun een hest kostede 5 kr. Med denne rustvogn fulgte – foruden kusken – en mand til ligbæring; ønskede man flere folk, måtte de lejes på begravelseskontoet for 10 kr. pr. mand. For børn var priserne kun det halve. – Fra 1920 er ligbærerne fast ansatte og bærer samme uniform som kirkegårdens opsynsmænd. Samme år indførte man »normalbegravelse«, således at visse goder automatisk fulgte med enhver begravelse, såsom orgelspil, træer, kandelabre o.s.v. Der betales for dette en ret moderat pris, dog graderet efter gravstedets prisklasse. ¹⁷⁶

Ved muren, skrås over for Knudsens grav, findes et ejendom-

meligt gravmæle i form af en hylde med to miniature-buster af en mand og en kvinde. Medailloner ved siderne bringer data for to familier uden angivelse af, hvem busternerne forestiller.

Længere sydpå er den berømte balletmester *Vincenzo Galeotti* begravet, Bournonvilles italienske forgænger, der kom hertil 42 år gammel og blev her til sin død. Han var teatrets højest betalte kunstner, da balletten allerede dengang var den populæreste af kunstarterne. Samtiden beundrede hans »oldnordiske« ballet »Lagertha«, men den er forsvundet fra repertoiret som hele hans store produktion, bortset fra bagatellen »Amors og Balletmesterens Luner«, der nu er en af de ældste balletter i verden. Da den – ca. 135 år efter Galeottis død – omsider vandt indpas på selve Pariseroperaens scene, var stenen fra hans grav fjernet. Allerede i 1880'erne havde gravstedet været forsømt. Man har nu placeret en natursten med navn og data på stedet.¹⁷⁷

I den sidste grav ved Jagtvejmurten, den, hvori familien Buntzen hviler, er bl. a. den unge læge *Georg Buntzen* begravet. Han var fru Heibergs tilbøder og fru Gyllembourgs plejesøn. Onde tungen udnævnte Johan Ludvig Heiberg til hans far. Digteren har skildret den skinsyge yngling i »De Danske i Paris«, »Syvsoverdag« og »De Nygifte«.¹⁷⁸

Imellem gravene over for sydmuren lægger man mærke til historikeren *Schierns*, fordi træet bag gravstenen efterhånden har skubbet denne fremover, så den nu luder stærkt. – I selve hovedgangen er skuespilleren *Michael Rosing* begravet. Naturstenen på graven er ny, rejst på privat initiativ. Det oprindelige monument fjernedes, efter at graven længe – allerede i 1910 – havde været forfalden og stenen forsømt. Den norskfødte heltefremstiller, Oehlschlägers lærer, for hvem digteren skrev sin »Hakon Jarl«, er dog altså ikke glemt endnu.¹⁷⁹

Afdeling G er det sidste afsnit på den oprindelige kirkegård,

guldalderens begravelsesplads, den skønneste og ejendommeligste i byen. Uden for murene lå oprindeligt de fattige, men senere nåede Assistens Kirkegårds berømte grave også herud. I nyere tid er andre kirkegårde kommet til, og Vestre Kirkegård er blevet vore dages største og vigtigste begravelsesplads med grave, i sammenligning med hvilke Assistens Kirkegårds beskedent træder i skygge.

III

Samtidig med, at man i 1806 tog den nye kirkegård i besiddelse og lod den omgive med en forsvarlig mur, blev der af kommunen – uden vederlag – afgivet et grundstykke af fælleden oppe ved Jagtvej til frijord. 62.200 kvadratalen var det på, og her jordede Almindelig Hospital sine lemmer mod vest, medens de enkelte sognes fattige begravedes mod øst. Der kom ingen mur omkring dette grundstykke. Indtil 1880 var der mod Kapelvej et stakit, mod gartnerhaverne syd for kirkegården en grøft, og mod vest slet ingenting. Dog var der muren mod nord til at markere forskellen mellem fattig og rig. »Politivennen« var så nobel at protestere mod, at man nu »igjennem Stakitporten« kunne se »disse Grave afsondrede ved Laas og Lukke fra de øvrige«, skønt der foreløbig var plads nok inden for murene.¹⁸⁰

Ja, plads var der nok af – den første snes år, men allerede i 1821 foretog man et lille fremstød mod frijorden på Trinitatis Kirkes vegne, og i 1828 kom en ny stor udlæggelse af frijord – atter uden vederlag. Det var denne gang 68.000 kvadratalen af tobaksplantagen, altså mod Kapelvej-siden. Som regel anviste man nemlig de nye grundstykker til frijord, og først 20 år efter den sidste fattigbegravelse udstykkedes jorden til de enkelte kirker. Da man i 1836 erhvervede et nyt grundstykke på 55.206 kvadrat-

alen, var kirkerne godt i gang med at udvide uden for murene. Indtil Vestre Kirkegård oprettedes – samtidig med at man i 1865 vedtog ikke at udvide Assistens Kirkegård mere – havde man en snes gange måttet sælge af frijorden på grund af pladsmangel. Udover de kirker, der hele tiden havde haft andel i kirkegården, var i 1853 Christianshavns kirker og i 1862 Johanneskirken blevet parthavere. Da en del kirker imidlertid savnede jord i 1870, tilbagekøbtes for fælles regning 6000 kvadratalen af Vor Frelsers Kirkes grund til fælles liniebegravelses-kirkegård, medens frijord indrettedes på den nye Vestre Kirkegård. Det er princippet fra det 18. århundrede, der går igen: Man søger at få folk til at købe gravsteder på de fjerntliggende steder ved at reducere priserne der.¹⁸¹

Gennem hele perioden, op til den tid, da kommunen overtog kirkegården, var den pris, kirkerne betalte for jorden: 8 skilling pr. kvadratalen – oprindeligt endda kun 4 skilling. Det var en god forretning for dem. »Blade fra Kirkegaarden« fortæller i 1879 om de gravsteder, der kan købes på 100 år: »Et saadan 4 □ Als paa denne Linie [o: ud til Kapelvej] kjøbte jeg til en Familie sidste Aar for 207 Kr., som Kirken selv har givet 32 Øre eller maa-ske Ingenting for, da det hidtil har været udlagt som Vei.«¹⁸²

Året efter overtog kommunen kirkegården, og man vedtog da bestemte takster for familiegravstedernes jord – og kun for denne, da liniebegravelse og frijordsbegravelse nu ikke mere skulle finde sted her. 6 kr. pr. kvadratalen blev resultatet, incl. gravning m. m. + 24 kr. for hele gravstedet. Ved muren og de andre fornemmere steder betaltes den dobbelte pris. Ethvert gravsted købtes på 20 år, men der kunne ske fornyelse – dog kun til 1980, da det var meningen at nedlægge kirkegården; hvis gravstedet ikke fornyedes, når en ny begravelse fandt sted i det, skulle der for denne betales 10 kr. NB! Priserne var atter her billigere på Vestre

Kirkegård. Da imidlertid denne kirkegårds benyttelse tog til, samtidig med at en række familiegravelseser var hjemfaldne på Assistens Kirkegård, hvad der havde skaffet ny plads, indførte man i 1893 på ny liniegravelseser her for en tid med henblik på de afdøde fra de fire nærmestliggende sogne.¹⁸³

Priserne var hidtil steget jævnt og fortsatte naturligvis med det, skønt der af og til protesteredes. Det var imidlertid kostbart at holde kirkegården i passende orden. Mange graves ejerskab var ubestemt, når et længere åremål var passeret. Som det flere gange ses af det foregående, forsømtes de tit og måtte så ryddes for efter et par års forløb at beplantes med træer og græs. I 1911 var der alene på kommunens kirkegårde 60.000 forsømte grave, så man så sig nødsaget til at forhøje priserne på familiegravsteder af 1. klasse til vederlag for, hvad der ryddedes og beplantedes.¹⁸⁴

På det store grundstykke, der nu udgør kirkegårdens sydlige del, købtes i 1836, lige uden for muren til afdeling A ved Kapelvej, et hus, der skulle være bolig for den tredie graver. Det blev i 1864 købt af kirkerne og siden omdannet til inspektørbolig. Efterhånden var det blevet for utidssvarende, og man vedtog derfor i 1916 at ombygge det. Arkitekten Holger Jacobsen brugte den gamle graverbolig ved runddelen som forbillede for tilbygningen. Ved udvidelsen skaffedes der bedre lejlighed til inspektøren, samt frokoststue og garderobe. I 1948 fandt der en ny ændring sted, idet inspektørboligen delvis blev inddraget til kontor.¹⁸⁵

Betydningsfuldere er bygningen bag inspektørboligen, nemlig kirkegårdens store kapel. Allerede i 1807 havde Jens Bang givet tegning til et ligkapel, men den plan forkastedes. Senere hen fandt man sig med det tidligere omtalte benhus, der imidlertid egnede sig meget dårligt til formålet. Kirkeværgen ved Helliggejt – kommunens patronatskirke – foreslog da i 1862 et kapel, men Konsistorium udtalte – efter forhandling med kirkerne – at det

kunne befrygtes, at oprettelsen af et sådant kapel ville skade kirkerens indtægter, idet begravelserne fra kirkerne ville blive færre, når denne konkurrent kom til. Det evige problem: Kampen om kunderne! Man foreslog da, at prisen for en begravelse fra det nye kapel skulle sættes så højt, at benyttelsen automatisk indskrænktes, samtidig med at kirkerne fik erstatning for det eventuelle tab. Dette smagte naturligvis ikke magistraten, da kapellet jo netop var tænkt oprettet for dem, der ikke havde råd til kirkebegravelser, og det kompromis, som kirkeværgen foreslog, nemlig at kapellet alene skulle bekostes af Helliggejst Kirke, fandt man ikke lykkeligt. I 1867 besluttedes det omsider at opføre kapellet for kirkerens fælles regning. Reglementet fastsatte taksten for benyttelse af det store kapel til 6 rdl., for et af de mindre til 4 rdl. – Begravelser på Vestre Kirkegård var billigere. – Senere modereredes betalingen for begravelser fra det lille kapel til det halve, altså 4 kroner. Dog krævedes der særlig betaling for korsang. Hver begravelses udstrækning fastsattes til højst tre kvarter.

I kapellet fandtes en forhal, værelser for præst og ligbærere, en stor og to mindre sale, samt et rum, hvor flere lig kunne henstilles. Desuden var her bolig for opsynsmanden og et særligt rum til to kister, indrettet med henblik på eventuelt skindøde. Lægerne efterlyste før opførelsen et lokale, hvor der kunne foretages obduktion. Kapellet, der var opført af stadsbygmesteren under tilsyn af arkitekt Valdemar Ingemann på grundlag af tegning af J. D. Herholdt, fik i 1888 centralvarme.¹⁸⁶

Som omtalt, skærmedes kirkegården »uden for murene« mod øst indtil 1880 kun af et stakit. Det var naturligvis ikke tilstrækkeligt, og der lyder da også hyppige klager over, at indhegningerne gennembrydes, medens gravene mishandles. Da byen voksede ud ad denne kant til, blev det nødvendigt med forsvarligere afspærring, da der ofte klagedes over vagabondering. Grundstykket

her var i 1853 overdraget til Vor Frelsers Kirke, men siden delvis tilbagekøbt, delvis lejet af kommunen. Nu ønskede man foran den projekterede mur at indrette en grønning eller muligvis en legeplads for det nye arbejderkvarter. Således opstod den trekantede plads, der går omtrent fra inspektørboligen til hen mod Korskirken. Nogle borgerrepræsentanter ville nøjes med et gitter ind mod kirkegården her, men 2. maj 1881 blev dog muren vedtaget. Den skulle koste 15.000 kr. Kort efter anlagdes legepladsen. Den var nødvendig her, men affødte vanskeligheder. Allerede i 1882 klager enkefru J. Mühlendorff over, at hendes mands grav, der ligger på dette sted, er blevet ødelagt, da den er placeret foran den nye mur og helt uden tilsyn. Man har opfyldt gangstien og gaden, så at det gamle stakit om grunden nu er så lavt, at en voksen mand kan skræve ind over det. Legepladsen har bevirket, at hækene omkring gravene trampes ned, træ Kors røves o.s.v. Alle planter er naturligvis væk. Enkefruen, der holder sin mands grav ved lige og betaler en mand for at passe den, har klaget til kirkegårdsinspektøren, der har lovet at gå til politiet om det, men nu klager hun i stedet for på højere sted, ønsker hegn om denne del af kirkegården og graven istandsat. Borgerrepræsentationen henviser imidlertid til, at det pågældende grundstykke om fem år skal opføre at være kirkegård. Derfor lader man nu gitterlågen stå åben, og derfor er muren anbragt bagved. Gravene er tilmed dårligt holdt, og hvis dette fortsætter, kan bestyrelsen om et år lade dem sløjfe. I øvrigt overlader man sagen til kirkegårdsbestyrelsen.¹⁸⁷

Legepladsen blev ikke til gavn for kirkegården. I 1903 f. eks. fandt der her bølleoptyer sted af 15–20-årige drenge. Også med »spritterne«, der holdt til i skuret bag kirken, havde kirkegården vanskeligheder, skønt man foreslog politirazziaer, muren spækket med glasskår og andre forebyggende foranstaltninger.

Det var dengang! I 1959 meddeler »Berlingske Aften«: »Børn øvede hærværk paa Assistens Kirkegaard«. To skoledrenge på 7 år har på vej fra fritidshjemmet væltet 12 gravstene på kirkegården og beskadiget et par af dem. Menneskenaturen er altid ens. Derimod er der ikke mere tale om mure med glasskår eller politi-razziaer. Tværtom! Den ene drengs far er så fortørnet over, at sagen er meldt til politiet og han selv følgelig tilsagt til at møde op med drengen, at han agter at klage til ombudsmanden. Sådan veksler belysningen stadig over denne kirkegårds historie.¹⁸⁸

På afdeling H, den første fra Kapelvej på dette stykke kirkegård, findes det berømteste af de nyere gravsteder herude, det hvori *Martin Andersen Nexø* er jordet. Man ser graven i gangen langs kapellets sydside. Et prægtigt klippestykke er rejst i græsset under et lærketræ. Sådan er smagen for tiden, hvad gravmæler angår. Man ynder dem så ukunstlede som muligt. Allerhelst vil man helt undgå at markere gravstedet og blot skjule sig i de unævntes grav, så man slipper for det pralende eller opstyltede, de store ord, som intet betyder. Nexøs gravmæle er smukt og værdigt i al sin enkelhed.

Det er tidligere berørt, hvorledes smagen er skiftet gennem tiderne med hensyn til monumenter. Efter pragtgravmælerne i marmor og porfyr omkring år 1800 fulgte krigens og bankerottens fattige mindesmærker. Samtidig gik der industri i monumentmageriet – trods gravstencensuren i 1816. Allerede i den ældste tid optrådte duerne og de knækkede søjler. Siden bredte de sig. Marmor veg for sandsten og granit, medens kunstnernes bistand benyttedes i stedse ringere grad, især fra 1840 og fremefter. Kopier af Thorvaldsens Kristus eller af hans relieffer er højdepunktet. Fra 1870'erne blev det lidt bedre, da bronzebusterne og portrætmedaillonerne vandt indpas, men samtidig optrådte de sortpole-

rede gravsten. »I hele Ladninger indføres de til os fra Udlandet – medens det naturlige dog var, at vor hjemlige Industri beskæftiges hermed«, skrev siden J. Werner i »Forskønnelsen«, der mente, at »Langt den største Del af vore Gravmæler er ganske blottet for Karakter og Skønhed«. Samtidig med de sortpolerede gravsten florerede jerngitrene, hundene og turtelduerne. Ved århundredskiftet begyndte »skønvirke«-tiden at gøre sig gældende. Der udkom billedværker, som skulle opmuntre til større indsats på monument-området. »Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse« tog spørgsmålet op, samtidig med at man i Borgerrepræsentationen foreslog en præmiekonkurrence for gode gravmæler, bl. a. til urnegrave. Resultaterne skulle udstilles. En komité blev nedsat, men da det hele truede med at blive for kostbart, ebbede spørgsmålet atter ud.¹⁸⁹

Nexø er begravet i kirkegårdens sydøstlige del – ligesom en anden berømt digter: H. C. Andersen. Endnu nærmere er dog Danmarks anden store »bornholmer«, *J. N. Madvig*, begravet, nemlig på hjørnet af midtergangen ved afdeling I og poppelalleen. De to personligheder er vel i øvrigt lige så forskellige som deres monumenter, der begge er af granit. Nexøs gravmæle er groft tilhugget, rødlig natursten; Madvigs en sort, blanktpoleret obelisk. Han var jo ikke blot kirke- og undervisningsminister, men især berømt som klassisk filolog, ubestridt autoritet som tekstkritiker og grammatiker.

Endnu en politiker er begravet på disse kanter, nemlig statsminister *Niels Neergaard*, hvis grav findes lige uden for kappellets sydlige udgang.

Øvre ved muren til afdeling B ses på en lille hvid tavle navnene *Hans Poulsen* og *Sofie Poulsen*, født *Henckell*. De var forældre til vort berømteste skuespiller-søskendepar, *Emil* og *Olaf Poulsen*. *Andrea Henckell*, over hvem det lidt større monument på graven

EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

J. N. Madvigs begravelse. Efter III. Tid.

er rejst, var Sofie Poulsens søster, en velhavende restauratrice, der tog sig af Emil Poulsens opdragelse.¹⁹⁰

Inde ved midtergangen over afdeling I står to smukke mindesten på en hjørnegrav. Den største er rejst over arkitekten, professor ved Kunstakademiet *Hans Christian Hansen*, Kommunehospitalets og Zoologisk Museums bygmester. Det var ham, der som kongen af Grækenlands arkitekt byggede bl. a. Universitetet i Athen som siden Arsenalet i Triest. Hans endnu berømtede broder var Theophilus Hansen, der med sine monumentalbygninger prægede Wien. H. C. Hansens gravmæle er af blanktpoleret, rødlig granit og bærer hans portrætrelief. Det mindre gravmæle til venstre på graven over *Marie Bertine Hansen* er af marmor og skabt af V. Dahlerup og Frederik Hammeleff. Under det fortræffelige relief, der viser Marie Hansens kloge, lidt skeptiske gammelkone-

ansigt, læses hendes data og indskriften: »Kærlig og trofast lærte hun af sine brødre Christian og Theofilos at elske det skønne, og ved hendes Gaver skal dets Vækst fremmes her hjemme, og hendes Minde skal blive bevaret trofast gennem Tiden«. Nederst

ses tegnet: , det gamle symbol for Kristus.

Søger man ud til vejen langs muren, finder man på afdeling K komponisten *C. F. E. Hornemans* gravmæle, skabt af V. J. Mørk-Hansen i lysegrå granit og kronet af forgyldte flammer. Det strækker sig i hele gravens bredde, således at lavere blokke omgiver det høje midterparti, hvor komponistens navn og data findes over verset: »Hvad han har skabt til Folkets Gavn – i Flammer født i Kamp og Savn – skal vokse gennem Tiden – og værne om hans Navn«. Stilmæssigt tilhører dette monument skønvirketiden – ligesom f. eks. Emma Thomsens gravmæle. Bag på soklen findes lyrens strenge angivet, også i forgyldning. – Versets profeti er egentlig ikke blevet opfyldt. Den fine tonekunstners navn står i skygge af både fortidens og eftertidens berømmelser. Hans smertensbarn, operaen »Aladdin«, opføres ikke, og det er Carl Nielsens navn, man sætter i forbindelse med musikken til Oehlschlägers digt. Derfor er Hornemans værk ikke mindre lødigt, og glemmes hans navn, er det ikke hans fejl.

Langt bedre huskes hans fader, skønt *Emil Horneman* vel næppe er så betydelig en kunstner som sønnen. Til gengæld skabte han nogle småsange, som alle kender – »Dengang jeg drog afsted« og »Højt fra Træets grønne Top« er imellem dem – og Emil Horneman er gennem »klaverskolen« blevet det første komponistnavn, generationer af børn er stødt på. Lorenz Frølich har skabt monumentet ved midtergangen, lige ud for sønnens. Det bærer lyren med folkesangens fugl og et snoet bånd, der indgraveret bærer begyndelsen til musik og tekst til »Den tapre Landsoldat«.

EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

Porten til afdeling L. Fot. Stadsarkivet

Øverst ses et portrætrelief i medaillon, som billedhuggeren A. V. Saabye har udført. Monumentet er fra 1899, 29 år efter Hornemans død og et halvt århundrede efter, at hans berømte sang så lyset. Udgifere af de oftere omtalte »Blade fra Kirkegaarden« fortæller i 1879, at stenhugger Vieth på Nørrebrogade i sin tid leverede en smuk tegning til et gravmonument over komponisten til »Den tapre Landsoldat« – »men som blev borte for Vedkommende«. Det har nok været ved Hornemans død i 1870.

Afdeling K kendetegnes især ved de to katolske kirkegårde

i dens vestlige del. De indhegnes ved hække, og gitteret om den orthodox-russiske afdeling spærrer af mod poppelalleen. Man konstaterer, at marmorduerne nu også er dalet ned over Andreas-korsene, og at en skik, som en tid var moderne, nemlig anbringelse af den afdødes fotografi på gravstenen, praktiseres her – som også enkelte andre steder på kirkegården.

Det var i 1863, den katolske afdeling blev anlagt til udvidelse af afdeling D, der ligger lige nord herfor bag muren.¹⁹¹ Den ejer nu kirkegårdens mest iøjnefaldende monument, en bronzearm, der sprænger graven, og i hvis næve tricoloren vajer. Der er en for alle let begribelig symbolik i dette franske nationalmonument, som er skabt af billedhuggeren Joseph Ancelin og rejst til minde om franske soldater, der døde i Danmark inden hjemsendelsen efter første verdenskrig, da de kom fra krigsfangenskab i Tyskland. Ved siden af monumentet hviler soldaterne under små, hvide tavler. Mindepladen, der ligger foran monumentet, afslørede 11. november 1935 i overværelse af den franske minister i Danmark og bærer et par vers af et digt, Anders W. Holm, ideens fader, skrev i 1919 til de franske soldater: »Aux soldats français inhumés au Danemark«. »Reposez loin de France! – Le Danemark déplore – votre sort et honore – votre illustre vaillance. – – Et que l’oubli succombe – à la reconnaissance – dont notre renaissance – entoure votre tombe«. Oversættelsen nedenunder lyder: »Hvil fjernt fra Frankrigs Jorde! – Danmark Jert Tab begræder – og viser Modet Hæder, – som I navnkundiggjorde. – – Og Glemselen skal vige – for Takken, som indhyller – Jer, hvem vi Danske skylder – en nyfødt Fremtids Rige«. ¹⁹²

Den romersk-katolske kirkegård præges i øvrigt af de mange fællesgrave for nonner. »At dømme efter disse Grave bliver Nonner sjældent gamle i Danmark; de, som hviler her, er Alle døde

i en meget ung Alder«, skrev »Hjemmet« i 1907. To og to står deres navne på tavlerne; på St. Josephsøstrenes begravelsesplads ved muren til afdeling D findes endog seks navne på hver tavle. Der angives både søstrenes navne som nonner og deres borgerlige navne.¹⁹³

Gravskrifter kan være udtryksfulde. Ovre på afdeling C fortalte et vers på forstanderen for Det kgl. Blindeinstitut på Refsnæs, Grove-Rasmussens, grav om livsforelskelse: »Det er Levekunstens Kærne: – Gennem let og tungt – om sit Foraarsind at værne – holde Hjertet ungt«. Her, på nonnernes grave, mellem krucifikser og kors, stod indtil for nylig et højt kors, der fortalte om de stik modsatte følelser i et citat fra Thomas a Kempis's »Christi Efterfølgelse«, 13. kapitel: »De jomfruelige Sjæle, som have fulgt Jesu Christi Fodspor, hadede deres Liv i denne Verden for at bevare det til det evige Liv. De kjendte hernede kun den Vej, som fører til Himlen, nemlig Bøn, Kjærlighed og Offer«.

Materialhuset ved muren bag »benhuset« bærer et relief af graverredskaber. Bygningen er i 1823 overflyttet fra afdeling A til sin nuværende plads. I mellemrummet mellem den og benhuset, der anvendes til gravstensmuseum, er en række gamle monumenter opstillet.¹⁹⁴

Lidt vest herfor er *Chr. Sørensen* begravet, manden der gjorde »den største tekniske opfindelse, der er gjort i Danmark«, nemlig sættemaskinen. Gravmælet er i sandsten, af den type der i 1860'erne og 70'erne var så almindelig: Et kors øverst, indsat marmorplade og påtrykt vedbendranke. Det svarer for så vidt godt nok til *Chr. Sørensen*'s liv i nød og sygdom. Da han døde af tuberkulose, måtte der skaffes hjælp til hans familie, og på hans banale gravsten findes et uinspireret vers af H. P. Holst: »Han var en jævn, en ringe Mand – javist, – men rastløs mod et ædelt Maal hans

Tanke – kun higid frem og naaed' det tilsidst. – Nu rige Minder om hans Grav sig sanke«. ¹⁹⁵

Midt på afdeling L findes revyskuespilleren *William Gerners* grav. Den store granitsten med det stærkt fremtrædende portrætrelief i bronze på en blank overflade er rejst af venner og velyndere. Den folkekære komiker fik en kolossal begravelse i overværelse af en utallig menneskeskare.

Det går vel som regel sådan, at dersom et menneske selv vælger sin grav på en bestemt kirkegård, så bliver han også begravet der. Men ikke altid. Een er der, som gerne ville have været begravet på Assistens Kirkegård, men ikke blev det. Det er Worm, som i juli 1836 myrdede en af Københavns kendteste originaler, litteraten Tønder, i hans bolig i Nyhavn. Sagen vakte uhyre opsigt, dels fordi alle kendte Tønder, dels – og navnlig – fordi morderen var ung, smuk og med virtuositet anslog de sentimentale strenge. Han var udtalt psykopat, ville først og fremmest lægges mærke til og holde interessen for sig selv i live. Derfor digtede han uafbrudt nye forklaringer på sit forhold til den myrdede og udslyngede fantastiske påstande, bl. a. at han skulle have stået i forhold til sin moder, og at mordet på Tønder var begået af hans fader. En lækkerbisknen for moderne psykoanalytikere! Mordets brutalitet fordunkledes af morderens charme. Da dødsdommen var faldet, besnærede Worm ganske fængselspræsten, bl. a. ved sit digteriske talent – og damerne reagerede naturligvis på stribe, sendte ham blomster og sagde: »Det er umuligt, at man vil henrette et saa smukt ungt Menneske, som har skrevet saa dejlige Vers i Commissionstiden, bare fordi han har qualtet den ækle Tønder«. Samtidig arbejdede han på anden måde for sin sag, lod sin gamle mor gøre knæfald for Frederik VI, og spekulerede i aktualiteter som den nyligt hjemvendte Thorvaldsen, hvem han tiggede om at gå i forbøn for sig, og hvem det lykkedes ham at skaffe en søvnløs nat. Intet

hjalp dog. Han blev henrettet i 1838. – Forinden var det, han skrev et langt digt om »Assistens-Kirkegaarden« i bedste romantiske stil: »Fjernt fra Hovedstadens Støj og Vrimmel, – i dit Skød, o hellige Natur, – aabner sig en lille, jordisk Himmel – indenfor de Dødes Havemur«. Han sætter hele det romantiske teater i gang med »Urner, Kors og Marmorsarkofager«, drosler, nattergale, månens sølverstråler – og sidst, men ikke mindst: hans egen nær forestående død, efter hvilken »intet Kors imellem Løvet knejser«, for han går naturligvis ind til saligheden: »Kun paa Jorden Golgatha sig rejser, – hisset lyser Salighedens Sol«. Nu er der bare en enkelt lille ting i vejen, idet nemlig kirkegårdens porte »lukkes for min Baare«. Derfor slutter han: »Moder-Taare fra det knuste Hjerte – flyder ved sin tabte Yndlings Lig. – Kan en Moders Taare, hendes Smerte, – Verden! kan *den* ej forsoner Dig? – Vil Du nægte mine Ben sin Hvile – paa det Sted, der var mig, o saa kær? – Skal paa Graven aldrig Blomster smile? – – Verden! med mit Støv forsonet vær!« Men Frederik VI-tiden var hård. Worm blev begravet på fængselskirkegården, og så stor var interessen for denne unge morder, at den bekendte frenolog, dr. Otto – som også ligger begravet herude – stjal kraniet fra kirkegården, hvad man først fik opklaret mange år senere, da han tilstod det i sine erindringer.

Worm fik ikke sin grav her, men hans offer, *Tønder*, blev begravet, netop på afdeling L, skrås bag ved Gerners grav, selv om gravstedet naturligvis ikke kan ses mere.¹⁹⁶

Den vestlige del af kirkegården rummer mange nyere gravsteder, men kun ret få berømte. Det var oprindelig det ødeste, mest tilgroede parti, og mangfoldige er de klager, der har lydt over det, specielt fordi her manglede en mur. Hegnet stod åbent, og børn og hunde løb igennem det, ja, en dag i 1843 kom en mand herind, trækkende med en hest, som fredeligt afgræssede stien langs Jagtvej – skønt det allerede i 1805 var blevet forbudt at græsse kreatu-

rer herude. Da der tilmed kun et enkelt sted fandtes grøft, var resultatet til at forudse. I 1879 klages der i Borgerrepræsentationen over, at her er åbent dag og nat for enhver vagabond. »Der foregaar Ting, som mindst af alt kan taales paa et fredlyst Sted«. På et mægtigt stykke af kirkegården, hed det i et provinsblad, fandtes der et uigennemtrængeligt net af vilde roser og tjørne, gangene var forsvundne, og her var ikke farefrit at gå, for hjemløse og jagede personer holdt til i hele hytter med madrasser og køkkeninventar. Om aftenen holdt de sammenskudsgilder for deres mandlige og kvindelige bekendte med alt, hvad de i dagens løb havde tiggnet sammen. Naturligvis holdt de andre væk – ikke mindst opsynet. Klager over skandaløse scener hørte til dagens orden, og først da byen rykkede helt herud, hjalp det noget, ikke mindst da en mur til 20.000 kr. i 1880 blev bygget langs Jagtvej. Alligevel holdt uvæsenet ikke helt op af den grund. For eksempel kan inspektøren i januar 1915 melde, at der i løbet af 1914 er forekommet fem tilfælde af – opklaret – blomstertyveri + en mængde uopklarede, desuden tyveri af en zinkplade fra et gravsted, af en jerntaburet og af to håndtasker. Ti gange har berusede personer måttet fjernes, og een gang er et par blevet anholdt for uterlighed på kirkegården.¹⁹⁷

Blandt monumenterne herude kan fremhæves de to for politibetjentene *Peter Malmdorf* og *Oskar Gemsøe*, der begge blev dræbt i tjenesten. Navnlig Gemsøes død vakte opsigt i tiden, vel fordi det var en sindssyg anarkist, der dræbte ham. Begravelsen fandt sted fra Frue Kirke, og kirkegården måtte afspærres for menneskemasserne under selve jordfæstelsen.¹⁹⁸

Fattigkirkegårde er nu afskaffet, i den forstand at de fattige jordes mellem andre afdøde. Dersom gravene forsømmes af de efterlevende, overtager Begravelsesvæsenet den nødvendigste vedligeholdelse.¹⁹⁹

Hvor de tre afdelinger L, M og N mødes, er der dannet en lille åben plads med indkørsel til materialgården. Lidt syd herfor er kunsthistorikeren *Julius Lange* begravet i et af de få anselige gravsteder på denne kant. Det er ejendommeligt, at inskriptionerne på de nyere grave er så kortfattede, når de i det hele taget findes. Graven til venstre for Langes bærer f. eks. udover årstal kun de afdødes forbogstaver: C. B. og T. B. Ofte læses på stenene blot et »Far« eller »Mor«, et enkelt sted »Tante«. Dog findes på en grav fra 1918, skrås bag Langes sten, en variant af det digt, som i 1700-tallet stod på så mange gravmæler herude, men som nu – ejendommeligt nok – synes at være forsvundet, nemlig de to linier fra Prams »Stærkodder« fra 1785: »O venlige Grav, i din Skygge boer Fred, – Din tause Indbygger af Sorgen ej veed«.

Der eksisterer – som man vil have set – et utal af uhyggelige historier om denne kirkegård. Dramatisk er f. eks. historien om fru Bodenhoffs skindød og mordet på hende. Men et andet sagn fortæller, at en ung pige skal være fundet myrdet på en grav med snitsår i halsen, og et barnemord fandt faktisk sted i poppelalleen i 1916. Mordersken var den berygtede Dagmar Overbye.²⁰⁰

I poppelalleen og langs muren ved Jagtvej er en hel del ældre monumenter opstillede. Man har flyttet dem herud fra sløjfede grave. Spørgsmålet om bevarelse af monumenter – som i det hele taget om vedligeholdelse af gravsteder – har en lang historie. Til at begynde med vedligeholdtes kirkegården for kirkernes fælles regning, dog skulle de enkelte grave passes af de efterladte – også monumenterne, som der altid har skullet særlig tilladelse til – og tidligere betaling for – at opstille. Når det skete, at arvingernes interesse sløvedes, eller at de helt uddøde, forfaldt både grav og monument, indtil begge sløjfedes, og monumentet huggedes itu. Således er mange smukke og berømte kunstværker forsvundne. I tidens løb kom der ofte forslag frem om vedligeholdelse af gravene mod

betaling, og et reskript bestemte i 1828, at de efterladte gennem Statstidende skulle adviseres om, at gravstedet måtte fornyes senest et år efter meddelelsen. Over de ligsten, der ikke fornyedes, skulle der indsendes en fortegnelse med beskrivelse til Danske Kancelli, og var monumentet værdifuldt eller den afdødes fortjener særlig store, kunne der gøres undtagelse fra reglen om sløjfning efter 20 års forløb. Det var biskop Münter, der havde foreslået de berømte mænds mindesmærker fredede, medens Kunstakademiet bad for de smukke monumenter, og Kancelliet fulgte forslagene, »thi det Offentlige maae have Interesse for at bevare saadanne Gravminder, som enten ere satte for særdeles udmærkede Mænd, eller som have et sær betydeligt Kunstværd, og det vilde være anstødeligt, om slige Monumenter, fordi de sædvanlige 20 Aar ere udløbne, skulde bortføres fra Kirkegaarden og sælges.« Ikke sandt? Man tager hatten af for Kancelliet. Der indførtes i øvrigt moderation i betalingen ved fornyelsen af gravsteder, men bestemmelsen gjaldt foreløbig kun Assistens Kirkegård. – Allerede året efter reddedes ved de nye bestemmelser overpræsident v. d. Ostens og legatstiftersken madam Hoffmanns grave fra tilintetgørelse.

Som det gentagne gange er påvist, blev gravene dog ofte forsømt. Der var jo intet at stille op for det offentlige, så længe de efterlevende endnu ejede gravstedet. Desuden ville kirkegården selv have privilegium på vedligeholdelse og klagede f. eks. i 1852 over private gartnere, der tilbød at tage sig af dette. Forholdene ordnedes først efter kommunens overtagelse af kirkegården.²⁰¹

I 1889 vedtog Borgerrepræsentationen, at Begravelsesvæsenet kunne overtage gravsteder på længere frist og så lade graverne vedligeholde dem – herunder gravmælerne. De indbetalte beløb indgår nu i en gravstedsfond, af hvilken samtlige udgifter til sådanne grave afholdes.²⁰²

Det er nu ikke alle, der ynder denne form for vedligeholdelse.²⁰³

Hvad de monumenter angår, for hvis fornyelse ingen betalte, fortsatte ordningen fra 1828 indtil 1907, da kommunen overtog istandsættelse og vedligeholdelse af de værdifuldeste gravmæler. Hvert år indsendtes en fortegnelse over forfaldne monumenter til Kultusministeriet, der overdrog til Nationalmuseets 2. afdeling at undersøge de enkelte tilfælde og derefter traf bestemmelse om, hvilke der skulle bevares, samt ydede midlerne dertil. Begravelsesvæsenet skænkede plads uden vederlag.²⁰⁴

I »Politiken« foreslog Johannes Werner i 1911, at man skulle omdanne den gamle del af kirkegården til et friluftspantheon, hvorhen man kunne flytte – og bevare – de værdifuldeste monumenter. Det gik ikke helt sådan, men man begyndte i stedet for at opstille disse gravmæler i poppelalleen.²⁰⁵

I 1922 vedtog man en lov om vedligeholdelse af kirkegårde og de enkelte grave, bl. a. med krav om, at grave, der ikke vedligeholdes, skal ryddes for ukrudt. Der skal tilladelse til at sætte gitre om gravene, skæmmende mindesmærker kan forlanges fjernet, medens de gravmæler, der pryder eller bevarer mindet om en berømt personlighed, skal bevares. Medens tidligere de bedste monumenter samledes, når gravene forfaldt, istandsættes de nu – en del hvert år – for kommunens regning.²⁰⁶

Efter at Begravelsesvæsenet i 1925 var blevet henlagt under magistratens 1. afdeling, fastsatte Borgerrepræsentationen en vedtægt, der sidst fornyedes i 1942 – hovedsagelig for begravelsestaksternes vedkommende. Atter her bibeholdes bestemmelsen om de værdifulde mindesmærker, der skal bevares, eventuelt efter indstilling til Kirkeministeriet.²⁰⁷

Mellem gravmælerne ved Jagtvej-muren findes mange stærkt forfaldne, hvis indskrift tiden har udslettet. En mængde typer er repræsenteret og af mange forskellige materialer. Skal en enkelt

fremhæves, kan man nævne sandstens-mindesmærket over lægen Joachim Ballesig, der døde i 1834. Det er næsten på højde med muren og viser en vel udført Æskulapstav under en stjerne.

Spørgsmålet om vedligeholdelse danner faktisk en fortløbende kommentar til den æstetiske opfattelse af kirkegården som have set. To synspunkter strides for det første til stadighed. Enten lægges kirkegården nær ved byen, hvoraf følger høje grundpriser. Der bliver da ikke råd til at ødsle med pladsen, og kirkegården anlægges efter lige linier – uden romantiske udskjelser. – Eller kirkegården lægges fjernt fra byen, og så bliver der råd til at fantasere. Det er den tørre logik. Som følge af dette ræsonnement var bykirkegårdene så snævre og forfaldne. Der var ikke råd til udvidelse, og pladsmangelen ødelagde ethvert forsøg på stræben efter harmoni. Men smagen går sine egne veje, der ikke altid beherskes af disse synspunkter. Den ældste Assistens Kirkegård f. eks. lå langt fra byen, men indrettedes alligevel i nøgtern stil. Allerede dengang ivrede ganske vist Jens Bang med flere for at få en romantisk have ud af det, men omsonst. Der fulgte imidlertid en æstetiserende tidsalder på, og de romantiske synspunkter blev populære – også herude. Vestre Kirkegård fulgte derimod straks den logiske regel. Den blev lagt endnu længere ud ad landet til end Assistens, men så blev der også råd til at æstetisere.²⁰⁸

Midt i 1860'erne var det blevet for kostbart at udvide Assistens Kirkegård yderligere, skønt den snart ville være fuldt belagt, og noget altså måtte foretages. Her på stedet havde kommunen ikke jord nok til en eventuel udvidelse. Altså måtte der købes private grunde – og desuden skulle der kloakeres kraftigt. Det ville blive alt for dyrt. Man så sig derfor om efter andre steder, der kunne egne sig til kirkegårdsanlæg. Bestyrelsen foreslog »Slagtervangen« ved Strandvejen, 2. afdelings borgmester derimod Vestre Fælled, der stødte op til Valby, hvis jord var billigere end Københavns.

I Folketinget udtalte Abrahamson, at Assistens Kirkegård helt burde omdannes, nye begravelser standses, og de nuværende grave successivt sløjfes, medens han mente, at den nye kirkegård »ligesom ved andre store Steder« skulle fjernes meget langt fra byen. Resultatet blev altså Vestre Kirkegårds oprettelse og planer om Assistens Kirkegårds nedlæggelse.²⁰⁹

De andre »store Steder« er – som forud omtalt – f. eks. de amerikanske byer, hvor kirkegården lå langt uden for boligkvartererne. Men netop disse kirkegårde blev da også i æstetisk henseende forbillede for den nye i København. Jorden på disse fremmede kirkegårde var så billig, at man fik råd til pragtfulde parkanlæg med søer og brede veje – som altså på Vestre Kirkegård.²¹⁰

At det havemæssige synspunkt er trængt ind i nyere kirkegårdslovgivning, skyldes dels sundhedsvedtægterne, dels forbilledet fra Vestre Kirkegård. Enkeltpersoners indflydelse har naturligvis spillet ind; også påvirkning fra den i 1920 stiftede forening for kirkegårdskultur. Resultatet er, at gartnerne nu som regel tager sig af den daglige ledelse af kirkegården, og – hedder det i »Havekunst« fra 1927 –: »Teorien om Enkeltgravens Udslettelse eller i hvert Fald deres Underordnen sig Helheden paatvinger sig i stedse højere Grad Ledelsens og de projekterendes Opmærksomhed.« Dette er foreløbig sidste stadium i kirkegårdens æstetiske historie.²¹¹

Medens Guldberg og Nicander i forrige århundredes begyndelse lovpriste Assistens Kirkegård, sværmer vort århundrede for dens efterfølger. Allerede i 1907 savner ugebladet »Hjemmet« herude Vestre Kirkegårds åbne udsyn og mangfoldighed i anlægget.²¹²

Kirkegårdens historie er som et menneskeliv. Efter en nærmest anonym barndom og en rebelsk, men lovende ungdom, følger en lang, blomstrende manddom. På nuværende stadium hæges der om den gamle have, hvis enkeltgrave er så indordnet helheden som nogen folkepensionist i sin rentebolig.

Også disse enkeltgrave har skiftet karakter. Tidligere pyntedes de ret stereotypet med lidt roser eller liljer, eventuelt et lille træ bag gravstenen og en buksbomhæk omkring det hele. På mindedage lagde man krans af evighedsblomster derud. Det var alt.²¹³

Dette er nu meget forandret. Ikke mindst urnebegravelserne har bidraget til at ændre billedet. Drejer man fra Jagtvejsmuren ad vejen parallelt med poppelalleen og syd for denne, finder man en række småafdelinger – U, V, X, Y og Ø – indrettet til urnegrave, små bitte gravsteder på $1\frac{1}{2}$, 1 eller endog $\frac{1}{2}$ m², alt efter som der skal være plads til to eller flere urner. Her omkring fandtes tidligere de fattige småbørns grave.²¹⁴

Spørgsmålet om ligbrænding går – i nyere tid – helt tilbage til 1870'erne, da det stod på dagsordenen i Tyskland og England. I 1881 stiftedes den danske forening for ligbrænding, medens det første krematorium i København opførtes i 1886. Fakultativ ligbrænding indførtes ved lov 1892, og i 1893 foretoges den første ligbrænding. Året efter nævntes det i Borgerrepræsentationen, at en gravplads til urner ville være ønskelig, da den har mindre udstrækning og derved er billigere end større kirkegårde. Spørgsmålet afvistes i denne omgang, men i 1908 blev Bispebjerg Krematorium taget i brug, og det overgik til kommunen i 1913. Samtidig vedtog man, at der også kunne nedsættes urner på de kommunale kirkegårde.²¹⁵

I 1940 fik Assistens Kirkegård sin første urnehave. Medens man tidligere havde anvendt rækker af smågrave op mod høje hække, blev nu afdeling U specielt indrettet med ligbrændingsgrave for øje. Haven er en del forsænket i forhold til de øvrige afdelinger og dertil omgivet af alleer og en mur med stenplanter. De yderste grave vender ind mod afdelingen, der har to felter, hver med fire dobbelthække, samt to rækker op mod en beplantning om midter-

partiet, der atter er forsænket og har en stor, lav vandkumme, bygget op af gamle gravmæler. Her findes vandplanter og småbuske udenom. Inspektør J. Jørgensen anlagde denne have.

Der er naturligvis visse klausuler med hensyn til monumenternes størrelse og placering, men også med hensyn til beplantningen, og man betaler forud for brugsret, hækplantning og vedligeholdelse i 10 år.

Med indførelsen af urnehaver løstes også spørgsmålet om udvidelse af kirkegården eller om nyoprettelse af andre kirkegårde. Det ser ud til, at man ikke mere behøver at nære bekymringer i den retning, ja, man har kunnet opgive tanken om en allerede drøftet kirkegård, samtidig med at antallet af ligbrændinger stiger år for år. Så sent som i 1918 havde man klaget over pladsmangel på kirkegårdene, og der havde været forslag fremme om at indrette katakomber, når gravene skulle sløjfes efter 20 års forløb. Dette er altså nu overflødiggjort.²¹⁶

Små er de unægtelig, disse grave. Ligstenene står tæt, og deres indskrifter er kortfattede og stereotype: Sov sødt. – Hvil i Fred. – Farvel – Tak for alt. Men blomsterne taler et andet sprog. De står frodigere her end noget andet sted på kirkegården, for her er sorgen friskest.

Hvor afdelingerne S og T mødes, findes en firkantet plads med en rund gravhøj, dækket af stift bjørnegræs. Et stort træ rejser sig i midten. Her er 63 kister nedsat, som 30. april 1928 overførtes fra Trinitatis Kirkes krypt. Da nemlig denne ordnedes, fik kisterne navn og plads og stilledes i rækkefølge. Nogle flyttedes op i kapellet, men da et nyt varmeanlæg optog pladsen for disse 63, der tilmed var så ødelagte af tiden, at de ikke kunne identificeres, overførtes de pr. lastbil hertil. Så ramponerede var kisterne, at man kunne se ind til knoglerne, og under transporten var de ved

at bryde sammen. – Anonyme er de altså, men sandsynligvis er der kendte navne mellem de 63 afdøde i højen.

Flytning af lig finder da stadig væk sted. Vedtægten bestemmer dog, at det kun kan ske efter særlig tilladelse.²¹⁷

Ude ved poppelalleen findes mindestenen over den fattige kopist i Krigsministeriet *U. P. Overby*, der blev forfatter til »Socialisternes March«. Det rødlige sandstensmonument bærer under en lyre indskriften: »De Fattiges Digter – Ulrik Peter Overby. – Født 17. Jan. 1818. Død 7. Jan. 1879. – I Flugt gaar Tiden over Livets Bølge. – Dette Minde sattes af sociale Sangere«.

Fra Overbys grav når man ad sidegange frem til urnehaven, afdeling U, hvor et ejendommeligt monument med front mod nord bærer navnet: *John Christensen*. Det er i granit og nærmest trekantet med et lille indhak. En knælende kvindeskikkelse bøjer sig ind mod en blomst, hvis hoved er formet som en gadelygte. Relieffet er i brogede farver – som tiden allerede har ændret: Kvindens dragt er lilla, blomsten gul og grøn. Monumentet – af Henry Heerup – er rejst over »barbermaleren«, der en stor del af sin levetid havde forretning på Kapelvej over for kirkegården. I sin fritid malede han, oftest udsigten fra vinduerne mod kirkegårdsmuren over Nørrebros myldrende gader. Gravmælets brudte linie skal efterligne Kapelvejs forløb – med »hakked« på midten.

Uden for indhegningen mod syd, på hele stykket fra Korskirken til Jagtvejens Skole langs Hans Tavsgade, var der i sin tid kirkegård. Det var et stykke frijord, som erhvervedes i 1847. Herude fandtes i sin tid den berygtede »koleraplads«, et af de steder, hvor folk siden – i al uskyldighed – spiste smørrebrød, noget der fandt sted, lige til dette stykke kirkegård forsvandt. Det var udflugtssted for kvarterets arbejderfamilier om søndagen. Nå, man kan såmænd den dag i dag se stiltfærdige forretningsfolk, der på lune sommerdage indtager deres medbragte frokostpakke på kirke-

EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

Hovedgang på afdeling I. Fot. Stadsarkivet

gårdens pæne bænke. Så nydeligt ender kapitlet om kirkegården som udflugtssted. NB! Sprittere lader sig ikke forjage. En sjælden gang lusker der endnu et par om herinde, og forræderiske flasker glimter i buskadset. Det er åbenbart livets lov. – Pudsigt er det i den forbindelse at se, hvorledes Vestre Kirkegård, der på så mange måder afløser Assistens Kirkegård, også har måttet høre bebrejdelser, fordi mange familier gjorde skovtur derud med madpakke og termoflaske og havde det dejligt. For få år siden fandtes da også en sodavandskiosk ved indgangen fra Vestre Kirkegårds Allé.²¹⁸

Kolerakirkegården havde i sine senere år uregelmæssige gange og var stærkt tilgroet. Den var oprindelig indrettet i forbindelse med den store koleraepidemi i sommeren 1853. Ved den lejlighed rejstes også her et lighus af træ til opbevaring af ligene inden begravelsen, men allerede i 1862 forsvandt det igen. På Assistens Kirkegård under epidemien er det, at Vilhelm Bergsøe lader en af de dramatiske scener i »Fra Piazza del Popolo« udspille sig. Den af skæbnen så hårdt ramte Henrik Verner søger en aften herud sammen med sin trofaste Lysalf, Frederik From – og naturligvis træffer de sammesteds »Svartalf«, alias skurken Brandt. Således beskriver Bergsøe sceneriet: »Tæt indenfor Porten stod paa begge Sider af den snorlige Gang en Række Kister eller snarere lange Kasser, slet sammenføjede af raae Brædder, paa hvis uhøvlede Sider den sorte Farve kun hang fast som et løst, graaligt Overtræk. Luften var svanger med Duften af Roser, Hyld og Jasminer, parret med en alt gennemtrængende, raadden Stank, der ligesom brød frem af Jorden. Tilhøire indenfor Porten holdt en stor Meubelvogn med et taarnhøit Læs af tomme Kister, fastsnørede med Reeb. I nogen Afstand fra denne stod et Par Rustvogne, hvoraf man enkeltviis udtog de halvnøgne Liig for at lægge dem i Kisterne. Et Par pjaltede Karle hamrede lystigt Laagene til under modbydelig

Skjemten med de halvberusede Kuske. Nogle Graverkarle gik omkring og mærkede Kisterne med Kridt, medens en stor Slagterhund af og til snusede til dem og besudlede dem paa Hundenes sædvanlige Maneer.« Forfatteren lægger ikke fingrene imellem. Han var forresten selv 15 år i 1853 og har vel nok da besøgt kirkegården, hvor hans mor var begravet otte år forinden. Modellerne til de to andre personer i kirkegårdsscenen traf han dog først fem år senere.²¹⁹

Det store stykke frijord, der altså rummede kolerakirkegården bl. a., blev af kommunen overdraget til kirkerne i 1872 og 1874 – som begravelsesplads på 80 år. Imidlertid besluttede man kort efter at anlægge det nye kvarter syd for Assistens Kirkegård, og da spørgsmålet om en mur om gravpladsen også kom på tale, kolliderede det med bebyggelsesplanerne. Nu havde man nemlig tænkt sig at nedlægge det omtalte stykke kirkegård og følgelig lægge muren indenfor ved den gamle grænse – ligesom man havde gjort det ved Kapelvej. Indtil videre – og lige til 1888 – begravedes der dog på den del af grunden, der lå oppe ved Jagtvej. Man begyndte derfor – fra 1886 – sløjfningen ved østsiden og fortsatte til 1907. I 1904 satte man hegn ind til den gamle kirkegård og plantede en tjørnehæk langs hegnet. Den tidligere begravelsesplads blev omdannet til park med legeplads – foruden at der her byggedes præstebolig, skoler o.s.v.²²⁰

Oprindeligt var dette stykke jord altså fattigkirkegård. Kun sorte trækors stod her, for monumenter og ligsten var forbudt, ligesom træplantning og gitre. Dog kendes endnu en enkelt grav: den, hvori H. C. Andersens halvsøster, Karen Marie, blev begravet. Forsvundet er den for længst, naturligvis, men man ved, at den lå i frijorden, række 9, nr. 125, hvilket vil sige i parken, umiddelbart efter Hans Tavsgades Skole. Da Karen Marie døde i 1846 og blev begravet 22. november, vil det altså sige, at

frijorden allerede er taget i benyttelse, før den officielle erhvervelse året efter.²²¹

Karen Marie var født uden for ægteskab i 1799 som datter af H. C. Andersens mor. Faderen hed Rosenvind eller Rosenvinge. Den unge pige, der havde appetit på tilværelsen, fulgte i 1822 sin broders eksempel og drog til hovedstaden, netop som han blev optaget i Meislings skole i Slagelse. Pigebarnet var åbenbart rejst over for at opsøge en ung officer, hun stod i forbindelse med. Om hendes senere skæbne vides ikke meget, næsten kun at tanken på den forvoldte broderen mange urolige øjeblikke. Gentagne gange optræder hun i hans skrifter – som Karen i »De røde Sko«, som »Pigen, der traadte paa Brødet«, i »O. T.« og flere steder. Da hun endelig dukkede op i hans tilværelse, skete det på en så beskeden og stilfærdig måde, at han faldt til ro. Hun døde, som sagt, allerede i 1846 i en fattig bolig i Borgergade, hvor hun levede sammen med en arbejdsmand, under hvis navn – *Kaufmann* – hun begravedes herude. Om hendes menneskelige egenskaber ved man kun, hvad man kan gætte sig til, f. eks. af »De røde Sko«, der jo handler om en forfængelig, danseglad pige, der af himlen straffes for sin letsindighed ved at måtte danse uafbrudt. »Danse skal du! Danse paa dine røde Sko, til du bliver bleg og kold! til din Hud skrumper sammen som en Benrads! danse skal du fra Dør til Dør, og hvor der bor stolte, forfængelige Børn, skal du banke paa, saa at de hører dig og frygter dig! Danse skal du, danse – –!« Da hun i sin fortvivlelse lader sine fødder hugge af og mener, hun nu har bødet nok og er lige så god som andre, møder hun ved kirkegårdsågen på sin vej til kirke de røde sko dansende foran sig. Først da hun angrer af hjertet, tager himlen hende til nåde.²²²

Man har – i samtiden og eftertiden – gruet ved at høre om spiseriet og dansen på Assistens Kirkegård omkring år 1800. Men

sært nok: Netop på dette nedlagte stykke kirkegård går nu i de lune sommeraftener parkdansen, og de røde sko svinger sig over Karens grav, medens højttalerne lader den kække jazzmusik gjaldre ind over Assistens Kirkegård, til den slår imod facaderne i Nørrebrogade.

Ude i poppelalleen findes det Bohrske familiegravsted, hvor tre generationer hviler, bl. a. lægen og fysiologen, professor *Christian Bohr* og matematikeren, professor *Harald Bohr*. Wil-lumsens gravmæle vakte opsigt ved sin tilblivelse. »Sikkert et af de ejendommeligste og mest personlige Udslag af den senere Tids Gravkunst« hedder det i »Skønvirke« fra 1916. Broby-Johansen er åbenbart mindre begejstret, når han taler om den »kolossale jugendstilpokal fyldt til randen med livets gærende vin, hvis stenbøbler bærer en laurbærkrans, en visdomsugle har sat sig til rette på«. ²²³

I en gang, syd for og parallel med denne allé, findes længere henne mod Kapelvej en lysegrå granitsten med en medaillon, der bærer indskriften: *Emilie Sannom*. Det er filmskuespillerinden, der ved sine halsbrækkende kunststykker i flyvningens barndom blev bekendt som »Danmarks vovehals«, og som mistede livet ved faldskærmsudspring i 1931. Skærmen udløstes ikke, og for øjnene af en stor tilskuerskare skar hendes legeme som en pil gennem luften og borede sig ned i jorden. Her på kirkegården hører hun hjemme i Tardinis og Roats selskab. Tom Kristensen skrev ved hendes død: »Hvad var din Leg under Himlen? – Kamp for det daglige Brød. – Frygten for Døden var ikke saa stor. – Større var Frygten for Livet paa Jord. – Flyvende let under Himlen – kæmped du haardt for dit Brød.« Når andre gravmæler herude taler om livsforelskelse eller livshad, er det i de par linier af digtet, der citeres på gravstenen, livsangsten, der fremhæves. ²²⁴

På den allersydligste del af kirkegården, ved grænsen mellem afdelingerne Q og P, ses på et gravsted en sort granitsten med et ejendommeligt mismodigt vers, der fortæller om salget af de vestindiske øer og således har forbindelse med de pragtfulde gravmæler over Fix og Scholten, der vidnede om Danmarks storhedstid som kolonimagt. Dette mindesmærke er rejst over underdommer på St. Croix, *Jens Michael Poulsen*, og verset lyder: »Retfærdighed dig Loven bød, – med Mildhed du din Gerning øved, – af Folket elsket. – Dybt bedrøvet – du saa det danske Flag gaa ned, – erstattet af et sribet Banner. – Dit Hjemland bød ej Velkomst Ord. – Du mindes der, hvor Palmer gror«.

Søger man ad tværvejen over mod poppelalleen, ser man – nær ved hjørnet til denne – tegneren *Vilhelm Pedersens* familiegravsted. Oprindeligt var det langt større, men har til dels måttet vige pladsen for en sti, og en lille natursten med et kors og tegnerens navn er det eneste monument, der er blevet stående – vel for at illustratoren til H. C. Andersens eventyr atter her kan danne en art introduktion til mesteren selv.

Lægen *Emil Hornemanns* familiegravsted ligger lidt sydøst for Vilhelm Pedersens. Det prydes af en del høje, spinkle, sorte jernkors med fine ornamenten og små navneplader. Hornemann, der har betydet overmåde meget for den offentlige sundhedspleje i København, var søn af botanikeren Jens Wilken Hornemann og således brodersøn til Jonas Collins hustru. Han har haft betydning for Assistens Kirkegård ved sin undersøgelse af afvandingsforholdene herude.

Fra kirkegårdens ældste tid har jordens store fugtighed voldt kvaler. At jorden i København i det hele taget er fugtig, så at der undertiden ved gravning er fundet uformuldede lig, er een ting. Vandforsyningens omdannelse i 1859 og kloakeringen hjalp på

dette. Men på Assistens Kirkegård voldte afvandingen værre kvaler. Det tynde lag muldjord dækker over store ler- og sandlag, der forhindrer vandet i at synke og let skaber oversvømmelser. Tørrest er terrænet mod nord, fugtigst mod syd, og gang på gang hørte man i ældre tid om vandfyldte grave. I 1804 overværede en af kirkeværgerne en begravelse, hvor kisten svømmede i vand, så at en graverkarl måtte stå på den og tynde den ned, medens en anden skovlede jord på. Til Ladegårdsåen måtte der ikke afvandes, for den gav byen drikkevand, men via en rende under åen ledede man vandet over i »garver Rings grøft«. Allerede i 1806 klagede dog »Politivennen« over vandfyldte grave og morads ved indgangen. Man forsøgte sig med at lade en dyb grøft langs kirkegården aflede vandet, men atter i 1833 klages der over, at gravene ofte er halvt fyldt med vand, medens der ingen mulighed er for afvanding. En af årsagerne til, at man i 1864 søgte begravelsesplads et andet sted i byen, var jo netop, at der trængtes til dræning og omlægning af kloakeringen herude – og det ville blive for kostbart. Men i 1874 fortæller stadslæggen, at der ved gravning i regnfulde måneder ofte må øses 30–40 spande vand op af gravene.²²⁵

»Blade fra Kirkegaarden« beretter i 1879: »Prof. Hornemann antager, at Assistents-Kirkegaardens fordærvede Vand, gennem et Sandlag under Ladegaardsaaen, forgifter Brøndene i Frederiksbergs Villakvarter, hvor Vandet ogsaa er raaddent, og for flere Aar siden bleve Beboerne af et Hus ved Ladegaardsaaen syge, ja flere døde – af Brøndvandet.«

Hornemann påpegede altså nødvendigheden af kloakering, men først så sent som i 1927, da der igen havde været store oversvømmelser, ordnedes forholdene.²²⁶

Et indirekte vidnesbyrd om lange tiders hyppige oversvøm-

melser var det, at man ved åbningen af det Bodenhoffske gravkammer i 1953 fandt det opfyldt med ler – antagelig bevidst: for at det ikke bestandig skulle druknes i vand.²²⁷

Bag Hornemanns gravsted hviler *H. C. Andersen* under et rødbrunt sandstensmonument, der er restaureret i nyere tid. På stenen står at læse fire linier, de sidste i et digt, han skrev 5. maj 1874, altså femten måneder før sin død. Han kaldte det »Oldingen«.²²⁸

Mange store begravelser har Assistens Kirkegård set, og *H. C. Andersens* var naturligvis een af dem. Kirkegården var overfyldt med mennesker, og »Illustreret Tidende« fortæller, at det var, som København den dag slet ikke havde andet at bestille end at begrave *H. C. Andersen*.²²⁹

Eftertiden har gjort *Andersens* grav til den berømteste herude. Af det foregående vil det fremgå, at en mængde af hans venner og bekendte fra samtiden ligger her – også flere som ikke er nævnt: *Henriette Hanck*, *Anna Leth-Jürgensen* og hans ledsagerske på rejsen til København, *madam Hermansen*, for blot at nævne et par. Interessantere er det for så vidt, at en del af hans eventyrfigurer er begravet omkring ham. Den lille *Ida* og *Karen* fra »De røde Sko« er nævnt, men også kongesønnen fra »Klokken«, danserinden fra »Den standhaftige Tinsoldat«, kunstfuglen fra »Nattergalen« og papegøjen fra »Lykkens Kalosker«, samt både syngemesteren og hr. *Gabriel* fra »Lykke-Per« hviler herude, d.v.s. – for at give dem deres borgerlige navne –: *H. C. Ørsted*, *Augusta Afzelius*, *f. Nielsen*, *Henrik Hertz*, *Søren Kierkegaard*, *Siboni* og *Meisling*. – Betydningstungt af alting: Også »Skyggen« hviler her, og det i selve *Andersens* grav. I et brev til *Edvard Collin* fra London skriver digteren 27. juni 1847: »Jeg kunde næsten være forfængelig nok til nok engang at sige: *Edvard*, skulle vi sige *Du*? Og *De* svarer som jeg har ladet min *Skygge* svare. *Ja*, *De* har vel

mærket, at Ondskaben gjelder Dem.« Eventyret var da helt nyt. Andersens trofaste ven, Edvard Collin, der livet igennem hjalp ham med råd og dåd, læste korrektur på hans skrifter, forhandlede med forlæggere og redaktører på vennens vegne og meget mere, lod Andersen begrave i sit familiegravsted, hvor også han og hans hustru senere blev begravet – en sidste vennetjeneste mod den ensomme digter. Men adskillige år senere – i 1914 – var Andersen blevet så forskrækkelig berømt, at en del af hans mest energiske beundrere pludselig fandt på, at det egentlig var for galt, digteren skulle stå i taknemmelighedsgæld til sine gamle velyndere og venner, der – vistnok – ikke havde sat tilstrækkelig pris på ham. Til sidst blev det de efterlevende Collinere for broget, så de fjernede den Collinske gravsten og anbragte den på Frederiksberg Kirkegård, ved hvilken lejlighed Andersens monument, der oprindeligt stod til venstre på graven, flyttedes hen midtfor. Man mindes slutningen på eventyret om »Skyggen«: »Det var et Bryllup! Kongedatteren og Skyggen gik ud paa Altanen for at lade sig se og faa nok en Gang Hurra. – Den lærde Mand hørte ikke noget til alt det, for ham havde de taget Livet af. –« Denne bitre satire over de sande fortjenesters lod i verden, nemlig: evig forglemmelse, får en pikant betydning ved netop denne grav. Den virker næsten som en boomerang.²³⁰

Man har naturligvis også fundet monumentet for tarveligt, og ved lejlighed blev der endda fremsat planer til et mausoleum, men de blev heldigvis skrinlagt, så længe *det* nu varer. »Over disse enkle Grave«, siger Martin A. Hansen i samme anledning, »er der noget fint og ædelt, man ikke møder i et Mausolæum«. ²³¹

Allerede i Borgerrepræsentationens møde i december 1864, da man drøftede anlæggelsen af en ny kirkegård til afløsning af Assistens, omtaltes det, at der kun måtte sælges jord herude på 100 år

indtil 1867, da kirkegården skulle nedlægges 100 år efter. En kongelig resolution bestemte i 1879, at efter 1. januar 1960 måtte der ikke sælges jord til begravelser herude, da Assistens Kirkegård så ville kunne nedlægges 1. januar 1980. I øvrigt måtte kirkegårdens grund aldrig bebygges, men skulle engang henligge som en gravlund med bevarelse af de ypperste gravmæler, og hvor det drejede sig om berømte personer, skulle monumentet blive stående på selve graven.²³²

Der var imidlertid lejlighedsvis tale om at udskyde tidspunktet for nedlæggelsen, og i Borgerrepræsentationens møde 29. marts 1951 besluttedes det at forlænge brugsretten i 40 år, således at begravelse kan finde sted til 1. januar år 2000, hvorefter kirkegården kan nedlægges, d.v.s. omdannes til mindelund, den 1. januar 2020.²³³

Således kan endnu et par menneskealdre beundre dette kulturmindesmærke, der måske nu er overfløjet som kirkegård med hensyn til både naturskønhed og størrelse, men som stadig væk er langt den interessanteste i Danmark.

Gartner Johansen, der udgav »Blade fra Kirkegaarden«, mente i 1879 – med rette eller urette – at Assistens Kirkegård var den største begravelsesplads i verden. Senere er den – blot her i landet – overgået af flere andre, bl. a. Vestre og Bispebjerg Kirkegårde. I 1910 anslog man den til 55 tønder land, men kirkegårdsinspektør Beck Skrydstrup oplyste otte år senere, at der kun var tale om 48 tønder. Antallet af begravede mennesker – siden 1760 – ansattes i de samme år til henholdsvis en kvart million og 200.000. Hvorom alting er: Nu i 1960 er altså mindst en kvart million mennesker jordet på Assistens Kirkegård.²³⁴

Man påstår, at ethvert menneske kan skrive i alt fald en bog: den om sit eget liv. Dersom de døde herude havde gjort det, ville det udgøre et anseligt bibliotek. Kun nogle hundrede grave er

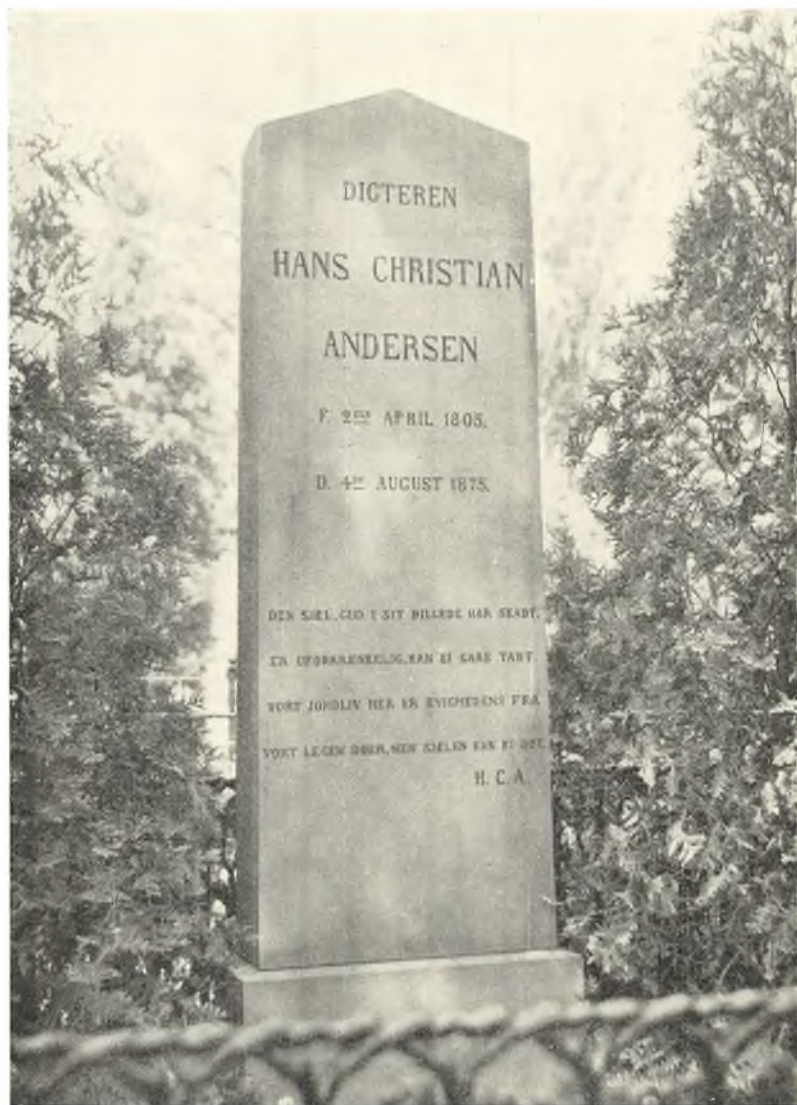
EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

omtalt i det forrige. Enhver vil kunne føje flere til. Ingen fortjener at glemmes.

Martin A. Hansen mente, at mindesmærkerne herude næsten brugte albuer mod hinanden for at blive lagt mærke til. Det går hurtigt med at glemme.

»Saadan møder man en angst, rystet Individualisme paa Kirkegaarden. Ikke Fred, men hektisk Paakaldelse af Erindringen. En atomiseret Tidsalder har knust sig mod en Klippe, en Kendsgerning, den ikke forstod, Døden. Nu ligger grimme Vragstumper her paa Evighedens Strandbred. Almindelige Mennesker, der ikke huskes trods Gravmæler. Ikke engang Penge hjælper. Men ser man nøjere paa det tørre Ord »almindelig«, aabner det sin Skal og viser sin Kerne: det enestaaende, det forunderlige, det personlige. Ikke sært, man hører disse Skrig fra Stenene. Hver af dem er rejst over en Verdensundergang.«²³⁵

HENNING VALEUR LARSEN

H. C. Andersens gravsten. Fot. Stadsarkivet

LITTERATURHENVISNINGER OG NOTER

Der henvises een gang for alle til følgende værker:

Engelstoft, Povl og Svend Dahl (red.): Dansk biografisk Leksikon. 1933-44. Bd. I-XXVII.

Fogtman, L. og T. Algreen-Ussing: Kongelige Rescripter, Resolutioner og Collegialbreve for Danmark og Norge 1660-1830. 1806-39. (Med fortsættelse for 1831-68 ved T. Algreen-Ussing. 1839-1902).

Schou, J. H.: Chronologisk Register over de kgl. Forordninger og Aabne Breve, samt andre trykte Anordninger, som fra Aar 1670 af ere udkomne. 1812-50.

Samling af Love og Anordninger. 1851 ff.

Samling af Bestemmelser vedrørende Københavns Kommune 1607 ff. 1878 ff.

De øvrige værker bringer ikke – som de foran nævnte – alfabetisk eller kronologisk ordnet stof, hvorfor der her bringes sidehenvisninger. Følgende forkortelser anvendes:

A. N. August Nielsen: Assistens Kirkegaard (i: Historiske Meddelelser om København. 3. rk. bd. III s. 95-172 ill.).

Det bemærkes, at oplysninger om billedhuggere og om istandsatte grave oftest er hentet fra listerne s. 161-72.

BK. Blade fra Kirkegaarden. Organ for Assistents-Kirkegaardens Historie, Orden og Arbejdsforhold. Udg. af en Forening ved Niels Johansen. 1879. Nr. 1-3. 16 s.

B.R.F. Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1840 ff. 1841 ff.

Bricka. Bricka, C. F.: Dansk biografisk Lexikon, tillige omfattende Norge for Tidsrummet 1537-1814. 1887-1915. Bd. 1-19.

Brix. Brix, Hans: H. C. Andersen og hans Eventyr. 1907. 296 s.

Fam. (Olsen, Oluf Nic.:) Veiviser til Familiebegrovelserne paa Assistens Kirkegaardene udenfor Kiøbenhavns Nørreport. 1831. 88 s. kort.

Friis. Friis, C.: Assistentskirkegaarden paa Nørrebro samt Bidrag til Kjøbenhavns Begravelsespladers Historie. Slagelse, 1868. 31 s. kort.

Gr. Gravminder fra Københavns og Frederiksbergs Kirkegaarde. Udg. af Foreningen til Hovedstadens Forskønnelse. Udg. af Johannes Werner. 1912. 8 s. ill. 53 tvl.

H.M.K. Historiske Meddelelser om København. Udg. af Københavns Kommunalbestyrelse. 1907 flg.

Hennings. August Hennings' Dagbog under hans Ophold i København 1802. Meddelt af Louis Bobé (i: Danske Magazin 1934. 7. rk. bd. 1, s. 1-214).

Kbl. Kiøbenhavnsbladet. 1804.

HENNING VALEUR LARSEN

- Lahde. Lahde, G. L. (udg.): Mindesmærker paa Assistentskirkegaarden ved Kjøbenhavn med biographiske Efterretninger. 1801-11. Hft. 1-4, ill. - Paginering meddeles ikke, da hvert af de små hefter har egen paginering.
- Me. Meier, F. J.: Fra Kirkegaarden. (i: Tidsskrift for Kunstindustri. 1890, s. 105-27, ill.).
- Nicander. Nicander, K. A.: Minnen från Södern. Ny uppl. 1862, bd. 1. Pol. Politiken. 1884 ff.
- Pv. Politivennen. Et ugentligt Almuesblad. 1798-1845.
- Richter. Richter, V.: 100 Aars Dødsfald (1791-1890). 1901-05. bd. 1-3. - og: Dødsfald i Danmark 1761-90. Samlede efter »Adresseavisen«. 1907.
- Sp. Spadsereturen Søndagen den 4. Septbr. 1910. Assistens Kirkegaard og Brønshøj Kirke. Industriforeningens Undervisning for Haandværkere og Industridrivende. 1910. 16 s. ill. Uden paginering.
- St. Starcke, Viggo: Giertrud Birgitte Bodenholfs Mysterium. 1954. 133 s. ill.
- U. A. Aar bog for Københavns Universitet, Kommunitetet og den polytekniske Læreanstalt indeholdende Meddelelser for de akademiske Aar 1837 flg. 1838 flg.
- We. Weitemeyer, H.: Graverboligen paa Assistens Kirkegaard og Jens Bang. (i: Historiske Meddelelser om København 1907-08, 1. rk. bd. I, s. 65-93, ill.).
- VK. Festskrift i Anledning af Vestre Kirkegaards 50-Aars Bestaaen den 2. November 1920. Udg. af Københavns Begravelsesvæsen. 1920. 137 s. ill. - Heri findes: Christensen, Villads: Begravelsesskikke og Kirkegaardsforhold i København i ældre Tid. (s. 1-80).
- Vo. Vogelius, M.: Begravelser og de gamle Kirkegaarde (1711-1844). (i hans: Nye Krøniker fra det gamle København. 1927, s. 42-58, ill.).
1. Rådstueplakat af 29.10.1760. - BK. - VK. s. 64. - Pv. 1806, s. 6885-87. - H.M.K. 1, V, s. 102. - Me. s. 105. - Lahde. - Hennings. s. 67.
2. Tilskueren. 1912, II. s. 78-79. - Vo. s. 88.
3. Friis. s. 4.
4. H.M.K. 1, V, s. 81-117.
5. VK. s. 59-60.
6. H.M.K. 1, V, s. 116-17. - A.N. s. 107.
7. VK. s. 60.
8. A. N. s. 107, 104-05, 109 og i det hele taget s. 103-28.
9. A. N. s. 105-06. - Plakat af 29.10.1760. - VK. s. 60 og 61.
10. H.M.K. 1, V, s. 92, note. - Ekstrabladet 3. 11. 1910.
11. A. N. s. 129. - Forskønnelsen. 1911, s. 64 flg. - A. N. s. 107.
12. A. N. s. 107. - Pv. 1801, s. 2689-91. - Rådstueplakat af 29.10.1760.
13. A. N. s. 114.

EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

14. Personalhistorisk Tidsskrift. 7. rk. bd. 2, s. 328-32.
15. Socialdemokraten. 6.11.1910. - Ekstrabladet. 3.11.1910. - Richter.
16. Fam. Kort. - A. N. s. 114.
17. Lahde.
18. Holberg: Barselstuen. 2. akt, 3. scene.
19. Rasmus Nyerup: Kjøbenhavns Beskrivelse. 1800, s. 354, 541 og 596. - Collegialtidende, 1798, nr. 26. - Pv. 1801, s. 2657. - 1802, s. 3458, 3632. - 1805, s. 5701-04. - VK. s. 51. - Me. s. 109. - Kbl. s. 2026. - Pv. 1806, s. 6568-70 og 6936-37. - Penia. 1814, s. 127-33. - Pv. 1842, s. 166-67.
20. Pv. 1840, s. 400. - 1843, s. 58-60. - A. N. s. 99.
21. Pv. 1830, s. 239-45.
22. Lahde.
23. Skrivelse af 1.3.1824. - Lahde. - Nordisk familjebok. 1924, II: Asfodil.
24. Lahde.
25. Lahde. Indledning.
26. Hennings. s. 188. - Lahde.
27. Pv. 1798, s. 181-83. - 1801, s. 2689-91, 2658-59. - 1803, s. 4147-69. - 1802, s. 3457-60.
28. Me. s. 118. - A. N. s. 171. - Hjemmet. 1907, s. 705-07.
29. Lahde. - Pv. 1802, s. 3457-60. - 1806, s. 6741-42. - 1803, s. 3589-95. - Plakat af 6.10.1802. - Pv. 1806, s. 6939.
30. Me. s. 110. - Pv. 1818, s. 2393-98.
31. Lahde. - Historisk Tidsskrift. 4. rk. bd. 4, s. 279. - Illustreret Tidende, 1923, s. 43. - Fam. - Pol. 27.6.1910 og 4.7.1910. - Hennings. s. 68.
32. København. 25.3.1916. - A. N. s. 171. - Me. s. 119.
33. Me. s. 115. - Lahde. - A. N. s. 171.
34. Lahde. - Riget. 1.4.1911. - Me. s. 115. - Leo Swane: Abildgaard, Architektur og Dekoration. 1926, s. 146 f, 261-62. - Skandinavisk Folkemagazin 1872, sp. 118-21. - Pol. 23.6.1910.
35. Oehlsenschläger: Poetiske Skrifter ved F. L. Liebenberg. 1860, Bd. XIX, s. 36 + kommentar bag i bindet.
36. Lahde.
37. H. J. Blom: Krigstildragelserne i Sjælland 1807. 1845, s. 162 flg.
38. Harald Tandrup: Rotterne. 1914. Kap. 2, s. 13.
39. Hennings. s. 67.
40. R. Broby-Johansen: Gennem det ny København. 1959, s. 37.
41. A. N. s. 172. - Me. s. 118. - A. N. s. 151-52.
42. Pol. 29.1.1911. - F. J. Meier: Efterretninger om Billedhuggeren Johannes Wiedewelt. 1877, s. 241-54.
43. A. N. s. 169. - Rasmus Nyerup: Kjøbenhavns Beskrivelse, s. 355.
44. Kbl. s. 2026 flg. - Pv. 1805, s. 5701-04.
45. Hennings. s. 68. - Meddelelser fra Det kgl. danske Haveselskab.

HENNING VALEUR LARSEN

- 1919, s. 65-72. — Sp. — Hjemmet. 1907, s. 705-07.
46. F. eks. Pv. 1816. II, s. 454. — 1833, s. 402-03. — 1842, s. 501. — 1843, s. 322.
47. Me. s. 116-17.
48. Lahde.
49. A. N. s. 160.
50. Lahde. — Hennings. s. 188. — Smstds. s. 68. — Oscar Reutersvärd: Kappkörningssymbol som blev gravmonument. (Ord och Bild. 1959, s. 337-48). — Nicander. s. 37. — J. Werner i: Forskønnelsen. 1911, s. 57 flg.
51. Vejviser. 1800. — Me. s. 118.
52. Den danske Tilskuer. 1803, s. 146-59.
53. Hennings. s. 188. — Historisk Tidsskrift. 4. rk. bd. 4, s. 374. — H. C. Andersen: Eventyr og Historier. 1949, bd. 15, s. 113-14.
54. Me. s. 110.
55. Pv. 1802, s. 3552 og 3613. — VK. s. 62.
56. Provst Frederik Schmidts Dagbøger. 1868, s. 51. — Nicander. s. 35. — St. s. 65.
57. Pv. 1803, s. 4008. — St. s. 62. — VK. s. 62. — A. N. s. 109. — BK. — Nyeste Skilderie af København. 1804, s. 1083.
58. Kbl. s. 2026. — Pv. 1803, s. 3912. — 1803/04, s. 4756. — 1805, s. 5685 og 5769. — 1806, s. 6939. — BK. — Kbl. s. 2040.
59. H.M.K. 3, IV, s. 448-72. — Joh. Hohlenberg: Søren Kierkegaard. 1940, s. 304-15.
60. Carl Andersen: Minderuner. 1867, s. 276.
61. P. A. Rosenberg: Søren Kierkegaard. 1898, s. 203. — Bogvennen. 1916/17. II, s. 383 flg.
62. Carl Koch: Søren Kierkegaard. 1898, s. 104. — Bogvennen. 1916/17. II, s. 383 flg.
63. Knud Bokkenheuser: Den gamle Herre fortæller. 1916, s. 56. — Me. s. 118.
64. Oehlschlägers Erindringer. Udg. 1872, s. 46-47.
65. Me. s. 118.
66. Ekstrabladet. 11.9.1912. — Lahde.
67. Tyge Rothe: Karen Bjørns Minde. 1795, s. 36, 58-59.
68. Vejviser 1802. — Stadsconductoren i København 1690-6. Oktober-1940. Geddes Kort. 1757. 1940. — Vejvisere 1790-1800. — Richter. Bd. I. — En københavnsker Grosserers Ungdoms-Erindringer 1787-1816. 1910, s. 48, noten. — L. Kristensen: Optegnelser angaaende det Københavnske Borgerlige Artillerikorps fra dets Oprettelse til nærværende Tid. 1811, s. 51.
69. A. N. s. 100 flg. — Plakat af 26.6.1818. — Vo. — Reskripter af 2.3.1759 og 7.7.1759.
70. Pv. 1802, s. 3687-88. — 1805, s. 5685-90, 5769-77. — 1803, s. 3912-16. — Kbl. s. 2026 flg.
71. Pv. 1798, s. 181-83. — 1801, s. 2658-59. — 1803/04, s. 4765-70. — 1805, s. 5685-90. — Kbl. s. 2026 flg. — Pv. 1805, s. 5769-

EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

77. - 1802, s. 3485 flg. - 1803, s. 3912-16.
72. Pv. 1805, s. 5789-91. - Kbl. s. 2026 flg. - Pv. 1798, s. 181-83. - 1802, s. 3485-87. - 1803, s. 3912-16. - 1803/04, s. 4765-70. - 1802, s. 3516. - 1806, s. 6885-87. - 1801, s. 2689-91.
73. Reglement af 15.2.1805. - Pv. 1803/04, s. 4368.
74. Pol. 23.6.1910.
75. Fædrelandet. 1872, s. 7, 50, 229.
76. Vejviser 1799. - Provst Frederik Schmidts Dagbøger. 1868, s. 51.
77. Anførte sted s. 213.
78. Pol. 23.6.1910. - Fritz Jürgensens Tegninger. Udg. 1919.
79. Pv. 1806, s. 6885-87. - 1805, s. 6010. - 1806, s. 6912-15. - Den danske Tilskuer. 1803, nr. 19 og 20, s. 145-59.
80. St. - Personalhistorisk Tidsskrift. 13. rk. bd. 3, s. 41-59.
81. St. s. 36-39. - Vo. s. 60. - Ny Minerva. 1808, s. 267. - Kancelliets resolution af 5.11.1808. - Illustreret Tidende. 1867-68, s. 119-21. - St. s. 39, 76.
82. St. s. 68. - København. 19.4.1922.
83. Pv. 1803/04, s. 4756-59.
84. St. s. 22. - Me. s. 115-16.
85. Me. s. 115. - Bricka. Bd. XIX, s. 252-53.
86. Lahde.
87. Vilhelm Bergsøe: De forbistrede Dreng. 1898, s. 211-12.
88. A. N. s. 153-54. - BK. - Pv. 1802, s. 3552. - 1806, s. 6885-87.
89. A. N. s. 109-10. - Pv. 1820, s. 3655-56. - B.R.F. 1907/08, II, s. 2644-46. - 1911/12, s. 1659, 1963, 2728-30, 2774. Till. s. 493. - 1912/13, s. 2, 53-63, 1630, 2699-2719. - 1913/14, s. 3114-24. - Pv. 1818, s. 2346-47.
90. A. N. s. 141-42.
91. Hennings. s. 68, note. - Danske patriciske Slægter. 1891, I, s. 22. - Fam. s. 8 og kort.
92. A. N. s. 162. - Brix s. 164.
93. Me. s. 123, 125. - Bogvennen. 1916/17. II, s. 389. - A. N. s. 162-64.
94. Pol. 2.4.1911.
95. A. N. s. 109-12.
96. A. N. s. 110-11, 116 flg.
97. VK. s. 64. - A. N. s. 115. - Pv. 1806, s. 6568-70. - VK. s. 65. - Kbl. s. 2026 flg. - A. N. s. 111.
98. Reskript af 12.10.1805.
99. VK. s. 63-65. - A. N. s. 114-28. - Fam. Kort.
100. Den danske Tilskuer. 1803, s. 146-59. - VK. s. 65-68. - Forskønnelsen. 1911, s. 64-68. - Gr. Indledning. - Aldous Huxley: After Many a Summer. 1939, Chapter II. - Evelyn Waugh: The Loved One. 1948.
101. VK. s. 68 og 63. - Reglement af 15.2.1805. - A. N. s. 114. - Holberg: Erasmus Montanus. 1. akt, 3. scene.
102. A. N. s. 129-46. - Regulativ af 18.12.1860. - A. N. s. 123. - B.R.F. 1925/26, s. 15 og 513.

HENNING VALEUR LARSEN

103. A. N. s. 147-53. - Instruks af 15.2.1805. - A. N. s. 148 og 154.
104. Kbl. s. 2026 flg. - Pv. 1829, s. 468-70. - 1830, s. 105-09. - 1833, s. 252-53, 463-64. - A. N. s. 150.
105. U. A. 1864-71. 3. s. 190-92. - A. N. s. 153.
106. U. A. 1864-71. 3, s. 189-90. - A. N. s. 149-50, 153. - Instruks af 14.12.1805. - BK.
107. Oldfux. 1881, s. 26.
108. VK. s. 64. - A. N. s. 112. - Molt Wengel: Komedier og Viser. 1917, s. 43 og 59.
109. Pv. 1805, s. 5685-90 og 5701-04. - Reglement af 15.2.1805. - Gr.
110. Ordbog over det danske Sprog. Bd. 21, sp. 130. - Penia. 1814, s. 127-33.
111. Grandmamas Bekiendelser. 1922, s. 76 og 86. - Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familie-kreds. Ved Louis Bobé. 1900, bd. IV, s. 277.
112. Me. s. 118, 122-23. - VK. s. 70. - Gr.
113. Pv. 1818, s. 2393-98. - Me. s. 122-23.
114. Me. s. 124. - Oehlenschläger: Lyriske Digte og Romancer. 1866, s. 228.
115. Pv. 1830, s. 319-22.
116. Pol. 23.6.1910. - Dannebrog. 30.9.1910. - Berlingske Tidende. 1911, nr. 181. - Ekstrabladet. 11.9.1912.
117. Hjemmet. 1907, s. 705-07.
118. Penia. 1814, s. 127-33. - Pv. 1830, s. 319-22 og 500-02. - 1840, s. 781-85. - Dannebrog. 6.1.1908.
119. Illustreret Tidende. 1903/04, nr. 11, s. 186.
120. Grandmamas Bekiendelser. 1922, s. 28-31. - Pv. 1818, s. 2393-98. - Plakater af 25.6.1814 og 1.7.1816. - Pv. 1820, s. 3880.
121. Ekstrabladet. 9.4.1924.
122. P. Linde: Hist og her i Køben-havn. 1958, s. 61-66.
123. Friis. s. 24.
124. Før og Nu. 1921, bd. 7, s. 204. - Pol. 23.6.1910.
125. Gr. s. 52. - Skønvirke. 1916, s. 186. - Arv og Eje. 1956, s. 23.
126. Fam. s. 27.
127. Johanne Luise Heiberg og Andreas Frederik Krieger. 1915, bd. 2, s. 327.
128. Vogel-Jørgensen: Bevingede Ord. 3. udg. 1948, sp. 580.
129. Personalhistorisk Tidsskrift. 10. rk. bd. 3, s. 1-34.
130. P. Hansen: Den danske Skue-plads. 1896, bd. 2, s. 309-14. - A. Bournonville: Mit Theaterliv. 1878, bd. 3, 3, s. 220-28.
131. Julie Eckersbergs Optegnelser om hendes Fader, C. W. Eckersberg. 1917, s. 61-63.
132. Nationaltidende. 5.10.1925. - B.R.F. 1892/93, s. 153-54.
133. Pol. 24.6.1910. - Ekstrabladet. 11.9.1912.
134. Regnskab over Indtægt og Ud-gift ved Gravmindet over Johan

EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

- Clemens Tode. 1812. – Pv. 1806, s. 69¹²–15.
135. We. – H.M.K. 2, V, s. 95–96.
136. Fru Gyllembourg-Ehrensvård: Fortællinger. Anden Samling. 1902, s. 37–38.
137. Me. s. 126. – Pol. 29.1.1911.
138. Brix. s. 102.
139. P. Hansen: Den danske Skueplads. 1896, bd. 3, s. 78. – Hauch: Samlede Digte. 1891, Bd. 1, s. 300.
140. We. s. 73.
141. Robert Neiiendam: Bogen om Grevinde Danner. 1957, s. 149.
142. Me. s. 124 og 126–27. – Illustreret Tidende. 1867/68, s. 119–21. – Forskønnelsen. 1911, s. 57 flg. – Før og Nu, bd. 7, s. 194.
143. Bogvennen. 1916/17. II, s. 386.
144. Pv. 1803/04, s. 4765–70. – Kbl. s. 2026. – Reskript af 4.12.1812. – A. N. s. 153 flg., specielt s. 155. – R. Broby-Johansen: Genem det ny København. 1959, s. 38.
145. A. N. s. 112. – Hjemmet. 1907, s. 705–07.
146. Trap: Kongeriget Danmark. 4. udg. 1929, bd. 1, s. 309.
147. Kay Larsen: Dansk Vestindien. 1666–1917. 1928, s. 224. – C. M. Scholten: Dengang. 1921, s. 29–34. – Endvidere Kay Larsens anførte bog s. 220–67. – København. 25.3.1916. – A. N. s. 158.
148. Hjemmet. 1907, s. 705–07. – Sp. – H.M.K. 1, IV, s. 495 og 582. – Vejviser 1804, 1805. – Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds ved L. Bobé. 1903, bd. 6, s. 595, og 1931, bd. 10, s. 324. – Dannebrog. 6.1.1908. – Pol. 23.6.1910. – Ekstrabladet. 11.9.1912.
149. Efterladte Papirer fra den Reventlowske Familiekreds ved L. Bobé. 1902, bd. 5, s. 225, og 1907, bd. 7, s. 451. – Dansk biografisk Leksikon. Artikel: Oxholm. – Vejviser 1844–1879. – H.M.K. 4, III, s. 171–73.
150. Carl Muusmann: Københavns Cirkusliv gennem 100 Aar. 1927, s. 35–36. – Vejviser 1890. – Richter.
151. Reskript af 10.7.1828. – VK. s. 70–72.
152. Casortis grav var på Katolsk Kirkegård. 2. Kv. 11. L. nr. 5. Se: Friis. s. 30. – Carl Hermann: Gamle Minder. 1863. Hft. 3, s. 18–27. – Pv. 1828, s. 385. – H.M.K. 4, III, s. 468–527.
153. Fam. Kort. – Erslews Forfatter-Lexicon. 1847, bd. 2, s. 407–09. – F. C. Olsen: Poul Møllers Levned. 1843, s. 160.
154. Vilh. Andersen: Den danske Literatur i det nittende Aarhundredes første Halvdel. 1924, s. 331. – F. Rønning: Rasmus Kristian Rask. 1887. – Otto Jespersen: Rasmus Rask. 1918, s. 60. – K. Gislason, M. Hammerich og P. G. Thorsen: Beretning om Gravmælet over Prof. R. Rask. 1842. – Vilhelm Hansen: Fra Ufredens Dage. 1913, s. 25. –

HENNING VALEUR LARSEN

- Hjemmet. 1907, s. 705-07. - VK. s. 72. - J. L. Heiberg: En Sjæl efter Døden. Udg. af Dansk-lærerforeningen, 2. udg. 1929, s. 3. Se endvidere s. 61.
155. H. C. Andersen: Mit Livs Eventyr. 1908, s. 592.
156. Jacob Davidsen: Fra det gamle Kongens København. 1880, bd. 1, s. 314-15. (Sml. Klæstrup: Kjøbenhavnske Originaler). 157. Me. s. 126-27, 105.
158. Historisk Tidsskrift. 6. rk. bd. 4, s. 747-50 og bd. 6, s. 796-800. - H.M.K. 1, I, s. 94-95. - Hertz: Udvalgte Digte. 1899, s. 129.
159. Pol. 29.1.1911. - Me. s. 126.
160. Gr.
161. Fam. Kort. - VK. s. 72.
162. A. N. s. 157.
163. Se f. eks. optakten til Oehlen-schlägers Guldhornene eller Henrik Hertz's Flyttedagen. 1. akt, 6. scene.
164. Pol. 11.9.1910.
165. Lahde. - A. N. s. 170.
166. Peter Linde: Hist og her i København, s. 24-25.
167. We. s. 69-70.
168. Vo. s. 60. - Ny Minerva. 1808, s. 207.
169. Robert Neiiendam: Bogen om Grevinde Danner. 1957, s. 179.
170. Berlingske Aften. 20.10.1938.
171. A. N. s. 112. - Pol. 23.6.1910.
172. Richter. - Trap: Kongeriget Danmark. 4. udg. 1924, bd. 5, s. 101, 138, 203. - Personalhistorisk Tidsskrift. 2. rk. bd. 5, s. 239. (Oplysningerne afviger på flere punkter fra monumentets).
173. H.M.K. 2, I, s. 559-61. - We. - B.R.F. 1899/1900, s. 2090-93, 2145. - Reskript af 12.10.1805. - Resolution af 5.11.1808. - A. N. s. 127.
174. BK. - Plakater af 26.6.1818, 25.6.1814 og 1.7.1816. - Social-Demokraten. 6.11.1910. - Aar-bog for dansk Kulturhistorie. 1892, s. 215 flg. - Vilhelm Hansen: Fra Ufredens Dage, s. 23-25. - Folkets Nisse. 22.5.1875, nr. 21, s. 4. - R. Broby-Johansen: Gennem det ny København, s. 40.
175. Robert Neiiendam: Skuespiller og Patriot. 1925. - P. Hansen: Den danske Skueplads. Bd. II, s. 44.
176. Vo. s. 44-51. - A. N. s. 100-02, 132. - U. A. 1864-71. 3, s. 187-90. - B. R. F. 1880/81, s. 157. - Smstds. s. 3-51, 148-97, 329-31. - B. R. F. 1919/20, s. 2394-2428, 3332-48. - 1920/21, s. 1328-1413, 2146-77. Tillæg s. 364-78.
177. Overskou: Den danske Skueplads. Bd. 3. 1860, s. 340-47. - Me. s. 126.
178. Johanne Luise Heiberg: Et Liv gjenoplevet i Erindringen. 4. udg. 1944. Bl. a. bd. 1, s. 125. - Bd. 2, s. 140. - Bd. 4, s. 148 flg. og s. 302. - Personalhistorisk Tidsskrift. 13. rk. bd. 3, s. I flg.
179. Pol. 23.6.1910.
180. Kgl. resolution af 22.10.1805. -

EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

- A. N. s. 113, 158. — Pv. 1806, s. 6937-39.
181. A. N. s. 118-26. — B. R. F. 1864/65, s. 177-79. — U. Å. 1864-71. 3, s. 222-25.
182. A. N. s. 110-11, 116-23. — BK.
183. B. R. F. 1880/81, s. 9-51, 148-97. — 1893/94, s. 607-12.
184. Forskønnelsen. 1911, s. 64-68.
185. A. N. s. 154. — B. R. F. 1916/17, s. 115-16. — Arkitekten. 1916/17, s. 253-55. — B. R. F. 1947/48, s. 2086-88. — 1948/49, s. 15-16, 1112-14, 1146.
186. We. s. 84-85. — U. Å. 1864-71. 3, s. 197-208. — Skrivelse af 7.5.1867. — Reglement af 7.7.1868. — B. R. F. 1880/81, s. 21-51, 140-97. — Ugeskrift for Læger. 3. rk. bd. VI, s. 314-15. — Illustreret Tidende 1867/68, s. 119-21. — A. N. s. 154-57. — Københavns Stadsarkivs hovedj. nr. 70/1960.
187. Pv. 1843, s. 322-26. — A. N. s. 125. — B. R. F. 1881/82, s. 149-54, 156, 557. — 1882/83, s. 549-52.
188. Pol. 15.4.1903. — Berlingske Aften. 7.11.1959.
189. Gr. — Forskønnelsen. 1911, s. 57 flg. — B. R. F. 1919/20, s. 1868-78. — 1920/21, s. 1242-44.
190. Anna Poulsen: En Skuespillers Liv. 1925, s. 109-14.
191. B.R.F. 1863/64, s. 111-12.
192. N. E. Weis: Hvor Minderne taler. 1944, s. 79-82.
193. Hjemmet. 1907, s. 705-07.
194. A. N. s. 154.
195. P. Linde: Hist og her i København, s. 66-68.
196. Carl Hermann: Gamle Minder. 1863. Hft. 2, s. 28-40. — H.M.K. 2, II, s. 275-80 og 2, V, s. 101. — Friis. s. 31. — Carl Otto: Af mit Liv, min Tid og min Kreds. 1879, s. 205-07. — Aftenbladet. 10.7.1908. — Georg Nygaard: Huse og Mennesker. 1940, s. 77.
197. Pv. 1833, s. 772-74. — 1843, s. 839-40. — Reglement af 15.2.1805. — Pv. 1842, s. 73-75. — 1840, s. 781-85. — A. N. s. 150-51. — Vo. s. 56. — Me. s. 110. — A. N. s. 158. — B. R. F. 1880/81, s. 395-98, 532. — 1914/15. Tillæg, s. 743-44.
198. Illustreret Tidende. 1907/08, s. 125-26.
199. B. R. F. 1918/19, s. 1434-60, 3021-33. — Vedtægt af 11.3.1942, § 11.
200. Nationaltidende. 11.1.1923. — Pol. 12.9.1920.
201. Reskript af 12.10.1805. — Pv. 1803/04, s. 4765-70. — 1816, s. 468-70. — Reskript af 10.7.1828. — Nyeste Skilderie af Kjøbenhavn. 1829, sp. 1158-59. — A. N. s. 129-46.
202. B. R. F. 1888/89, s. 129-36, 1084-99. — 1914/15. Tillæg, s. 755-58. — Vedtægt af 11.3.1942, § 25.
203. Kritisk Ugerevue, 1943, nr. 1281.

HENNING VALEUR LARSEN

204. B. R. F. 1906/07, s. 790-91, 1218-52, 2152-57. Tillæg, s. 196-97. - Pol. 24.6.1910.
205. Pol. 2.4.1911. - Meddelelser fra Det kgl. danske Haveselskab. 1919, s. 68.
206. Lov af 30.6.1922, § 20 og § 26. - A. N. s. 170.
207. Kgl. resolution af 9.3.1925. - Vedtægt af 11.3.1942, § 20.
208. VK. s. 65-68.
209. Fædrelandet. 13.12.1864, s. 2.
210. Forskønnelsen. 1911, s. 64-68.
211. Lov af 30.6.1922. - Havekunst. 1927, s. 45-52.
212. Hjemmet. 1907, s. 705-07.
213. Meddelelser fra Det kgl. danske Haveselskab. 1919, s. 65-72.
214. Nationaltidende. 11.1.1923.
215. BK. - København fra Absalon til i dag. 1953, s. 120, 125, 128, 137, 140. - B.R.F. 1894/95, s. 738-39. - 1912/13, s. 2919-34.
216. Gartner-Tidende. 1940, s. 554-57. - Nationaltidende. 2.6.1918.
217. Berlingske Tidende. 30.4.1928. - Kirke- og Undervisningsministeriets bekendtgørelse 29.3.1892. - Regulativ af 6.6.1927, § 7. - Vedtægt af 11.3.1942.
218. A. N. s. 147. - Social-Demokraten. 6.11.1910. - Nationaltidende. 11.1.1923. - Kritisk Ugerevue. 1943, nr. 1281. - B. R. F. 1951/52, s. 3314.
219. Nationaltidende. 11.1.1923. - A. N. s. 158. - B. R. F. 1861/62, s. 11. - Vilhelm Bergsøe: Fra Piazza del Popolo. 4. udg. 2. del. 1877, s. 168. - Samme: Studenterleben og Studieliv. 1903, s. 133 ff.
220. B. R. F. 1871/72, s. 318-20. - 1873/74, s. 658-59. - 1874/75, s. 14-20. - 1881/82, s. 149-54, 156, 557. - 1904/05, s. 141-42, 147.
221. B. R. F. 1880/81, s. 9-51, 148-97, 329-31. - H. M. K. 4, IV, s. 395-96. - H. G. Olrik: Hans Christian Andersen. 1945, s. 73-74. - A. N. s. 128.
222. H. G. Olrik: H. C. Andersen, s. 66-75. - H. C. Andersen: Eventyr og Historier. 1947, bd. 5, s. 7-18, spec. s. 14.
223. Skonvirke. 1916, s. 164. - R. Broby-Johansen: Gennem det ny København, s. 37.
224. Axel Breidahl og Axel Kjerulf: Københavnerliv. 1938, bd. 2, s. 446. - Tom Kristensen: Digte i Døgnnet. 1940, s. 59.
225. Friis. s. 3. - A. N. s. 102-03. - VK. s. 64. - Pv. 1806, s. 6568-70. - Penia. 1814, s. 129. - Pv. 1833, s. 772-74. - A. N. s. 102.
226. A. N. s. 103.
227. St. s. 96-98.
228. H. C. Andersen: Samlede Skrifter, bd. 33, 1879, s. 28. - H. C. Andersens sidste Leveaar. 1906, s. 178.
229. Illustreret Tidende. 1874/75, s. 465.
230. H. G. Olrik: Hans Christian Andersen, s. 116. - Brix, s. 102, 195, 267, 128. - Frithiof Brandt: Den unge Søren Kierkegaard. 1929, s. 130, 131. - H. G. Ol-

EN TUR PÅ ASSISTENS KIRKEGÅRD

- rik: Hans Christian Andersen, s. 145. – E. Collin: H. C. Andersen og det Collinske Hus. 1929, s. 244–45. – Brix. s. 276–77. – H. C. Andersen: Eventyr og Historier. 1947, bd. 5, s. 126.
231. Plan om mausoleum fra marts 1941. – Martin A. Hansen: Tanker i en Skorsten. 1956, s. 146.
232. B. R. F. 1864/65, s. 148–59. – Kgl. resolution af 22.12.1879. – Gartner-Tidende. 1950, s. 132.
233. B. R. F. 1941/42, bd. 2, s. 1458–59. – 1950/51, s. 3074–3102.
234. BK. – Social-Demokraten. 6.11. 1910. – Nationaltidende. 2.6. 1918.
235. Martin A. Hansen: Tanker i en Skorsten, s. 147–48.

GRAVERNE OG INSPEKTØRERNE VED ASSISTENS KIRKEGÅRD

AF HANS KOFOED

Assistens Kirkegård blev oprettet i 1760 til afløsning af de indenbys assistenskirkegårde, der overgik til magistraten og blev bebygget. Hver af kirkerne fik sin afdeling af den nye kirkegård, men der blev kun ansat to gravere. Den ene, der blev udnævnt af magistraten,¹ var graver ved Nikolaj og Helliggejst Kirkegårde, mens den anden, der blev udnævnt af Universitetet,² var graver ved Trinitatis og Frue Kirkegårde. Denne ordning, der formentlig skyldtes patronatsforholdene ved de omtalte kirker, varede til 1804, da begge de daværende gravere blev fradømt deres embeder som følge af den sørgeligt berømte gravrøverisag.³

Ved reskript af 19. maj 1804 havde underofficerer fået fortrinset til en lang række civile embeder, deriblandt graverstillinger, og de to nye gravere, der blev udnævnt i 1805, var da også vel-tjente underofficerer. De blev udnævnt af kongen, og denne »kaldsret« blev bekræftet ved reskriptet af 16. juli 1841 om de kommunale embeder, der besættes af Københavns magistrat. Heri hedder det nemlig, at »Vi ogsaa selv ville fremdeles besætte Graver-Tjenesterne ved Assistenskirkegaardene udenfor Nørreport«.

Nikolaj sogn, hvis kirkebygning var brændt i 1795, blev nedlagt i 1805,⁴ men kirkegården blev først afviklet i 1823. De 2/3 af den blev overført til Helliggejst, 1/12 til Frue og 3/12 til Trinitatis Kirkegård. Samtidig blev Vartov Kirkegård overdraget til Helliggejst og Vajsenhusets til Trinitatis.⁵ Ændringerne medførte dog

ikke nogen forandring i graverstillingerne, men da graver Bernbaum døde i 1832, blev hans embede delt,⁶ således at Stribolt fik, hvad der lå på højre side af hovedgangen, Bjerbye, hvad der lå på venstre side. Stribolts område omfattede størstedelen af Helliggejst Kirkegård, mens Bjerbyes omfattede resten af Helliggejst, Petri og Reformert Kirkegård. I 1849 døde graver Bohn, og derefter blev også hans embede delt,⁷ således at E. Hattinge overtog Trinitatis Kirkegård og A. Hallager Frue og Katolsk Kirkegård.

De kongeligt udnævnte gravere var som tidligere nævnt næsten alle forhenværende underofficerer og havde ikke nogen særlig forstand på at lede arbejdet på en kirkegård. Klager over de dårlige forhold hørte derfor til dagens orden. Graverne, der følte sig som kongelige embedsmænd, tog imidlertid ikke mod direktiver, hverken fra kirkeværgerne eller fra magistraten, og uordenen fortsatte.⁸ Dog gik det ikke så godt for graver J. C. Schultz, der havde et sammenstød med den residerende kapellan ved Frue Kirke, den senere biskop Mynster. En dag i 1820 kom Mynster ud til kirkegården med et ligtog, men der var ikke gravet nogen grav. Da Mynster bebrejdede Schultz denne ret væsentlige mangel, kom den gamle underofficer op i graveren, der overfusede Mynster på det voldsomste. Mynster klagede imidlertid, og Schultz blev fradømt sit embede.⁹

Overtilsynet med kirkegårdene blev varetaget af første værge ved Helliggejst Kirke, og da det var et ulønnet hverv, der tilmed var ret byrdefuldt, var det yderst vanskeligt at få nogen til at påtage sig det. Magistraten foreslog derfor i 1840, at der blev ansat en lønnet inspektør, men da ingen ville være med til at betale dennes løn, faldt forslaget bort. I de følgende år søgte man gentagne gange at få kirkegårdens administration ændret, men forgæves.¹⁰ I 1861 blev der oprettet et begravelleskontor under magistraten, hvor der kunne bestilles og betales for ligkørsel, grav-

steder, gravning af grave o. l., og som et yderligere skridt hen imod en nyordning af kirkegårdens administration blev der ikke udnævnt nogen efterfølger for graver Visby, der døde i 1867, men graver H. M. F. Lind overtog bestyrelsen af Visbys distrikt foruden af sit eget.¹¹ Der blev heller ikke udnævnt efterfølgere for graverne E. Hattinge og Streibig, der døde i henholdsvis 1872 og 1876, men W. Hattinge¹² og S. J. N. Hallager¹³ blev konstituerede i deres sted.

Den 13. november 1884 blev de to ovennævnte gravere W. Hattinge og S. J. N. Hallager konstituerede til »i Fællig at bestride den Gjerning paa Assistents Kirkegaard, der hidtil har været overdraget Hr. Sekretær Lind«. ¹⁴ Konstitutionen blev kun givet for eet år, men den blev fornyet det ene år efter det andet. I 1888 blev der ansat en fuldmægtig, hvis arbejde bestod i at føre kirkegårdens bøger, anvise gravsteder til salg og påse ordenens opretholdelse, hvorved gravernes arbejde indskrænkedes til det egentlige kirkegårdsarbejde.¹⁵ Da Hallager døde i 1896, benyttede magistraten lejligheden til at ændre kirkegårdens administration. W. Hattinges konstitution blev ikke fornyet, og i stedet blev den hidtidige fuldmægtig Peder Schmidt ansat som fastlønnet graver fra 1. januar 1898.¹⁶ Gravertitlen blev fra den 1. januar 1899 at regne ændret til inspektør.¹⁷

GRAVERE, BESKIKKET AF MAGISTRATEN 1760—1805 1760—1773.

Agerschow, Jens Christensen. Født ca. 1710, begravet 20. sept. 1773 (Helliggejst, Ass. Kgd.). Gift 10. maj 1758 (Frue) med Marie Margrethe Stockberg. Graver ved Helliggejstkirken indenbys ass. kgd. Wismar 1757. Graver ved Nikolaj og Helliggejst Ass. Kgd. 1760 (instruks af 3. nov. 1760).¹⁸

GRAVERNE OG INSPEKTØRERNE

1773-1779.

Kolmitz (også: Colmitz, Kölmitz, Colmes m. v.), *Adam Andreas*. Født ca. 1717, begr. 15. april 1779 i Kbh. (Nik., Ass. Kgd.). Gift 1. gang 25. okt. 1743 i Kbh. (Trin.) med Johanna Margrethe Christiansdatter Bræhmer, født ca. 1696, begr. 4. nov. 1743 i Kbh. (Trin.), enke efter bagermester Niels Pedersen. Gift 2. gang med Maren Strolendorph. Gift 3. gang 21. marts 1774 i Kbh. (Frue) med Anna Medea Pedersdatter Lund. Oprindelig bager-svend, borgerskab som brygger 11. okt. 1751, brygger indtil 1759, senere øltapper. Bestalling som graver ved Nikolaj og Helliggejst Ass. Kgd. 16. sept. 1773.¹⁹

1779-1790.

Bloch, Peder Erichsen. Født ca. 1750, død 8. nov. 1821 i Kbh. Gift 13. okt. 1780 (Frue) med Martha Magdalene Wessel. Bestalling 19. april 1779 som graver ved Helliggejst og Nikolaj Ass. Kgd. Bestalling 27. okt. 1790 som overgraver ved Helliggejstkirken.²⁰

1790-1804.

Meisling, Christian. Døbt 25. juli 1744 i Jerslev, Vejle amt, død 2. juni 1816 på Frederiks Hospital i Kbh. Søn af sognefoged Søren Christensen og Dorethe Madsdatter. Gift 9. april 1790 i Kbh. (Garnison, tysk menighed) med Anna (Ane) Weide, tidl. gift Brandt, datter af skrædermester Lars Andersen Weide. Tjener, bl. a. i 3 år hos rådmand C. Waage. Bestalling 27. okt. 1790 som graver ved Nikolaj og Helliggejst Ass. Kgd. Afskediget ifølge højesteretsdom af 4. okt. 1804.²¹

HANS KOFOED

GRAVERE, BESKIKKET AF UNIVERSITETET 1760—1805
1760—1781.

Holm, Peder Jensen. Født ca. 1732, begr. 21. jan. 1800 i Kbh. (Frue). Bestalling 1. april 1760 som graver ved Frue og Trinitatis Ass. Kgd. Undergraver ved Frue Kirke 1781.²²

1781—1783.

Olsen, Christian. Født ca. 1739, begr. 31. dec. 1783 (Frue). Bestalling 26. juli 1781 som graver ved Frue og Trinitatis Ass. Kgd.²³

1784—1800.

Engmark (undertiden Engmarg), *Simon.* Født ca. 1746, død 21. juli 1821 i Kbh. Gift 1782. Bestalling 1. maj 1784 som graver ved Frue og Trinitatis Ass. Kgd. Bestalling 24. febr. 1800 som 2. undergraver ved Frue Kirke.²⁴

1800—1804.

Hansen, Knud. Født ca. 1758 i Asperup ved Middelfart. Søn af husmand Johan Knudsen og Anne Hansdatter. Uddannet ved landbruget, kom til Kbh. ca. 1784, hvor han tjente som kusk og tjener. I 12 år tjener hos professor Abraham Kall. Bestalling 24. febr. 1800 som graver ved Frue og Trinitatis Ass. Kgd. Afskediget ifølge højesteretsdom af 4. okt. 1804.²⁵

KGL. UDNÆVNTE GRAVERE 1804—1897

1805—1849.

Bohn, Hermann Jørgen. Født 24. juni 1769 i Aaker, Bornholm, død 2. juli 1849 i Kbh. Søn af degn Peter Hermansen Bohn og

Barbra Agnethe Kofoed. Gift med Ane Marie Green, født 29. jan. 1774, død 27. nov. 1847 i Kbh. Hvervet soldat 1. febr. 1789, blev senere sergent i Livgarden. Afsked 1. april 1805. Graver ved Trinitatis, Frue og Katolsk Ass. Kgd. 1805 (kgl. res. af 15. marts 1805).²⁶

1805–1821.

Schultz, Johan Christopher. Født ca. 1750 i Kbh. Allerede som dreng indtrådt i Hæren, formentlig 1. maj 1762. Kom til Arveprinsens Regiment 1765, hvor han senere blev sergent. Afsked 1. april 1805. Graver ved Helliggejst og Nikolaj Ass. Kgd. 1805 (kgl. res. af 15. marts 1805). Afskediget if. Landsover- samt Hof- og Stadsrettens dom af 20. febr. 1821.²⁷

1821–1831.

Bernbaum, Frederik. Døbt 18. marts 1768 (Vejle), død 9. dec. 1831 i Kbh. Søn af kaptajn Julius Bernbaum. Gift med Sophie Amalia Ane Gertrud Hoffmann. Hvervet soldat ved Slesvigske Rytterregiment. 1792 trompeter ved Hestgarden. Afsked 30. maj 1821 efter 39½ års tjeneste. Graver ved Helliggejst og Nikolaj Ass. Kgd. 1821 (kgl. res. af 9. maj 1821).²⁸

1832–1849.

Stribolt, Frantz. Født ca. 1764 i Næstved, død 15. dec. 1849 i Kbh. Gift med Ellen Kirstine, f. ca. 1769, død 17. jan. 1855 i Kbh. Frisør hos dronningen, hoffjermager. Graver ved Helliggejst Ass. Kgd. 1832 (kgl. res. af 18. marts 1832).²⁹

1832–1853.

Bjerbye, Anders Hansen. Født ca. 1780 i Bjergby, Holbæk amt, død 14. nov. 1853 i Kbh. Søn af Hans Andersen. Gift med Elisabeth Køller (Køhlert), født ca. 1782 i Svaneke. Hvervet soldat ved 1. Holstenske Regiment 1798, ved Livgarden 30. juni 1806. Underofficer 1810, senere kommandersergent. Afskediget 1. april 1832. Graver ved Petri, Reformert og en del af Helliggejst Ass. Kgd. 1832 (kgl. res. af 18. marts 1832). Dannebrogsmænd 1828.³⁰

1850–1855.

Lind, Peter Julius. Født ca. 1797 i København, død 31. jan. 1855 sst. Gift med Ane Katharine Mayland. Lærer ved den Classenske Legatskole 1815. Lærer ved de offentlige skoler på Christianshavn 1823, viceinspektør sst. 1846. Graver ved Helliggejst Ass. Kgd. 1850 (kgl. res. af 18. aug. 1850).³¹

1850–1872.

Hattinge, Emanuel Nielsen. Døbt 15. dec. 1793 i Hatting, Vejle amt, død 7. okt. 1872 i Kbh. Søn af skytte Niels Jensen Lund og Ane Jensdatter. Gift.

Hvervet til Hestgarden 20. juni 1816. Korporal 1818, vagtmester 1830, overvagtimester 1842. Afsked 30. juli 1850. Graver ved Trinitatis Ass. Kgd. 1850 (kgl. res. af 21. juli 1850). Dannebrogsmænd 1835.³²

1850–1853.

Hallager, Andreas Sørensen. Døbt 4. sept. 1796 i Hørsholm, død 9. dec. 1853 i Kbh. Søn af Søren Hallager og Karen Bentsdatter. Gift 1. gang med Karen Johanne Nicoline Liebert, 2. gang

med Ane Margrethe Sundahl, 3. gang 18. okt. 1850 (Frels.) med Julie Vilhelmine Charlotte Svendsen, født 24. dec. 1820, død 25. maj 1896 i Kbh.

Uddannet som musiker. Militærmusiker ved Sjællandske Jægercorps 21. okt. 1821, ved Prins Christian Frederiks Regiment 21. april 1825. Demitteret 1. juli 1830, derefter musikmester ved samme regiment. Musikdirektør ved 2. Infanteri-Brigade 1842-1848. Tillige direktør for den kgl. taffelmusik. Dannebrogsmænd 4. juli 1842, krigsassessor 22. juli 1848.

Graver ved Frue og Katolsk Ass. Kgd. 1850 (kgl. res. af 21. juli 1850).³³

1855-1862.

Schultz, Johan Frederik Wilhelm. Født 18. maj 1806 i Kbh., død 20. nov. 1862 sst. Gift med Marie Christiane Thorsen. Hornblæser ved Jydske Jægercorps 29. sept. 1817, overjæger 1822, forsat til Livgarden 1829, fourer 1836, kommandersergent 1842, overkommandersergent 1849, afskediget 7. marts 1855. Graver ved Frue og Katolsk Ass. Kgd. 1855 (kgl. res. af 30. jan. 1855).³⁴

1857-1867.

Visby, Jens Christian. Født 13. nov. 1813 i Ågerup, Ramløse sogn, Frederiksborg amt, død 6. februar 1867 i Kbh. Søn af lærer Hans Jensen Visby og Ane Marie Larsen. Gift med Eva Jacobine Pauline Eddinger, født 18. marts 1819, død 13. sept. 1892. Student 1834 (univ.), cand. theol. 1840. Lærer ved forsk. skoler i Kbh., fast ansat som lærer ved de offentlige skoler på Christianshavn 31. okt. 1843, viceinspektør 1850, afskediget 1857. Graver ved Petri, Reformert og en del af Helliggejst Ass. Kgd. 1857 (kgl. res. af 21. marts 1857).³⁵

1857–1884.

Lind, Holger Markus Frederik. Født 2. nov. 1822 i Kbh. (Frels.), død 22. marts 1888 sst. Søn af lærer, senere graver ved Ass. Kgd. Peter Julius Lind og Ane Katharine Mayland. Gift 1. maj 1852 (Frels.) med Gyda Petersen, enke efter cand. theol. Jacob Bang. Assistent ved Hans Majestæt Kongens Håndbibliotek 1845. Graver ved Helliggejst Ass. Kgd. 1857 (kgl. res. af 21. marts 1857). Overtog 1867 desuden bestyrelsen af Petri, Reformert og »øvrig« Helliggejst Ass. Kgd. Fratrådte 1884. Kancelliråd.³⁶

1863–1876.

Streibig, Johan Heinrich. Født 3. sept. 1802 i Eckernförde, død 20. juni 1876 i København. Søn af kommandersergent Franz Joseph Streibig og Dorothea Elisabeth Buck. Gift 26. juni 1827. Stabshornist ved Slesvigske Jægercorps 27. marts 1818. Stabstrompeter ved Slesvigske Kyrasserregiment 16. maj 1826–1. juli 1842. Stabstrompeter ved Hestgarden 29. okt. 1842; afskediget 21. maj 1863. Graver ved Frue og Katolsk Ass. Kgd. 1863 (kgl. res. af. 8. maj 1863).³⁷

1872–1897.

Hattinge, Wilhelm. Født 8. dec. 1834 i Kbh., død 1. aug. 1910 sst. Søn af vagtmester, senere graver ved Ass. Kgd. Emanuel Hattinge. Gift 1875 med Kirstine Margrethe Topp, f. 23. sept. 1822 i Viborg (Sønder sogn), datter af skrædermester Jørgen Topp og Anne Bojesen. Borgerskab som tømrer 9. marts 1865. Kst. graver ved Trinitatis Ass. Kgd. 10. okt. 1872. Kst. 18. nov. 1884 sammen med S. J. N. Hallager (se denne) som graver ved hele Ass. Kgd. Kst. ophørte 31. dec. 1897.³⁸

1876–1896.

Hallager, Samuel Jacob Nicolai. Født 30. april 1822 i Kbh., død 10. dec. 1896 sst. Søn af militærmusiker, senere graver ved Ass. Kgd. Andreas Hallager og Karen Johanne Nicoline Liebert. Ugift. Oprindelig billedhugger. Skriver ved Statistisk Bureau 1. aug. 1855–31. marts 1877. Kst. graver ved Frue og Katolsk Ass. Kgd. 5. juli 1876. Kst. 18. nov. 1884 sammen med W. Hattinge (se denne) som graver ved hele Ass. Kgd.³⁹

INSPEKTØRER 1898—

1898–1916.

Schmidt, Peder. Født 16. aug. 1842 i Vistoft sogn, Randers amt, død 3. aug. 1920 på Frbg. (Mariendals), søn af gårdejer Niels Ole Jørgen Secher Schmidt og Margrethe Leopoldine Sofie Mohr. Gift 26. sept. 1873 i Kbh. (Frue) med Mathilde Augusta Esche, datter af grosserer Karl Morits Esche og Thora Nikoline Thorsen. Exam. jur. 1862, ansat på et herredskontor i Århus, gårdejer 1869–1888. Fuldm. ved Ass. Kgd. 1. marts 1888, graver sst. 1. jan. 1898, inspektør sst. 1. jan. 1899, pensioneret 30. april 1916.⁴⁰

1916–1919.

Skrydstrup, Christian Beck. Født 28. sept. 1879 i Lundum ved Horsens, søn af lærer Niels Hansen og Anna Beck. Gift 3. nov. 1906 i Kbh. (Sct. Jacobs) med Dorthea Johanne Neergaard, født 1. sept. 1879 i Kregme, datter af lærer Joseph Ludvig Neergaard og Lina Alvilde Amalie Gulbrandsen. Uddannet som gartner, havebrugskandidat 1904. Kirkegårdsassistent ved Kbhs. Begravelsesvæsen 1. dec. 1904, inspektør ved Ass. Kgd. 1. maj 1916, insp. ved Vestre Kgd. 1. sept. 1919. Pensioneret 30. sept. 1949.⁴¹

1919-1947.

Jørgensen, Niels Christian Julius. Født 24. dec. 1880 i Stege (landsognet), død 9. juli 1947 i Kbh. Søn af husmand Christoffer Jørgensen og Bodil Margrethe Nielsen. Gift 2. nov. 1912 i Kbh. (Sct. Jacobs) med Mary Liungdahl, født 5. juni 1887 i Kbh. (Sct. Johs.), datter af gartner Jøns Olsson Liungdahl og Petronella Jensine Jensen. Uddannet som gartner. Kirkegårdsassistent ved Kbhs. Begravelsesvæsen 1. dec. 1910, inspektør ved Ass. Kgd. 1. sept. 1919.⁴²

1947-1949.

Falmer-Nielsen, Arne Lønborg. Født 23. marts 1909 i Nørbæk sogn, Randers amt. Søn af sognepræst, senere i Nyborg Falmer Nielsen og Augusta Lønborg. Gift 28. juli 1935 med Fanny Malling. Havebrugskandidat 1934. Ansat ved Kbhs. Begravelsesvæsen 1. febr. 1935, overgartner 1943, insp. ved Ass. Kgd. 1. okt. 1947, insp. ved Vestre Kgd. 1. okt. 1949.⁴³

1949-1957.

Christensen, Axel. Født 10. sept. 1891 i Slagelse (Sct. Mikkels), død 27. maj 1957 i Kbh. Gift 20. jan. 1918 i Kbh. (Christiansk.) med Johanne Kirstine Jørgensen. Uddannet som gartner, ansat ved Kbhs. Begravelsesvæsen 1. april 1916, bestyrer af Brønshøj Kgd. 1933, overgartner 1942, insp. ved Ass. Kgd. 1. okt. 1949.⁴⁴

1957-

Nielsen, Henry Evald. Født 1. august 1911 i Østermarie sogn, Bornholm. Havebrugskandidat 1936. Ansat i Kbhs. Begravelsesvæsen 1. april 1938, overgartner 1949, insp. ved Ass. Kgd. 1. juni 1957.⁴⁵

NOTER OG KILDEHENVISNINGER

KSA: Københavns stadsarkiv.

HA: Hærens arkiv.

RA: Rigsarkivet.

LAS: Landsarkivet for Sjælland.

Der henvises ikke til kirkebøger, lægdsruller, mandtaller, folketællinger o. lign.

1. KSA Magistratens kopibog 1760 B, nr. 168.
2. RA Konsistorii kopibog 1759-69, nr. 33.
3. RA Højesterets domssager 1804, nr. 339.
4. S. Nygård: Danmarks Kirkebøger.
5. Hist. Medd. om Kbh. 3 - III - 109.
6. KSA Mag. 1. sekr., kollegiebreve 1832 A, nr. 138.
7. KSA Mag. 1. sekr. j. nr. 1042/1849.
8. Hist. Medd. om Kbh. 3-III-129 ff.
9. LAS Landsover- samt Hof- og Stadsrettens domprotokol XXVI a, s. 38.
10. Hist. Medd. om Kbh. 3-III-130.
11. KSA Mag. 1. afd. j. nr. 475/1867.
12. KSA Mag. 1. afd. j. nr. 1578/1872.
13. KSA Mag. 1. afd. j. nr. 1091/1876.
14. KSA Begr.væs. j. nr. 23/1884.
15. KSA Begr.væs. j. nr. 34/1888.
16. KSA Begr.væs. j. nr. 26/1897.
17. KSA Begr.væs. j. nr. 59/1898.
18. Hist. Medd. om Kbh. 1-I-98. KSA Mag. kopibog 1760 B, nr. 168.
19. KSA Skifteuddrag 1743 30/10. LAS Skiftekomm. forseglingsprot. 3 A, nr. 133. LAS Skøde- og panteprotokol 1759 3/12. KSA Mag. kopibog 1773 B, nr. 150. - Kolmitz betalte kopulationsafgift 27/4 1744; vielsen angives at skulle finde sted i Nikolaj Kirke, men kirkebogen for det pågældende tidspunkt er ikke bevaret.
20. KSA Mag. kopibog 1779 A, nr. 274 og 1790 C, nr. 146.
21. KSA Mag. kopibog 1790 C, nr. 148. RA Højesterets domssager 1804, nr. 339.
22. RA Consistorii kopibog 1759-69, nr. 33 og 1775-82, nr. 1013.
23. RA Consistorii kopibog 1775-82, nr. 1013.
24. RA Consistorii kopibog 1782-86, nr. 566 og 1793-1804, nr. 652. Engmark betalte kopulationsafgift 20/3 1782; vielsen angives at skulle finde sted i Nikolaj

- Kirke, men kirkebogen for det pågældende tidspunkt er ikke bevaret. I Skiftekomm. forseglingsprot. 1822, nr. 14 (LAS) oplyses det, at hans kone var forsvundet for flere år siden.
25. RA Højesterets domssager 1804, nr. 339.
  26. Herman J. Hansen: Stamtavle over den bornholmske Familie Bohn. HA Livgarden, af- og tilgangsbog 1796–1808. RA Danske Kancelli, kirke- og skoledep., brev bog nr. 409/1805.
  27. HA 6. bataljon, af- og tilgangsbog 1790–1800 og 1805–1810. RA Danske Kancelli, kirke- og skoledep., brev bog nr. 409/1805. LAS Landsover- samt Hof- og Stadsrettens domprotokol XXVI a, s. 38.
  28. KSA Mag. 1. sekr. j. nr. 2184/1831. HA Hestgarden, stamrulle 1793–1837. RA Danske Kancelli, kirke- og skoledep., j. nr. 407/1821 og brev bog nr. 1213/1821.
  29. KSA Mag. 1. sekr. j. nr. 649/1832 og kollegiebrev nr. 138/1832.
  30. HA Livgarden, stambog f. 1. komp. 1823–1842. LA Skifte- komm. forseglingsprot. 1853 16/11. KSA Mag. 1. sekr. j. nr. 649/1832 og kollegiebrev nr. 138/1832.
  31. KSA Skoledir. j. nr. 351/1822, 385/1822, 14/1823, 72/1823, 118/1823. Skolevæs. årsberetn. 1847, s. 34. KSA Mag. 1. sekr. j. nr. 1042/1849.
  32. HA Hestgarden, stambog 1793–1837 og stamrulle 1837–1866. RA Kultusmin., 1. dep., j. nr. A 780.
  33. KSA Mag. 1. sekr. j. nr. 1042/1845. HA 18. bataljon, af- og tilgangsbog 1807–1835, 6. bataljon, af- og tilgangsbog 1821–1827. Mundtlige oplysninger fra redaktør Niels Friis.
  34. HA 19. bataljon, stambog f. underoff. 1826–1842, Livgarden, stambog f. 4. komp. 1835–1860. RA Kultusmin., 1. dep., j. nr. E 1313.
  35. Vilh. Visby: Familien Visby. KSA Skoledir. j. nr. 256/1843 og 334/1850. RA Kultusmin., 1. dep., j. nr. E 1313.
  36. RA Kultusmin., 1. dep., j. nr. E 1313. KSA Mag. 1. afd. j. nr. 475/1867, Begr.væs. j. nr. 23/1884.
Nævnes første gang som ass. ved H. M. Kongens Håndbibliotek i Hof- og Statskalenderen 1846; arkivalier vedr. hans ansættelse er ikke fundet.
  37. HA Slesvigske Kyrasserregt., stambog 1810–1842 og Hestgarden, stambog 1837–1866. RA Kultusmin., 1. dep., j. nr. O 1748.
  38. KSA Mag. 1. afd. j. nr. 1578/1872, Begr.væs. j. nr. 23/1884 og 26/1897.
  39. Weilbachs Kunstnerleksikon. Mundtlige oplysn. fra Stat. dept. KSA Mag. 1. afd. j. nr. 1091/1876, Begr.væs. j. nr. 23/1884.
  40. Hjorth-Nielsen & Falk-Jensen:

GRAVERNE OG INSPEKTØRERNE

- Candidati og examinati juris. og 347/1947.
KSA Begr.væs. j. nr. 34/1888, 43. KSA Begr.væs. j. nr. 353/1947
26/1897, 59/1898 og 279/1915. og 733/1949.
41. KSA Begr.væs. j. nr. 69/1916, 44. KSA Begr.væs. j. nr. 764/1949
270/1919 og 669/1949. og 1155/1957.
42. KSA Begr.væs. j. nr. 270/1919 45. KSA Begr.væs. j. nr. 1157/1957.

Linde på afdeling F. Fot. Henry E. Nielsen

FORTEGNELSE OVER NOGLE BEMÆRKELESVÆRDIGE GRAVE

Fortegnelsen er i første række tænkt som en støtte for den, som på vedlagte kort vil søge de i Henning Valeur Larsens artikel omtalte gravsteder. Disse er derfor så vidt muligt optaget på listen. Men derudover rummer den en række navne på begravede, heriblandt dem der er optaget på kirkegårdens egen liste over historiske gravsteder. Af pladshensyn har antallet af sådanne navne måttet begrænses temmelig stærkt (man har valgt et tal omkring 300), men man håber i al fald at have fået en del af de personer med, hvis gravsteder en nutidsbesøgende på kirkegården kunne have lyst til at opøge.

C 689 Abildgaard, N. A. Kunstmaler. A 619 Abildgaard, P. C. Veterinær. D 123 Abrahamson, W. H. F. Officer. Forfatter. A 521 Afzelius, Augusta (født: Nielsen). Solodanserinde. C 31/32 Ancker, Carl. Legatstifter. P 513 Andersen, H. C. Digter. Q 1012 Andersen, Sophus. Komponist. A 956 Andresen, Peter. Grosserer. G 810 Andræ, C. G. Matematiker og politiker. A 558 Augustin, Johan Samuel. Astronomis: forfatter og embedsmand. E 532 Balle, Nicolai Edinger. Biskop. C 556 Bang, Jens. Læge og arkitekt. C 671 Bang, Oluf Lundt. Læge.	F 133 Bang, P. G. Embedsmand. Politiker. Jurist. G 38 Bastholm, Chr. Kgl. konfessionarius. I 116 Baumgarten, H. H. Mekaniker. C 796 Bech, Herman. Toldkammerdeputeret. A 1006 Bech, Jørgen. Grosserer. S 62 Berg, Carl. Rektor. L 21 Berggreen, A. P. Komponist. A 825/26 Bergsøe, A. F. Statistiker. Kat. D 1 Ml. 1 Bianco, P. C. Vinhandler. A 535 Bissen, H. V. Billedhugger. D 136 Bloch, Emil. Kunsthistoriker. D 136 Bloch, Oscar. Læge. D 483 Bobé, Louis. Historiker. A 1026/27 Bodenhoff, Giertrud Birgitte. Q 1233 Bohr, Christian. Læge. Fysiolog.

HENNING VALEUR LARSEN

- Q 1233 Bohr, Harald. Matematiker.
 F 374 Bojesen, Ernst. Forlægger.
 Kat. D 2 Ml. 33 Bonnay, Catherine O'Neill de. Markisc.
 F 241 Bornemann, F. C. Retslærd.
 E 312 Bræstrup, C. J. C. Politidirektør. Overpræsident.
 F 2 Brøndsted, Peter Oluf. Arkæolog.
 F 406 Bugge, Thomas. Astronom.
 G 564 Buntzen, Georg. Læge.
 B 20 Bødtcher, Ludvig. Digter.
 N 1317 Caspersen, Karen. Skuespillerinde.
 G 607 Chievitz, Poul. Forfatter.
 C 547 Christensen, Balthazar. Politiker.
 U 108 Christensen, John. Kunstmaler.
 L 158 Christensen, Villads. Historiker. Arkivar.
 A 917 Clausen, A. Supercargo.
 E 1013/14 Clausen, H. G. Stiftsprovst.
 E 1013/14 Clausen, H. N. Teolog og politiker.
 E 1025 Colbiørnsen, Christian. Statsmand. Jurist.
 A 551 Colding, L. A. Stadsingeniør. Fysiker.
 A 557 Collett, John. Justitsråd.
 P 513 Collin, Edvard. Departementschef. Litterær samler.
 D 541/57-59 Coninck, Frédéric de. Storkøbmand.
 D 99 Dahlén, Carl. Solodanser.
 B 871 Dajon, Nicolai. Billedhugger.
 G 559 Deichmann, Jacob. Boghandler.
 B 7 Dobel, J. C. Hofbager.
 C 206 Dreier, Frederik. Forfatter. Socialist.
 M 273 Eckardt, Josephine. Skuespillerinde.
 C 266 Eckersberg, C. W. Kunstmaler.
 C 358/59 Ehlers, Edvard. Borgmester.
 B 1349 Eickhoff, J. G. A. Maskinfabrikant.
 A 442 Elsberg, O. Larsen. Grosserer.
 L 68 Engelhardt, Laura. Rektor.
 F 548 Engelstoft, Laurits. Historiker.
 B 1416 Eschricht, Daniel Frederik. Fysiolog og zoolog.
 A 160 Faber, I. D.
 A 58 Faber, Peter. Telegrafdirektør og forfatter.
 A 58 Faber, Villiam. Forfatter.
 A 731 Falck, Andreas. Grosserer.
 C 20 Fix, Johan Leonhard. Guvernør.
 D 72 Foersom, Peter. Skuespiller. Oversætter.
 G 809 Forchhammer, J. G. Geolog og kemiker.
 E 538 Freund, Hermann Ernst. Billedhugger.
 G 750/51 From, Thøger. Handelsmand.
 B 36 Fröhlich, J. F. Komponist.
 B 346 Gad, G. E. C. Boghandler.
 G 535 Galeotti, Vincenzo (Tomaselli). Balletmester.
 Kat. D 2, 7, 9/10 Gamél, Augustin C. V. V. Grosserer.

BEMÆRKELESVÆRDIGE GRAVE

- C 884/85 Gammeltoft, J. C.
Borgmester.
- L 733 Gernsøe, Oskar. Politibetjent.
- L 439 Gerner, William. Skuespiller.
- Kat. D 1, 7, 7/8 Glæser, F. J.
Komponist.
- A 710 Gram, Chr. N. J. Overlæge.
- A 693 Gyldendal, Søren.
Boghandler.
- B 464 Günther, Richard. Ingeniør.
- G 555/56 Hagen, Haagen.
Vinhandler.
- B 1508 Hammerich, Frederik.
Teolog og historiker.
- A 95 Hansen, Frantz Johannes.
Forfatter.
- I 216 Hansen, Hans Christian.
Arkitekt.
- N 672/73 Hansen, H. N. Borgmester.
- N 672/73 Hansen, H. P. Rektor.
- I 397 Hansen, J. A. Politiker.
- C 860 Hansen, Peter. Litteratur-
og teaterhistoriker. Journalist.
- E 599 Heegaard, Anker.
Fabrikejer.
- C 161 Hendriksen, F. Xylograf.
- C 506 Hennings, Betty. Skuespillerinde.
- E 550 Herholdt, Johan Daniel.
Læge.
- E 452 Hertz, Henrik. Digter.
- Kat. D 1, 3, 6-11 Hinné, Charles.
Cirkusdirektør.
- Kat. D 1, 2, 8/9 a Hinné, Franzisca.
Cirkusdirektrice.
- C 820 Hjorth, Frants Christian.
Legatstifter.
- C 551 Hjorth, Søren. Opfinder og
tekniker.
- A 40 Holten, Carl. Fysiker.
- C 703 Holten, Ida.
- K 2 Horneman, C. F. E.
Komponist.
- K 13/14 Horneman, Emil.
Komponist.
- A 442 Horneman, J. B. Grosserer.
- A 640 Hornemann, Christian.
Filosof.
- P 504/05 Hornemann, Emil. Læge.
- C 358/59 Hvidt, L. N. Minister.
Formand for Københavns
borgerrepræsentation og
nationalbankdirektør.
- A 968 Hyllested, Jacob. Major.
- B 520 Høedt, F. L. Skuespiller og
sceneinstruktør.
- B 755 Hørdum, C. I. Politiker.
- C 532 Høy, Hans Christensen.
Hofkandestøber.
- E 585 Høyen, N. L. A. Kunst-
historiker.
- C 535 Ingemann, C. J. V.
Arkitekt.
- M 550 Jacobi, H. A. Borgmester.
- C 534 Jacobsen, V. C. Forstander.
- A 734 Jensen, Frederik.
Skuespiller.
- G 763 Jensen, Juliane Caroline.
Grevinde Danners moder.
- D 1507 Jetsmark, J. Forfatter.
Redaktør.
- A 716 Johnstrup, J. F. Geolog.
- D 31 Jónsson, Finnur. Filolog.
- A 988 Juel, Jens. Kunstmaler.
- A 849 Jürgensen, Fritz. Tegner.
- A 453 Jørgensen, Bendt Søborg.
Landøkonom.
- F 60/61 Kall, Abraham. Historiker.

HENNING VALEUR LARSEN

E 701 Keller, Johan. Døvstumme- og åndssvage- lærer. Monumentet er flyttet til Brønjning. A 738 Kierkegaard, Søren. Filosof. Q 269 Kjær, Karen. Rektor. A 90 Klein, Vilhelm. Arkitekt. A 1025 Klingberg, Johan. Vinhandler. G 542 Knudsen, Hans Christian. Skuespiller. B 734 Knudsen, P. Borgmester. C 520 Koch, Jørgen Hansen. Arkitekt. A 729 Koefoed, Hans. General- postdirektør. A 447 Koës, G. D. F. Finansråd. C 514 Koføed, Marie. Legatstifter- inde. E 479 Kolderup-Rosenvinge, J. L. A. Retshistoriker. B 1167 Kramp, Johannes Las(s)e- nius. Håndværkerlærer. A 292 Krieger, Johan Cornelius. Søofficer. F 589 Krohn, Johan. Skolemand. Forfatter. A 534 Kruse, Marie. Rektor. E 937 Krøyer, H. E. Komponist. E 937 Krøyer, Henrik Nikolaj. Zoolog. A 97 Kuhlau, Frederik. Komponist. D 99 Kunzen, F. L. Æ. Komponist. A 315/16 Købke, Christen Schielle- rup. Kunstmaler. B 458 Ladiges, Hinrich. Sukker- raffinadør. Legatstifter.	E 592 Lahde, G. L. Kobberstikker. A 883 Langballe, Karen Wibroe. M 668/69 Lange, Julius. Kunst- historiker. D 102 Lange, Michael. Overpræsident. F 12 Larsen, Johannes Ephraim. Retslærd. Politiker. A 636 Lembcke, Edvard. Forfatter. Oversætter. K 26 Lendrop, Margrethe. Operasangerinde. F 408 Lindegaard, Peter. Slots- gartner. Monumentet er flyttet til Rosenborg Have. C 276 Lund, Jens. Kunstmaler. F 988 Læssøe, Signe. Forfatter- inde. Q 964/65 Madsen, Karl. Kunst- historiker. Museumsdirektør. I 24/25 Madvig, J. N. Filolog og politiker. C 181 Magnússon, Finnur. Gehejmearkivar. Oldforsker. N 447 Malmdorf, Peter. Politibetj. E 554 Mangor, Anne Marie. Kogebogsforfatterinde. F 931 Marstrand, Nicolaj Jakob. Mekaniker. F 931 Marstrand, O. J. Søofficer. E 610 Marstrand, Vilhelm. Kunstmaler. A 1036 Martensen, Hans Lassen. Biskop. C 81 Matzen, Henning. Retslærd og politiker. B 118 Melbye, Anton. Forfatter. Teaterdirektør. E 1038 Moldenhawer, D. G. Overbibliotekar.

BEMÆRKESESVÆRDIGE GRAVE

C 805	Moldenhawer, Johannes. Blindepædagog.	A 994/95	Otto, Carl. Læge.
C 194	Mundt, J. H. Borgmester. Legatstifter.	S 950	Overby, U. P. Forfatter.
C 737	Müller, Peter Erasmus. Biskop. Historiker. Sprogmand.	A 795	Paludan-Müller, Caspar Peter. Historiker.
F 3	Mynster, Jakob Peter. Biskop.	C 546	Paulli, Jakob. Stiftsprovst.
C 590	Møller, Carl. Forfatter.	P 33	Pedersen, Vilhelm. Søofficer. Tegner.
D 93	Møller, Jacob Gundelach. Kirurg.	F 50	Petersen, N. M. Sprogforsker. Historiker.
D 137	Møller, Jens. Teolog.	A 109	Petzholdt, Fritz. Kunstmaler. Kun mindesten. P. er ikke begravet her.
E 274	Møller, Poul Martin. Digter. Filosof.	I 51	Poulsen, Hans. Postbud. Fader til Emil og Olaf Poulsen.
L 151	Møller, Valdemar. Skuespiller. Tegner.	P 1090	Poulsen, Jens Michael. Underdommer.
F 986	Nachtegall, Franz. Gymnastikpædagog.	A 28	Raben-Levetzau, S. V.
E 578	Nebelong, N. S. Arkitekt.	A 792	Rafn, Carl Christian. Oldforsker.
A 617	Neergaard, Jens Veibel. Veterinær.	E 890	Ramus, Christian. Matematiker.
H 117	Neergaard, Niels. Statsminister. Historiker.	D 226	Rasch, Carl. Læge.
E 87	Nellemann, J. M. V. Retslærd. Politiker.	E 901	Rask, Rasmus. Sprogforsker.
G 7	Neuhausen, Jens. Legatstifter.	A 747	Reiersen, Niels Lunde. Fabrikembedsmand. Handelsmand. Legatstifter.
H 211/12	Nexø, Martin Andersen. Forfatter.	B 586	Reitzel, C. A. Boghandler.
A 686	Nielsen, Georg. Bibliotekar.	A 262	Reventlow-Criminil, H. A. Statsminister.
F 379	Nielsen, Henriette. Forfatterinde.	C 787	Rind, Hans. Skuespiller.
G 174	Nielsen, Peter. Skuespiller.	F 70	Rist, P. F. Officer. Forfatter.
E 159	Nyerup, Rasmus. Biblioteksmand. Litteraturhistoriker.	B 954	Rosenkjær, H. N. Lærer. Geolog. Arkæolog.
A 743	Olufsen, C. F. R. Astronom.	G 614	Rosenstand, Vilhelm. Kunstmaler.
A 743	Olufsen, Christian. Forfatter. Statsøkonom.	C 494	Rosing, Emilie. Skuespillerinde.

HENNING VALEUR LARSEN

- G 89 Rosing, Michael. Skuespiller. Instruktør.
- A 136 Roslin, Paulus. Tobaksfabrikant.
- A 1002 Rosted, Anthon.
- F 18 Rothe, Charlotte Christine.
- A 915 Rothe, Tyge. Forfatter. Landboreformator. Filosof.
- C 732 Rotwitt, C. E. Minister.
- C 677 Rudelbach, A. G. Præst. Teologisk forfatter.
- A 682 Samsøe, Ole Johan. Forfatter.
- Q 977 Sannom, Emilie. Skuespillerinde.
- B 1474 Schall, Anna Margrethe. Solodanserinde.
- C 109 Schall, Claus. Komponist.
- M 6 Scharling, Edvard August. Kemiker.
- C 602/03 Scharling, Henrik. Forfatter.
- E 25 Scheel, A. W. Retslærd. Justitsminister.
- G 428 Schiern, Frederik. Historiker.
- A 897 Schiødte, J. C. Zoolog.
- A 986 Schiønning, Maria, f. Olrog.
- C 734/35 Schiøtt, C. Isenkræmmer.
- B 295 Schlegel, Fritz. Borgmester.
- A 240 Schmettau, G. W. C. Rigsgreve. General.
- B 236/263 Schmiegelow, Chr. Direktør i Ø. K.
- C 736 Schmith, Anna Elisabeth, f. Carstens.
- D 590 Scholten, Peter v. Generalguvernør.
- E 524 Schou, Jacob. Embedsmand. Legatstifter.
- B 1463 Schougaard, J. C. Gammeltoft. Grosserer.
- E 509 Schouw, Joachim Frederik. Botaniker.
- B 315 Schovelin, Julius. Officer. Politiker. Statsgældsdirektør.
- F 715 Schrøder, Marie. Esperantist.
- G 600 Schøller, Cecilia Christina de, f. de Frølich. Gehejmerådinde.
- P 843 Segelcke, Thomas. Landøkonom. Mejeritekniker.
- A 979 Siboni, Giuseppe. Syngemester. Sangpædagog.
- C 1 Skibsted, Andreas. Brygger. Rådmand.
- E 509 Skovgaard, Joakim. Kunstmaler.
- E 509 Skovgaard, P. C. Kunstmaler.
- B 1300 Slomann, Emil. Rektor.
- C 388 Soldenfeldt, J. C. Legatstifter.
- L 153 Sonne, Petrine. Skuespillerinde.
- B 772 Spannjer, Jeremias. Legatstifter.
- K 29/30 Stampe, Rigmor. Baronesse.
- F 48 Steenberg, Andreas Schack. Biblioteksagitor. Professor.
- E 563/64 Steenstrup, Japetus. Naturforsker.
- E 563/64 Steenstrup, Johannes. Historiker.
- A 683 Stibolt, E. V. Søofficer.
- M 282/83 Stockmarr, Johanne. Pianistinde.
- A 789 Storm, Edvard. Digter. Skolemand.

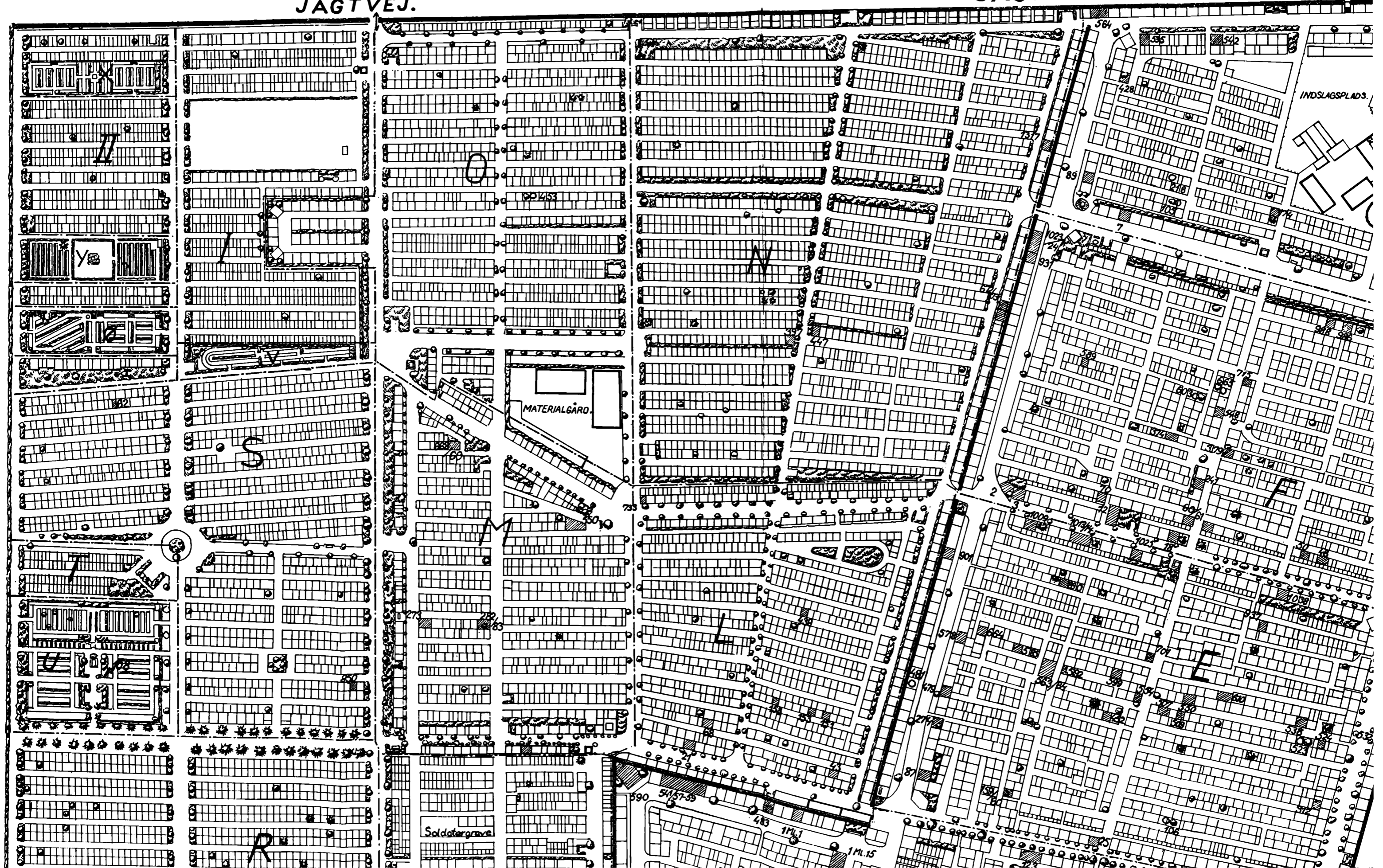
BEMÆRKELESVÆRDIGE GRAVE

- B 214 Stuckenberg, Viggo.
Forfatter.
- A 1031 Studsgaard, C. L. Kirurg.
- C 6 Suenson, O. F. Søofficer.
Marineminister.
- E 42/43 Suhr, Oluf Bernt. Grosserer.
- L 43 Sørensen, Christian.
Typograf. Opfinder.
- Q 234 Tang, Jeppe.
Seminarieforstander.
- Kat. D 2, 5, 10 Tardini, Giuseppe.
Luftskipper.
- B 11 Ter-Borch, Thomas.
Grosserer.
- C 702 Thiele, Just Mathias.
Forfatter.
- H 435 Thomsen, C. A. F. Krigs-
minister. Direktør for Land-
bohøjskolen.
- F 1023/24 Thomsen, Christian Jür-
gensen. Museumsmand.
Arkæolog.
- A 793 Thomsen, Dorothea,
f. Cramer.
- B 1321 Thomsen, Emma.
Skuespillerinde.
- D 129 Thoresen, Magdalene.
Forfatterinde.
- A 225 Timm, Ulrica Eleonora.
- C 521 Tode, Johann Clemens.
Læge. Forfatter.
- Q 1184 Tofft, Alfred. Komponist.
- A 52 Topsøe, Vilhelm. Forfatter.
Redaktør.
- A 81 Treschow, W. F. Højeste-
retsadvokat. Politiker.
- F 41 Udbye, F. C. Justitsråd.
- A 990/91 Uldall, Peter. General-
fiskal. Borgmester.
- E 507 Unsgaard, I. J. Minister.
- B 32 Vahl, Martin. Botaniker.
- B 478 Warming, Eugenius.
Botaniker.
- D 506/07 Wasserfeld, Johannes.
Stud. theol.
- A 88 Weidenhaupt, Andreas
Billedhugger.
- P 575 Vermehren, Frederik.
Kunstmaler.
- E 664 Westergaard, N. L.
Orientalist.
- A 232 Wiedewelt, Johannes.
Billedhugger.
- C 770 Wiehe, Michael.
Skuespiller.
- C 724 Wiehe, Wilhelm.
Skuespiller.
- A 364 Wiehe-Berény, Charlotte.
Skuespillerinde.
- C 726 Wilde, Ida, f. Thiele.
- C 94 Winsløw, Carl. Skuespiller.
- A 1030 Wærn, Martha.
Legatstifterinde.
- A 1030 Wærn, Morten.
Generalkrigskommissær.
- Kat. D 1 Ml. 15 Yoldi, A. M. Greve.
Hofmand. Samler.
- B 1476 Zinck, Hardenack Otto
Conrad. Komponist. Syngemester.
- B 1476 Zinck, Ludvig. Komponist.
Syngemester.
- B 1476 Zinck, Otto. Skuespiller.
- H 311 Øllgaard, Christian K.
Havneingeniør. Borgmester.
- E 1009 Ørsted, H. C. Fysiker.
- A 446 Aasheim, Arendt Nicolai.
Fysiker og læge.

FORTEGNELSE OVER SÆRLIG INTERESSANTE TRÆER OG BUSKE

Bogstaver og tal i følgende oversigt angiver gravstedsnumrene, der på
kortet er afmærket med O.

D 29	Acer Negundo var.	Askebladet løn
C 165	Ailanthus glandulosa	Skyrækker
P 692	Caragana arborescens v. pendula	Ærtetræ
A 459	Catalpa bignonioides	Trompetkrone
A 147	Fagus silvatica pendula	Hængebøg
A 793	Fagus » »	»
A 241	Fraxinus excelsior pendula	Hængeask
A 226	Ginkgo biloba	Tempeltræ
E 106	Gleditschia triacanthos	Tretorn
A 802	Gymnocladus dioecus	Stennød
A 129	Hibiscus syriacus	
F 603	Juglans nigra	Sort valnød
F 665	Koelreutheria paniculata	Kinesertræ
A 584	Laburnocytisus Adamii	Podningsbastard
A 452	Libocedrus decurrens	
A 135	Liriodendron tulipifera	Tulipantræ
A 67	Magnolia soulangeana	Magnolie
A 395	Mespilus germanica	Mispel
A 501	Metasequoia glyptostroboides	Vandgran
O 453	Ostrya italica	Humblebøg
G 218	Paulownia tomentosa	Kejsertræ
A 940	Picea omorica	Serbisk gran
G 105	Prunus mahaleb	Weichsel
E 523	Pterocarya fraxinifolia	Vingevalnød
S runddel	Quercus cerris	Frynse-eg
A 248	Rhus typhina	Hjortetaktræ
A 996	Robinia pseudacacia	Robinie
A 889	Taxus baccata	Taks
A 68	Thuja orientalis	Orientalisk tuja
A 444	Thuja »	» »
A 503	Tilia	Stynet lind
E 481	Tilia	» »

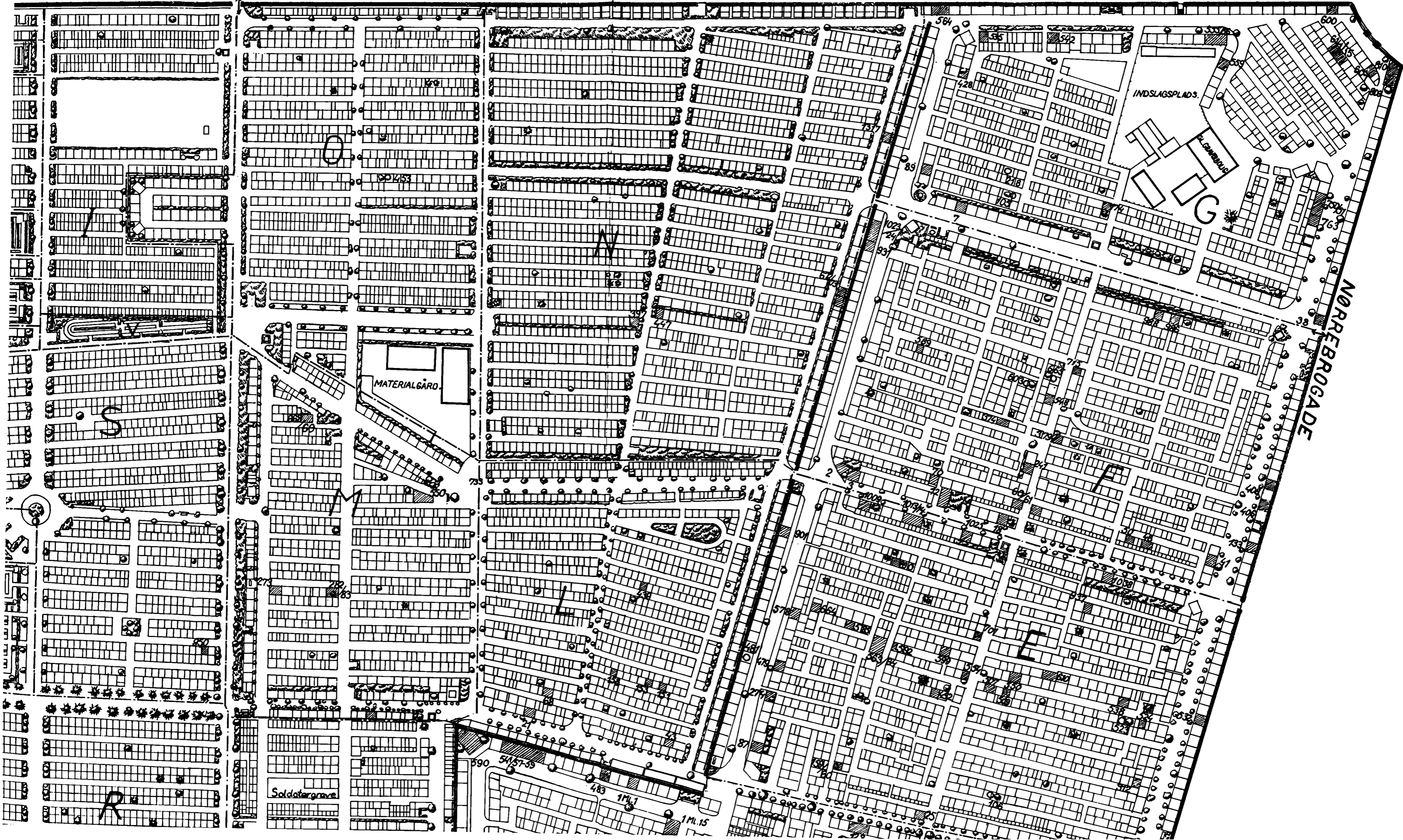
INDSLAGSPLADS.

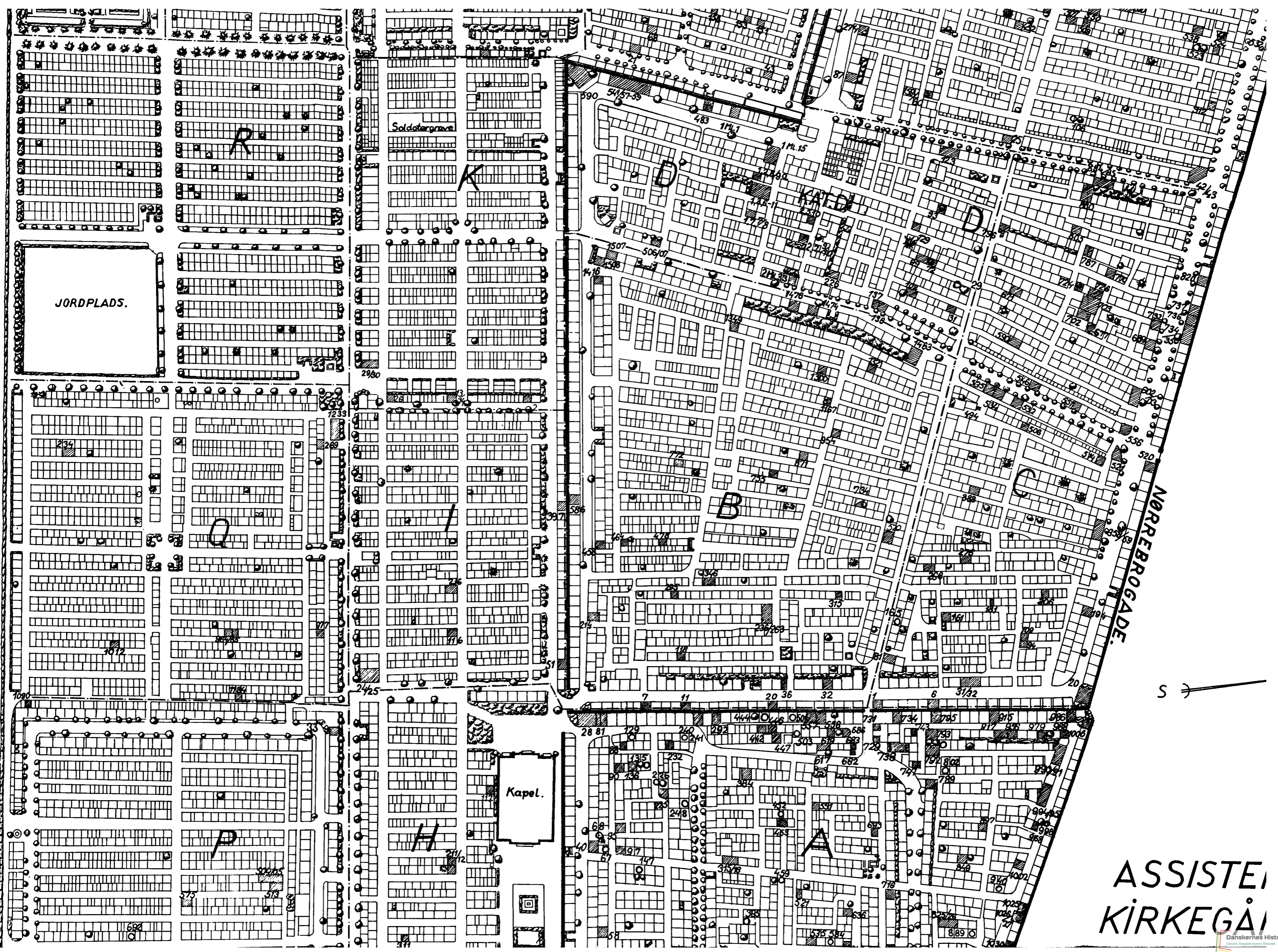
MATERIALGÅRD.

Soldatergrav

JAGTVEJ.

JAGTVEJ.

JORDPLADS.

Soldatgravene

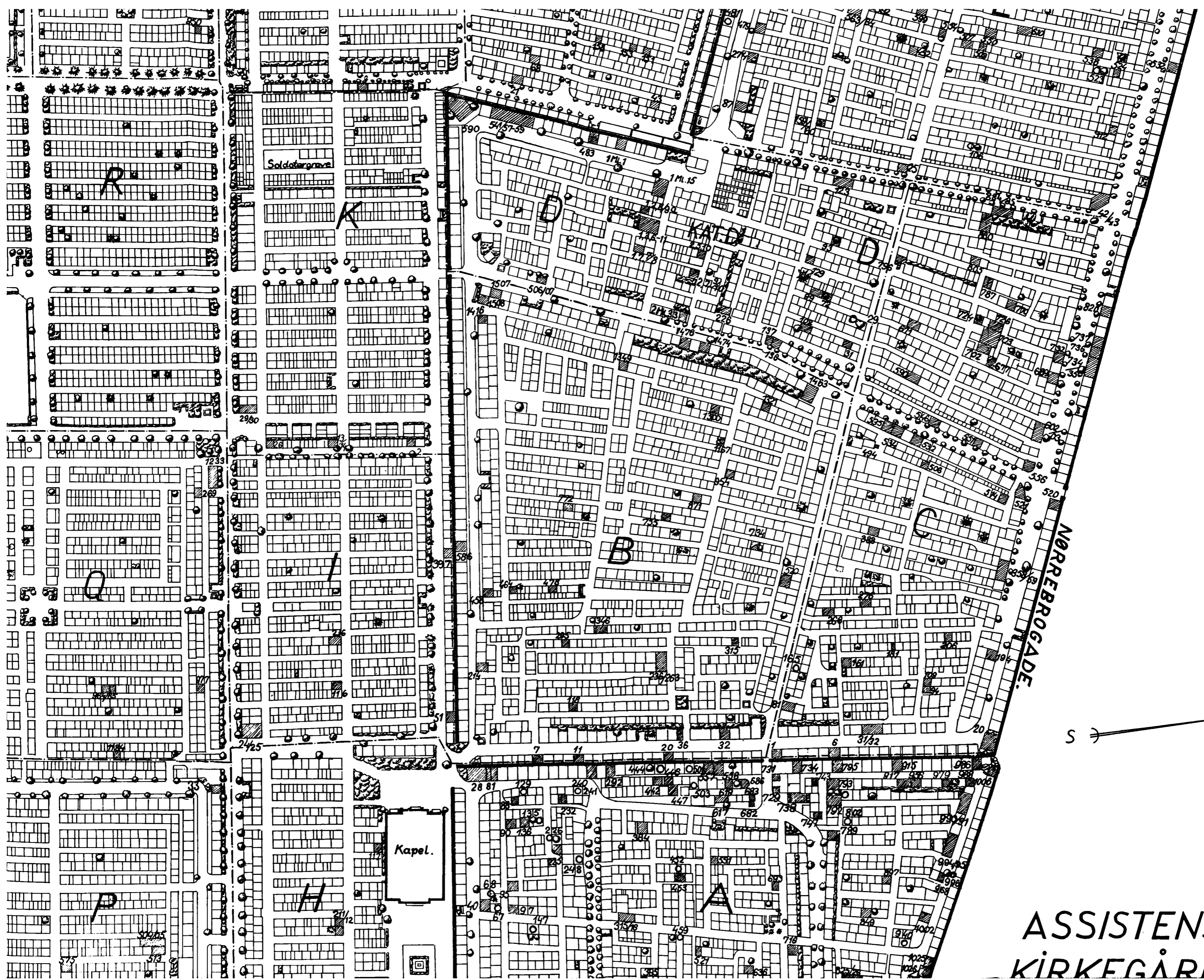
Kapel.

KATED.

NØRREBROGÅDE.

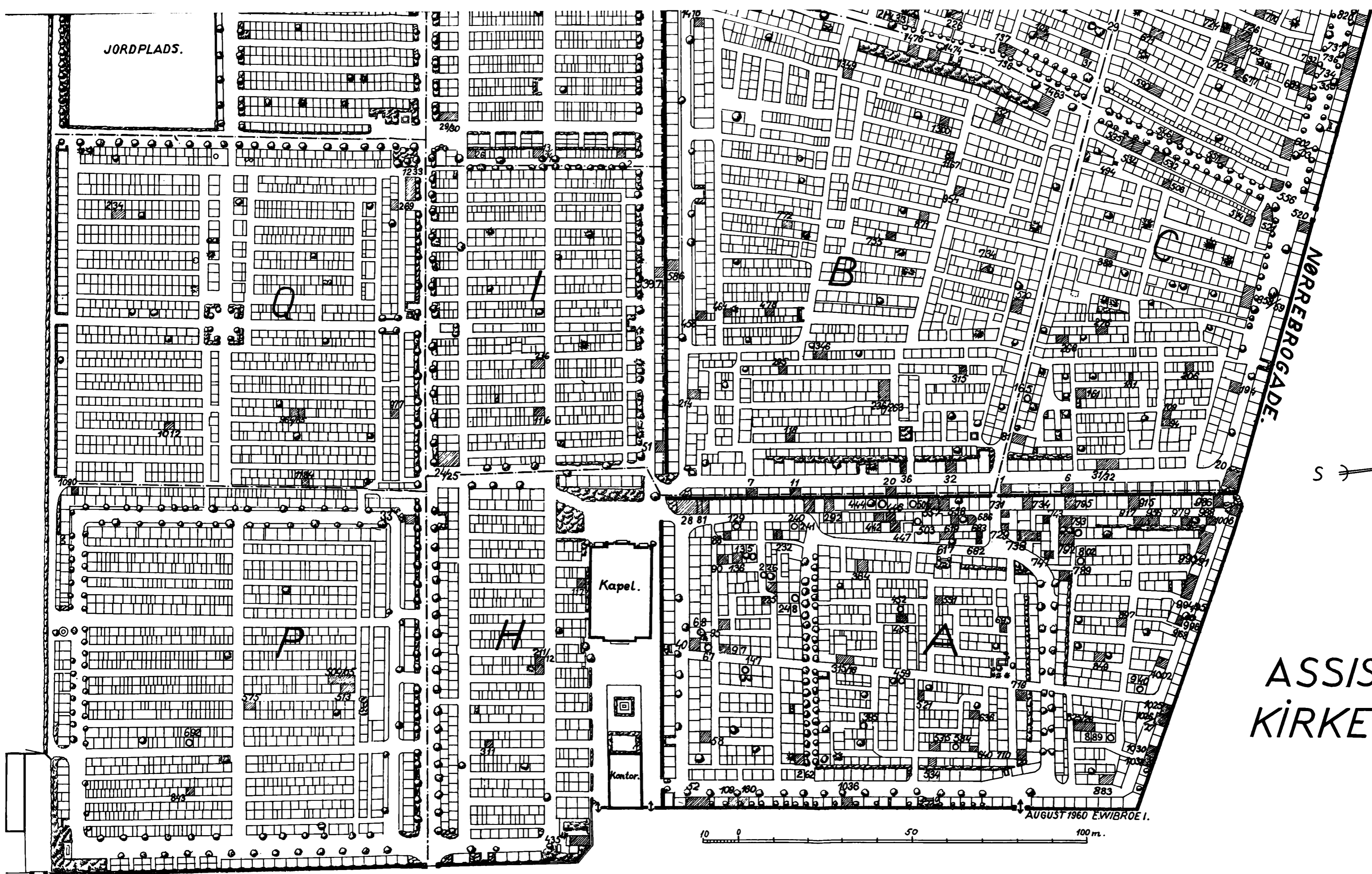
ASSISTE
KIRKEGÅRD

ASSISTENS KIRKEGÅRD

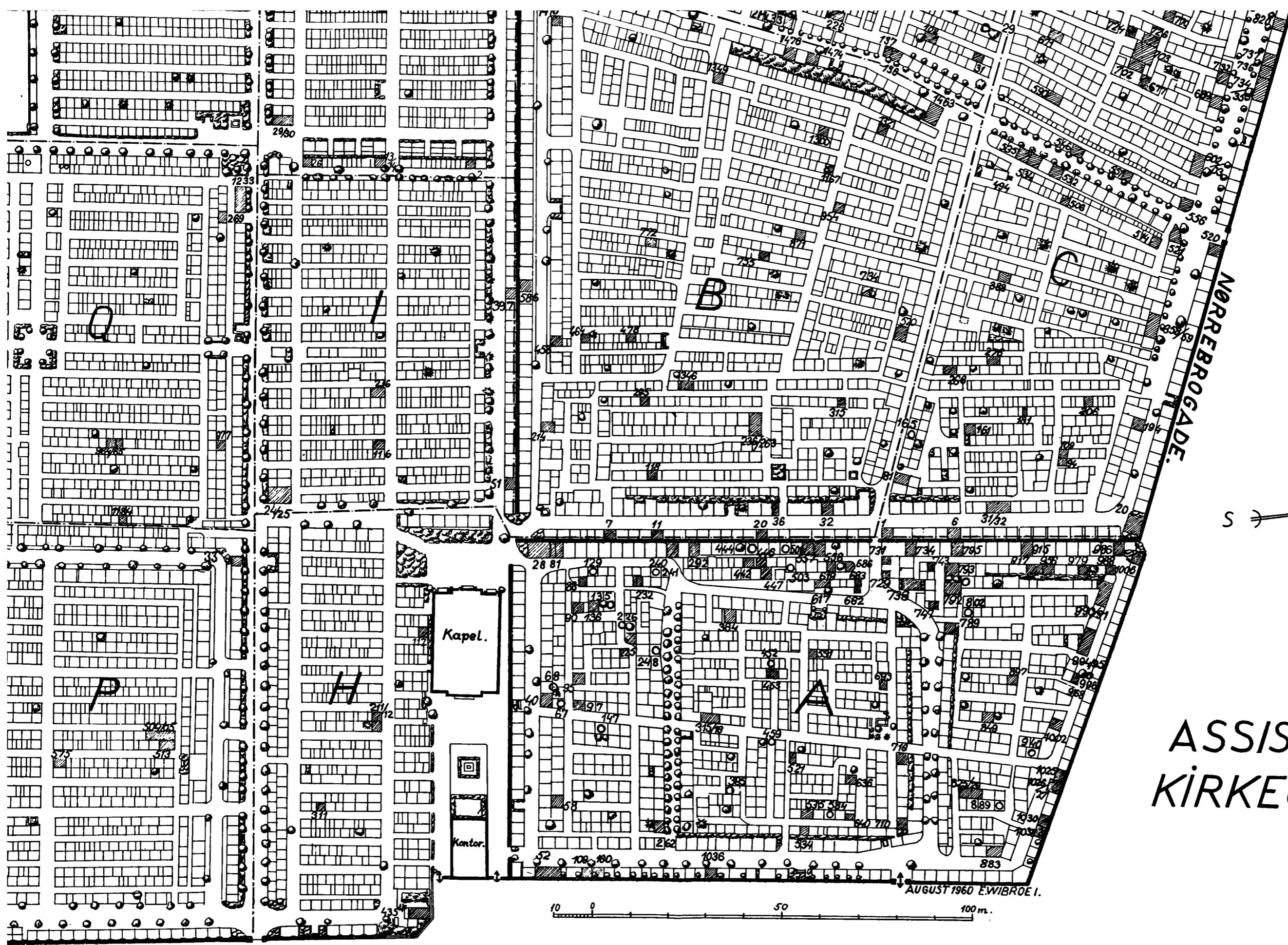
JORDPLADS.

ASSISTE
KIRKEGÅ.

KAPELVEJ.

AUGUST 1860 E. WIBROE I.

KAPELVEJ.

ASSISTENS
KIRKEGÅRD.